

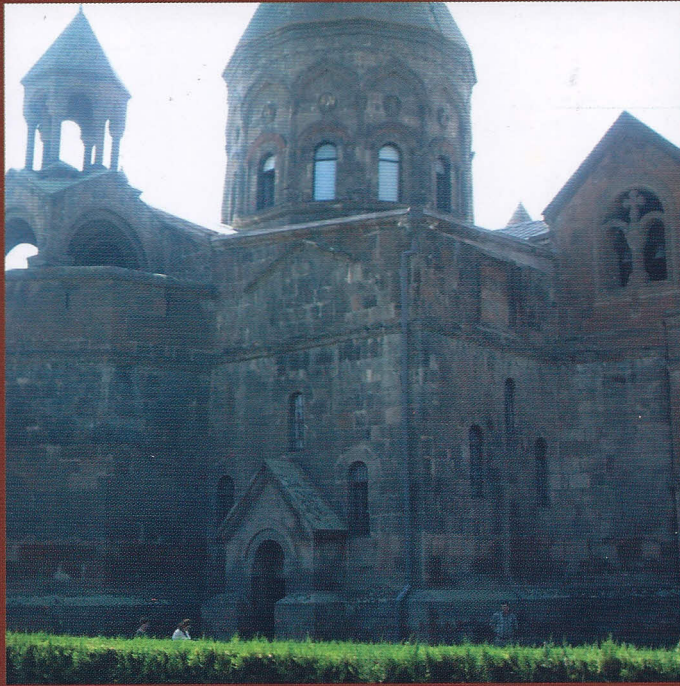
AVRASYA BİR VAKFI
AVRASYA STRATEJİK
ARAŞTIRMALAR
MERKEZİ

ERMENİ

▶▶▶ 14 - 15

ARAŞTIRMALARI

Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

FİYATI: 7.750.000

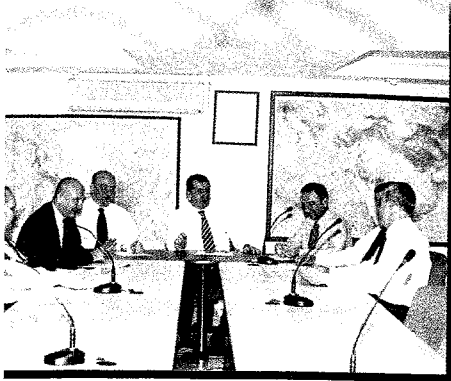
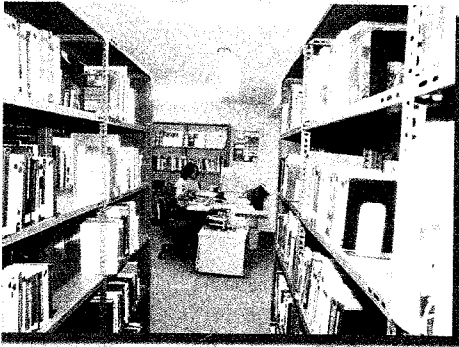
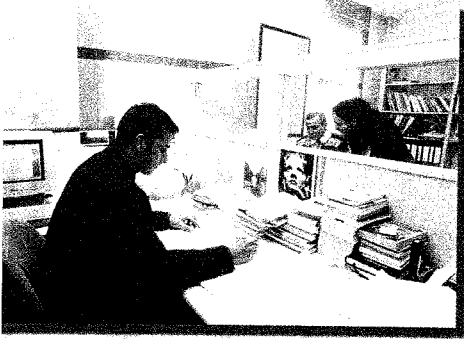

ERMENİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

ANKARA Yaz-Sonbahar 2004 Sayı: 14-15

AVRASYA BİR VAKFI
ASAM
AVRASYA STRATEJİK ARAŞTIRMALAR MERKEZİ

**YENİ
YAPISIYLA
YARINLARI
YORUMLUYOR...**

Konrad Adenauer Caddesi No: 61 06650
Yıldız - Çankaya/Ankara - TÜRKİYE
Tel: +90.312.491 60 70 (Pbx)
Fax: +90.312.491 60 99
e-mail: asam@avsam.org
www.avsam.org

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

YAZ-SONBAHAR 2004, Cilt 4, Sayı 14-15

SAHİBİ

Avrasya-Bir Vakfı adına Şaban GÜLBAHAR

EDİTÖR

Dr. Hasan OKTAY

(Ermeni Araştırmaları Enstitüsü)

EDİTÖR YARDIMCISI

Hasret DİKİCİ

YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Dr. Hasan OKTAY

ABONE SORUMLUSU

ASAM Kitap Dağıtım

YAZI KURULU

Alfabetik sıra ile

Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT (Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun)	Prof. Dr. Hasan KÖNİ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Salim CÖHÇE (İnönü Üniversitesi, Malatya)	Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ (Selçuk Üniversitesi, Konya)
Dr. Şükrü ELEKDAĞ (Milletvekili, Köşeyazarı, E. Büyükelçi)	Armağan KULOĞLU (E. Tüm. ASAM)
Prof. Dr. Yusuf HALAÇOĞLU (Türk Tarih Kurumu Başkanı)	Yrd. Doç. Dr. Erol KÜRKCÜOĞLU (Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Müdürü ve Atatürk Üniversitesi, Erzurum)
Dr. Erdal İLTER (Tarihçi - Yazar)	Ömer E. LÜTEM (E. Büyükelçi)
Dr. Yaşar KALAFAT (ASAM, Tarihçi-Yazar)	Prof. Dr. Nurşen MAZICI (Marmara Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Davut KILIÇ (Fırat Üniversitesi, Elazığ)	Prof. Dr. Mehmet SARAY (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Bayram KODAMAN (Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta)	Prof. Dr. Azmi SÜSLÜ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Enver KONUKÇU (Atatürk Üniversitesi, Erzurum)	Dr. Bilâl N. ŞİMŞİR (E. Büyükelçi, Tarihçi)

DANIŞMA KURULU

Alfabetik sıra ile

Yrd. Doç. Dr. Kalerya BELOVA (Uluslararası İlişkiler Enstitüsü, Moskova)	Prof. Dr. Justin MCCARTHY (Louisville Üniversitesi)
Prof. Erich FEIGL (Tarihçi)	Prof. Dr. Stanford J. SHAW (Bilkent Üniversitesi, Ankara)
Andrew MANGO (Gazeteci, Yazar)	

Ermeni Araştırmaları yılda dört kez, ilkbahar, Yaz, Sonbahar ve Kış olarak yayınlanır.

Ermeni Araştırmaları hakemli bir dergidir. Gönderilen yazılar ilk olarak yazı kurulunca bilimsel anlatım ve yazım kuralları yönünden incelenir. Daha sonra uygun bulunan yazılar, alanında bilimsel çalışmalar ile tanınmış üç ayrı hakeme gönderilir. Hakemlerin kararları doğrultusunda yazı yayınlanır ya da yayınlanmaz. Hakemlerin gizli tutulan raporları derginin arşivlerinde beş yıl süre için tutulur.

AVRASYA BİR Vakfı

ĀSAM (Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi)

Konrad Adenauer Cad., No. 61, 06550, Yıldız-Çankaya, Ankara
Tel: 0.312. 491 60 70 • Fax: 0.312. 491 60 99

www.avsam.org

Ermeni Araştırmaları Enstitüsü

Konrad Adenauer Cad., No. 61, 06550, Yıldız-Çankaya, Ankara
Tel: 0.312. 491 60 70 • Fax: 0.312. 491 70 13

<http://www.eraren.org>

Elektronik Posta: info@eraren.org

ISSN: 1303-068X

Sayfa Düzeni: **ASAM**

Baskı: Yorum Matbaası

Tel: 0.312. 395 21 12

Yurtiçi Abone Ücreti: 30 milyon TL

Aşağıdaki banka hesap numarasına ödeme yapabilirsiniz:
TL-304400-2001540, Döviz TH-4001541, Vakıflar Bankası, Yıldız Şubesi, Ankara

Aksi belirtilmediği sürece Ermeni Araştırmaları'nda yayınlanan yazılarda belirtilen olay ve fikirler sadece yazarına aittir. Dergi sahibini veya editörünü bağlamaz.

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden baskısı yapılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

Kapak:

Ermenistan'ın Dini Merkezi Ecmiadzin Kilisesi (Foto: Hasan Oktay)

Ermeni Araştırmaları Dergisi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü yayınıdır.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No:

Editörün Notu	5
MAKALELER	
<i>Olaylar ve Yorumlar</i>	7
Ömer E. LÜTEM	
<i>Sınır Ötesi Bölgesel Kültür Dayanışmasından</i> <i>Bölgesel Siyasi Yapılanmaya</i>	22
Dr. Yaşar KALAFAT	
<i>Ermeni Kitle İletişim Araçlarında Yaratılan Ermeni İmaji</i>	28
Doç. Dr. Birsen KARACA	
<i>(Ayıntap) Antep Protestan Okulu ve Ermeni Meselesi</i>	42
Yrd. Doç. Dr. Bayram AKÇA	
<i>Yozgat'ta Ermeni Ayaklanmaları:</i> <i>İkinci Yozgat Ayaklanması (12 Aralık 1893)</i>	50
Yrd. Doç. Dr. Taha Niyazi KARACA	
<i>Diaspora Ararat'ı Ararken: Ermeni Kimliği ve Soykırım İddiaları</i>	75
Yrd. Doç. Dr. Haluk ÖZDEMİR	
<i>Şerif-Bogos Nubar Paşa Anlaşması ve Ortaya Çıkan Tepkiler</i>	98
Yrd. Doç. Dr. Selçuk URAL	
<i>Bir Başka Açıdan Ermeniler'de Din</i>	115
Yıldız DEVECİ	
Ermeni Sorunu	
<i>Soru ve Cevaplarla Ermeni Sorunu:</i> <i>Göçettirme (Tehcir), Sözde Soykırım İddiaları ve Gerçekler</i>	131
Yrd. Doç. Dr. Kemal ÇELİK	
ÇEVİRİ	
<i>İdeoloji Olan Terörizm</i>	165
Doç. Dr. Birsen KARACA	
KİTAP TAHLİLİ	167
EN SON KİTAPLAR	174
DİZİN	176

MEMORANDUM

TO :

FROM :

SUBJECT :

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

EDITÖRÜN NOTU

Ermeni Araştırmaları Dergisi'nin 4. yılında iki yeni bölüm ve dolu dolu bir birleştirilmiş sayıyla başlıyoruz.

Geçtiğimiz üç yıl boyunca Ermeniler ve Ermenistan'la ilgili her türlü güncel konuyu okuyucuya aktaran *Olaylar ve Yorumlar* bölümü yine **Emekli Büyükelçi Ömer E. LÜTEM** tarafından hazırlandı. Bu sayıda Türkiye-Ermenistan ilişkileri ve Ermeni Sorunu Bağlamında Türkiye-Fransa ilişkileri ele alınmıştır. Türkiye'nin AGİT Başkanlığı'na Adaylığı, Ermenistan İstanbul'da yapılan NATO Zirvesi'ne katılmaması alt başlıklar arasında yer almaktadır.

Dr. Yaşar KALAFAT'ın daha önce 2. Kars-Kent Kurultayı'nda sunduğu çalışması bu sayımızda *Sınır Ötesi Bölgesel Kültür Dayanışmasından Bölgesel Siyasi Yapılanmaya* başlığı altında yayınlanmaktadır. Yazar daha önce aynı kurultayın ilkinde sunduğu bildirinin bir adım ötesine geçerek etno-sosyal yapının Türkiye'nin Kafkas Politikası'na olası etkileri incelemektedir.

Doç. Dr. Birsen KARACA yine bir konferans metniyle kitle iletişim araçları ile yaratılan Ermeni imajı üzerinde durmaktadır. Heykelden müziğe, televizyondan gazeteye kadar birçok iletişim aracının Ermeni Sorunu'nu gündemde tutmak ve Ermeni tarihi ve kültürü hakkında okuyucuyu belirli bir kalıp içinde düşünmeye zorlamak amacı taşıdığı vurgulanmaktadır.

Antep'teki Protestan Okulu'nun Ermeni Meselesi'ndeki yeri ve bu okulun faaliyetleri **Yrd. Doç. Dr. Bayram AKÇA** tarafından incelenmektedir.

Önceki sayıda Yozgat'ta Ermeni Ayaklanmaları'nın ilki **Yrd. Doç. Dr. Taha Niyazi KARACA** tarafından incelenmişti. Bu sayıda İkinci Yozgat Ayaklanması yine aynı yazar tarafından değerlendirilmektedir.

Yrd. Doç. Dr. Haluk ÖZDEMİR soykırım iddiaları ile ilgili tartışmalarda Türk tezinin teorik alt yapısının geliştirilmesi gerektiğine dikkat çekmektedir. Yazar farklı ülkelerde bulunan

Ermeni Diasporası'nın ortak kültür yaratabilmek amacıyla soykırım iddialarına sarılmasına dikkat çekmektedir.

Birinci Dünya Savaşı sırasında ayrılıkçı Ermeni ve Kürt hareketlerinin Anadolu'da bağımsız birer Ermeni ve Kürt devleti kurulması amacıyla ortak hareket etmeleri ve Şerif Paşa ile Bogos Nubar Paşa arasındaki antlaşma **Yrd. Doç. Dr. Selçuk URAL** tarafından incelenmektedir.

Yıldız DEVECİ'nin Ermeniler'de Din ile ilgili çalışması iki bölüm halinde yayınlanacaktır. Bu bölümde DEVECİ mitolojik dönemlerden başlayarak Ermeni halkı ile Hay halkından ve Gregonleşme'den bahsetmektedir.

Bu sayımızda Ermeni Sorunu ile ilgili yeni bir bölüm bulunmaktadır. Gelecek sayılarda da benzer çalışmalara yer verilmesi planlanmaktadır. **Yrd. Doç. Dr. Kemal ÇELİK** bu sayıda Ermeniler ve Ermenistan hakkında kısa bilgiler verdikten sonra soru ve cevaplarla Ermeni Sorunu'nu irdelemektedir.

Dergimizde bundan sonra mümkün olduğunca yabancı kaynakların birebir çevirilerine yer verilmesi öngörülmektedir. **Doç. Dr. Birsen KARACA** bu sayıda Mikael Danielyan'ın "İdeoloji Olan Terörizm" isimli makalesini Rusça'dan çevirmiştir.

Bu sayıda *Kitap Tahlili* **Dr. Enis ŞAHİN**, yayınlanan *En Son Kitaplar ve Dizin* bölümleri ise **Hasret DİKİCİ** tarafından hazırlanmıştır.

OLAYLAR VE YORUMLAR

Ömer E. LÜTEM*

Bu yazımız iki bölüme ayrılmakta olup birinci bölümde, Haziran, Temmuz ve Ağustos 2004 ayları içinde, Türkiye'nin Ermenistan ile olan ilişkileri, ikinci bölümünde ise Ermeni sorunu bağlamında Türkiye-Fransa ilişkileri incelenmektedir.

Türkiye-Ermenistan İlişkileri

İncelediğimiz üç aylık dönem içinde Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde olumsuz gelişmeler olduğu görülmüştür. Devlet Başkanı Koçeryan'ın NATO Zirvesi'ne katılmaması ve Avrupa Konseyi'nde Türkiye hakkında olumsuz beyanlarda bulunması, Başbakan Margaryan'ın, ileri bir tarih için dahi olsa, Türkiye'den toprak talepleri olduğunu ifade etmesi ve Ermenistan'ın Türkiye'nin AGİT dönem başkanlığını veto edeceğini açıklaması bu olumsuz gelişmeleri oluşturmaktadır.

Buna karşın NATO Zirve Toplantısı sırasında Ermeni dışişleri bakanının yaptığı görüşmeler ve bunlara önümüzdeki dönemde de devam edileceğinin açıklanması tarafların yaşanan olumsuzluklara rağmen temaslarına devam edeceğini göstermektedir.

Başkan Koçeryan ve Türkiye

Geçen yazımızda¹ belirttiğimiz gibi Başkan Koçeryan 29 Haziran 2004 tarihinde İstanbul'da yapılan NATO Zirve Toplantısı'na Türk-Ermeni ilişkilerinin bugünkü durumu'nu neden göstererek katılmamıştı. Oysa NATO Zirvesi'nin Türk-Ermeni ilişkileriyle bir ilgisi bulunmadığından Koçeryan'ın ülkesindeki aşırı unsurların desteğini almak ve muhtemelen Başkan Putin'in talebini yerine getirmek amacıyla İstanbul'a gelmekten vazgeçtiği düşünülmüştü.

Ermeni basınında çıkan bir yazı Başkan Putin'in Koçeryan'dan NATO Zirvesi'ne katılmama talebinde bulunmuş olması olasılığını

* E. Büyükelçi.

¹ *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 12-13, ss. 13, 14.

doğrulamıştır. Söz konusu yazıda² Ermenistan'daki Doğu-Batı Milli ve Stratejik Araştırmalar Merkezi Başkanı Aram Oganesyan'a atfen, Başkan Koçeryan'ın Moskova ziyaretinden döner dönmez İstanbul'a gitmeyeceğini açıkladığı, iki gün sonra da Başkan Putin'in aynı açıklamayı yaptığı bildirilmekte ve Ermenistan'ın milli çıkarlarını tartışmasız bir şekilde Rusya'nın siyasi ve milli çıkarlarına bağımlı kılmasının yanlış olduğu belirtilmektedir.

Rusya'nın Türkiye'nin bazı politikalarını beğenmediği bilinmektedir. Türk-Ermeni ilişkileri bağlamında Rusya, kendi rolünü azaltacağı endişesiyle, Türkiye'nin Karabağ sorununun çözümüne katkıda bulunmasını istememektedir. Nitekim, NATO Zirve Toplantısı'ndan hemen sonra Ermenistan Dışişleri Bakanı Oskanyan'ın Moskova'ya ziyareti sırasında Rus Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov Türkiye'yi Azerbaycan-Ermenistan anlaşmazlığının çözümünde birinci derecede rol alıp Rusya'yı 'bypass' etmek istemekle suçlamış, Rusya'nın Karabağ sorunu için taraflarca kabul edilebilir bir barış formülünü garanti edebilecek durumda olduğunu söylemiş ve Rusya'nın Ermenistan'ın başlıca askeri müttefiki olduğunu hatırlatmıştır.³

Rusya Dışişleri Bakanı, herhalde Türkiye'nin Karabağ çözümü için bulunacak bir çözümü garanti edemeyeceğini bunun için arabuluculuk girişimlerinden vazgeçmesi gerektiğini söylemek istese gerektir. Ancak tarafların (Azerbaycan ve Ermenistan'ın) kabul ettiği bir barış formülüne, ABD ve AB dahil, herkes garanti verebilir. Ruslar Karabağ sorunu aracılığıyla Güney Kafkaslar'da nüfuz sahibi olmaya devam ettiklerinden Türkiye'nin bu sorunun çözümüne katkısını arka bahçelerine müdahale olarak görmektedirler. Diğer yandan, Lavrov'un dediği gibi Rusya Ermenistan'ın başlıca askeri müttefiki olduğundan aslında Karabağ sorununda arabuluculuk yapacak son ülke olması gerekmektedir. Zira bu ittifak ilişkisi nedeniyle Rusya tarafsız davranmamaktadır.

Başkan Koçeryan 24 Haziran 2004 tarihinde Avrupa Konseyi Asamblesi önünde Rusça uzun bir konuşma yaparak ülkesinin iç ve dış sorunları hakkındaki görüşlerini anlatmıştır.⁴

Koçeryan, geçen aylarda kendisinin istifa etmesini sağlamak üzere muhalefet partileri tarafından düzenlenen bir dizi gösteri sırasında yapılan tutuklamaları savunmuştur.

² Noyan Tapan, 21 Haziran 2004.

³ Armenpress, 14 Haziran 2004.

⁴ Armenpress, 24 Haziran 2004.

Koçeryan Karabağ sorununda Sovyetler Birliği'nin dağılması sırasında biri Azerbaycan diğeri Karabağ olmak üzere iki devlet kurulmuş olduğundan Karabağ'ın hiçbir zaman bağımsız Azerbaycan'ın bir kısmı olmadığını vurgulamış ve o nedenle de Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün Karabağ ile bir ilgisi olmadığını ileri sürmüştür. Koçeryan ayrıca Karabağ'ın, artık yerleşmiş bir devlet olduğunu, Avrupa Konseyi üyeliğinin gerektirdiği tüm kistaslara sahip bulunduğunu o itibarla müzakerelere katılması gerektiğini söylemiştir. Koçeryan'ın bu görüşleri Azerbaycan tarafından savunulan görüşlerin tamamen zıddıdır ve MINSK Grubu aracılığıyla yürütülen görüşmeler için ümit verici değildir. Buna karşın Koçeryan'ın Karabağ sorunundaki bu sert tutumu Ermenistan'da muhalif partilerce tasvip edilmektedir.

Koçeryan söz konusu konuşmasının son bölümünde ülkesinin Türkiye ile olan ilişkilerine de temas ederek şunları söylemiştir:

'Bu çerçevede Türkiye-Ermenistan ilişkileri üzerinde, daha ziyade ilişki olmaması üzerinde, durmak istiyorum. Bu ilişkiler geçmişin anıları tarafından gölgelenmiştir. Bunlar soykırım, sonuçları ve pişmanlık duyulmamasıdır. Günümüzde durum Türkiye'nin Ermenistan'a abluka uygulamasıyla daha da kötüleşmiştir. Bana göre, bu çıkmazdan kurtulmak için, çok önemli olan iki esası belirtmek istiyorum: Her şeyden önce geçmişten miras kalan sorunlar hakkında pratik temas ve görüşmelerin gelişmesi çeşitli düzeylerde olmalı ve birbirini etkilememelidir. İkinci olarak Ermenistan-Türkiye ilişkileri üçüncü bir ülke (Azerbaycan) ile olan ilişkilerimizle koşullandırılmamalıdır. Herhangi bir önkoşul olumlu beklentilere son verir.'

Bu kısa metinde, muğlak ve müphem ifadelerle de olsa Ermenistan'ın Türkiye'den olan talep ve şikayetlerin tamamı dile getirilmiştir. Bunlar şu şekilde özetlenebilir: Türkiye'nin soykırım ile suçlanması, soykırımın sonuçlarını (maddi tazminat, toprak verilmesi) kabul etmemesi, soykırım için Ermeniler'den af dilememesi, Türkiye'nin Ermenistan'a ekonomik ambargo uygulaması, Diaspora'nın ve resmi olmayan kuruluşların da Türkiye'den talepleri olabileceği ve görüşmeler yapabilecekleri ancak bunların resmi temas ve görüşmeleri etkilememesi gerektiği, Türkiye'nin Azerbaycan'ı desteklememesi ve iki ülke ilişkilerinin normal hale getirilmesi için Türkiye'nin ileri sürdüğü önkoşulların (Karabağ ve diğer Azerbaycan topraklarının işgaline son verilmesi, soykırım iddialarından vazgeçilmesi, Türkiye'nin toprak bütünlüğünün ve sınırlarının dokunulmazlığının tanınması gibi) olumlu beklentilere son vereceği. Görüldüğü üzere Koçeryan'ın bu sözleri Ermenistan

Ermenistan Başbakanı soykırım iddialarından ve toprak talebinden vazgeçmeden, Karabağ ve diğer Azerbaycan topraklarının çekilmeden Türkiye ile diplomatik ilişki kurulmasını istemektedir.

ile bir süreden beri yapılmakta olan görüşmelerin geleceği için ümit vermemektedir.

Diğer yandan Koçeryan Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi önünde yaptığı bu konuşmada ele aldığı diğer konularda da sert ve uzlaşmaz bir tutum sergilemiştir. Bir Ermeni yazar bu konuda 'Koçeryan'ın alışılmışın dışında sert üslubunun bir devlet başka-

nından ziyade bir tank taburu kumandanına yaraştığı' yorumunda bulunmuştur.⁵

Ermeni Başbakanının Türkiye ile İlişkilere İlişkin Görüşleri

Ermenistan Başbakanı Andranik Markaryan Mayıs ayı sonlarına doğru ülkesinin Türkiye olan ilişkileri hakkında gazetecilere bazı bilgiler verdi. Önemi dikkate alarak bu konudaki haberin⁶ çevirisini veriyoruz:

'Türkiye'den toprak talebi sorunu Ermenistan Hükümetinin dış politikası gündeminde değildir. Ermenistan'ın çabası, önkoşul olmaksızın, Ankara ile diplomatik ilişki kurmaktır; sorunlu konular daha sonra ele alınabilir. Ermenistan halkının milli çıkarları çerçevesinde, her şeyden önce, Ermenistan devletinin güçlendirilmesi, ekonomik refaha ulaşılması ve sorunlara çözüm bulabilmek için uluslararası alanda otoritesinin artması gereklidir. Karabağ sorununun barışçı bir çözümü, Osmanlı Türkiyesi'nde vuku bulan Ermeni soykırımının uluslararası tanınması ve Ankara'dan tazminat olarak toprak alınması ancak Ermenistan'da güçlü bir devlet kurulmasından sonra mümkündür...Ankara'dan tazminat olarak toprak almak istiyorsak bunu her yerde yüksek sesle dile getirmeye lüzum yoktur.'

Markaryan'ın bu sözleri Ermenistan Türkiye'den toprak talebi olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Ancak Ermenistan başbakanı bu talebin gerçekleşmesini ülkesinin güçlenmesine bırakmaktadır. Markaryan'a göre şu anda üzerinde durulması gereken Türkiye ile önkoşulsuz diplomatik ilişki kurmaktır.

⁵ David Petrosyan, 'About an Opinion Poll and the Strasbourg Speech of the Armenian President', *The Noyan Tapan Highlights*, 26 Temmuz 2004.

⁶ *Arminfo*, 26 Mayıs 2004.

Diğer bir deyimle Ermenistan Başbakanı soykırım iddialarından ve toprak talebinden vazgeçmeden, Karabağ ve diğer Azerbaycan topraklarının çekilmeden Türkiye ile diplomatik ilişki kurulmasını istemektedir. Diplomatik ilişki kurulduktan sonra tabii sınır kapıları açılacak, Ermenistan Türkiye üzerinden ticaret yapacak, Türkiye ile sorunlarını çözümlenmiş olmasının getirdiği güven ortamının etkisiyle, yabancı sermaye akımı artacak ve Amerika Birleşik Devletleri ile Avrupa Birliği'nden daha fazla yardım alacaktır. Bu şekilde güçlendikten sonra Türkiye'den tazminat olarak toprak istenmesi ve sözde Ermeni soykırımının tanınması gündeme gelecektir.

Uzun vadede Ermenistan'ın Türkiye politikası bu olduğu anlaşılmaktadır. Dışişleri Bakanı Oskanyan bu politikanın birinci adımını oluşturan, Türkiye ile on koşulsuz diplomatik ilişki kurulması talebini yıllardan beri her fırsatta dile getirmiştir. Başbakan Markaryan da bu kez politikanın tamamını açıklamıştır.

Bu konuda belirtilmesi gereken başka bir husus, Türkiye'nin toprak bütünlüğü söz konusu olmasına rağmen Markaryan'ın sözlerine karşı Ankara'dan resmi bir tepki gelmemiş olmasıdır.

Türkiye'nin AGİT Dönem Başkanlığı ve Ermenistan

Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) başkanlığı oy birliği ile seçilen bir üye ülke tarafından bir yıl süreyle yapılmaktadır. Avrupa Birliği'nde olduğu gibi bu teşkilatta da başkanlığı yapmış olan, yapmakta bulunan ve yapacak olan ülkelerin beraberce çalışmasını öngören 'troyka' sistemi mevcut olduğundan, 2007 yılında başkan olacak ülkenin 2004 yılı sonunda belirlenmesi gerekmektedir. Bu arada Türkiye'nin 2007 yılı için AGİT başkanlığına adaylığını koyduğu anlaşılmaktadır.

Ermenistan Dışişleri Bakanı Vardan Oskanyan 14 Haziran 2004 tarihinde Vaşington'daki Stratejik ve Uluslararası İncelemeler Merkezi'nde⁷ Ermenistan'ın ABD ve Avrupa ile gelişen ilişkileri konusunda verdiği bir konferanstan sonra, AGİT konusundaki bir soruyu cevaplarken Türkiye'nin 2007 yılında AGİT başkanı olmak istediğini, bu makama tek aday olduğunu, ancak Ermenistan'ın kendisiyle diplomatik ilişki kurmamış bir ülkenin Karabağ konusunda müzakereleri yürüten bir teşkilatın başkanı olmasına

⁷ Center For Strategic and International Studies (CSIS)

müsaade edemeyeceğini, Ermenistan'ın başkan seçimleri için veto hakkı bulunduğunu ve bu hakkı kullanacağını söylemiştir. Oskanyan bu kararlarını AGİT başkanının bazı hak ve ayrıcalıkları bulunduğunu ve bunları Ermenistan'a karşı kullanabileceğini belirterek izah etmeye çalışmış, diğer yandan Türkiye'nin bu bölgede (Kafkaslarda) son on iki yılda denge gözetmeyen bir politika izlediğini, Azerbaycan'a karşı gösterdiği tartışmasız destek ve dayanışma ile Karabağ'a karşı tek yanlı tutumu dikkate alındığında Ermenistan'ın, istese bile, Türkiye'nin bir yıl süreyle AGİT başkanlığını kabul edemeyeceğini belirtmiştir.

Diğer yandan Oskanyan, Türkiye'nin başkanlığını kabul etmeleri için birçok ülkeden baskı göreceklərini ancak bunun Ermenistan için son derecede zor bir siyasi karar olacağını da belirtmek suretiyle, karşılığını aldıkları taktirde, Türkiye'nin başkanlığına razı olabileceklerini de ima etmiştir. Ermeniler'in beledikleri karşılık diplomatik ilişkilerin kurulmasıdır. Bu olamıyorsa sınırların açılmasına da razı olabilecekleri anlaşılmaktadır.

Yaklaşık bir ay sonra bir Ermeni web sitesinden⁸ Türkiye'nin AGİT başkanlığı için adaylığını geri çektiği öğrenilmiştir. Dışişleri Bakanı Abdullah Gül bu konudaki bir soruyu, 'veto'nun söz konusu olmadığını, AGİT başkanlığının yüklü bir gündemi bulunduğunu ve 2007 yılının Türkiye'de seçimlerin yapılacağını, bu nedenle AGİT konularına gerekli zamanı ayıramayacaklarını düşündüklerini söylemiştir.⁹

Böylelikle Türkiye Ermenistan'ın şantajına boyun eğmemiş ve şu sırada Ermenistan ile sınırların açılmasına ve/veya diplomatik ilişki kurulmasına taraftar olmadığını açıklıkla göstermiştir. Buna karşın, AGİT başkanlığını yapmak gibi önemli bir uluslararası görevden vazgeçmek durumunda kalmıştır.

Türkiye 1999 yılında da AGİT başkanlığına adaydı. O sıralarda yeni seçilmiş olan ve Türkiye'ye karşı saldırgan bir politika izlemekte olduğu görülen Robert Koçeryan Türkiye'nin adaylığını veto edeceğini bildirmişti. Türkiye AGİT toplantısının İstanbul'dan başka bir yerde yapılmasını veto edebileceğini hissettirince, başta ABD olmak üzere, Batılı devletlerin bakışı sonunda Ermenistan tutumunu değiştirmiş, Başkan Koçeryan da İstanbul toplantısına

⁸ California Courier Online, 15 Temmuz 2004.

⁹ Anadolu Ajansı, 17 Temmuz 2004.

katılmıştı. Türkiye'nin bu kez neden aynı yönteme başvurmadığı bilinmemektedir.

AGİT konusunda üzerinde durulması gereken bir husus Rusya Federasyonu ve başlıca müttefiklerinin bu teşkilatı açıkça eleştirmeye başlamış olmalarıdır. Azerbaycan, Gürcistan ve Türkmenistan hariç, Bağımsız Devletler Topluluğu'nun diğer dokuz üyesi (Ermenistan, Belarus, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Rusya, Tacikistan, Ukrayna ve Özbekistan) 8 Temmuz 2004 tarihinde AGİT'in Viyana'daki merkezinde açıkladıkları bir bildiriye AGİT'i 'içişlere karışmamak ve milli egemenliğe saygı göstermek gibi temel ilkelere riayet etmemekle' tenkit etmişlerdir.¹⁰

Bu alışılmamış girişimin altında AGİT'in, statüsü gereği, üye ülkelerde yapılan seçimleri gözlemlemek için gönderdiği heyetlerin düzenledikleri raporlar vardır. CIS üyelerinin hemen hepsinde ve bu arada özellikle Ermenistan'da¹¹ yapılan seçimler usulsüzlüklerle doludur. CIS gözlemci heyetlerinin raporları bunları meydana çıkarmış ve dolayısıyla seçimlerin meşruluğunu sorgulanır hale getirmiştir.

Bu arada, Bağımsız Devletler Topluluğu dokuz ülkenin yukarıda değindiğimiz bildirisinin Rusya Federasyonu'nca telkin edildiği, Başkan Putin'in geçen Mart ayında yeniden seçimi sırasındaki usulsüzlüklere AGİT tarafından yöneltilen eleştirilerden rahatsız olduğu da anlaşılmaktadır.¹²

Rusya ve yakın müttefiklerinin AGİT'e karşı olan ve belki de uzun vadede bu teşkilattan ayrılmalarını öngören tutumu dikkate alındığında Türkiye'nin, AGİT Zirve Toplantısı için, yukarıda değindiğimiz gibi vetosunu kullanmak usulüne başvurmaması, adı geçen teşkilata yeni bir sorun çıkarmamak bakımından yararlı olmuştur.

Diğer yandan ABD ve AB ülkeleriyle de iyi ilişkiler içinde olmayı dış politikasının temel ilkesi olarak benimsemiş olan Ermenistan'ın Rusya'nın serbest seçimlere önem vermeyen bu antidemokratik girişimine destek olmasını bu ülkelere nasıl açıklayacağı merak konusudur.

¹⁰ MosNews Russia, 9 Temmuz 2004 ve Armenews, 12 Temmuz 2004.

¹¹ Ermeni Araştırmaları, Sayı 8, ss. 19-28; Sayı 9, ss. 10-13.

¹² Armenews, 12 Temmuz 2004.

NATO Zirve Toplantısı Sırasında Yapılan Görüşmeler

Yukarıda belirttiğimiz gibi Ermenistan Devlet Başkanı Koçeryan, Rusya Federasyonu Başkanı Putin gibi, İstanbul'da yapılan NATO Zirve Toplantısı'na katılmamıştır. Bu konuda bir soruyu cevaplayan Başbakan Erdoğan,

Başbakan Erdoğan, soykırımla uğraşmanın bir sonuç vermeyeceğini, bu konu ile tarihçilerin uğraşması gerektiğini ve geleceğin dünyasını inşa etmekte yarar olduğunu ifade etmiştir.

Türkiye'nin komşularıyla olan sorunlarını çözümlmek gayreti içinde olduklarını, her zaman 'kazan kazan' zihniyetiyle hareket ettiklerini, Ermenistan ile bağları korumak istediklerini, ancak Ermenistan kaçırıyorsa bir yere kadar peşinden koşacaklarını ifadeden sonra, soykırımla

uğraşmanın bir sonuç vermeyeceğini, bu konu ile tarihçilerin uğraşması gerektiğini ve geleceğin dünyasını inşa etmekte yarar olduğunu ifade etmiştir.¹³ Üçlü toplantıdan sonra ise bir Ermeni gazetesinin sorusuna cevaben üçlü toplantılara devamda fayda olduğunu, bu toplantıların kazanan ve kaybeden olmayacak şekilde sorunların çözümüne yardımcı olacağını söylemiştir.¹⁴

Ermenistan Dışişleri Bakanı Vardan Oskanyan 29 Haziran 2004 tarihinde İstanbul'da yapılan NATO Zirve Toplantısı'nda ülkesini temsil etmiş ayrıca Dışişleri Bakanı Gül ile ikili ve Azerbaycan Dışişleri Bakanı Mehmetyarov ve Abdullah Gül ile üçlü görüşmelerde bulunmuştur. Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ı da ziyaret etmiştir.

Oskanyan NATO Zirve Toplantısı'nda yaptığı konuşmada Türkiye'nin coğrafya bakımından Kafkasya ile Avrupa arasında bir köprü oluşturduğunu, Türkiye'nin Kafkasya ülkeleri ile aynı sınırları paylaşan tek NATO ülkesi olduğunu, ayrıca artık Kafkaslar'ın Avrupa Birliği'nin 'Yeni Komşuluk Girişimi'ne dahil bulunduğunu, Ermenistan'ın Avrupa ile bağlantısının Türkiye'den geçtiğini söylemiş ve bu bölgenin gerçek komşuluk ilişkileri içine girmesi için Türkiye'nin, Azerbaycan ve Gürcistan ile olduğu gibi, Ermenistan ile de normal ilişkilere sahip olması gerektiğini, bunun Karabağ sorunu üzerinde ölçülemeyecek kadar olumlu etkileri olacağını ifade etmiştir.¹⁵

¹³ *Milliyet*, 26 Haziran 2003.

¹⁴ *Mediamax News Agency*, 29 Haziran 2004.

¹⁵ *Ermenistan Dışişleri Bakanlığı Basın Bildirisi*, 29 Haziran 2004.

Görüldüğü üzere Ermenistan Dışişleri Bakanının başlıca kaygısı Türkiye ile diplomatik ilişkiler kurulmasını sağlamaktır. Ayrıca bunun Karabağ sorununun çözümüne katkıda bulunacağını iddia etmektedir. Oysa Ermenistan'ın, Türkiye ile ilişkileri normal duruma geldikten sonra, Karabağ sorununun çözümü için gayret göstermesi beklenmemelidir.

Oskanyan Abdullah Gül ile yaptığı ikili görüşme hakkında gazetecilere ülkesinin Türkiye ile ilişkileri geliştirmeyi arzu ettiğini, Ermenistan'ın bu konuda gerekli iradeye sahip olduğunu söylemiştir. Abdullah Gül ise Türkiye'nin de aynı iradeye sahip olduğunu, buna karşın iki ülkenin hassas olduğu konular bulunduğunu, sorunların çözümünün zaman alacağını ifade etmiştir.¹⁶

Bir gazete¹⁷ görüşmede Oskanyan'ın, Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırın açılmasını gündeme getirdiği Gül'ün ise, Ermenistan'ın, Türk kamuoyunu da rahatsız eden 'sözde soykırım' iddialarından ve anayasasında da yer alan Türkiye'den toprak talebinden vazgeçmesi gerektiğini ifade ettiği, ayrıca atılacak küçük adımlarla belirli bir sürecin başlayabileceğini belirttiğini yazmıştır. Üçlü toplantıdan sonra dışişleri bakanları basına açıklama yapmışlardır.¹⁸

Abdullah Gül, toplantının gayet yararlı geçtiğini, amacın AGİT Minsk Grubu çerçevesinde yürütülen görüşmelere yardım etmek olduğunu, Güney Kafkasya'nın kısa süre önce AB'nin 'Genişletilmiş Avrupa' programına alındığını ve buna uygun politikalar geliştirmesi gerektiğini, tarafların ayrıca ekonomik, siyasi ve diğer konuları görüştükleri ve bu görüşmelerine devam edeceklerini söylemiştir.

Vardan Oskanyan da toplantıyı yararlı ve yapıcı bulmuş, daha önce bir gündem hazırlanmamış olduğunu, uluslararası ve bölgesel gelişmelerin konuşulduğunu, NATO'nun genişlemesi ve AB'nin Genişletilmiş Avrupa Programı nedeniyle yeni parametreler belirlenmesinin çok önemli olduğunu belirtmiştir.

Azerbaycan Dışişleri Bakanı Elmay Mehmetyarov ise tarafların Karabağ sorunundaki tutumlarını bir kez daha açıkladıklarını ifadeden sonra Türkiye'nin Karabağ barış sürecine aktif olarak katılmasının ele alındığını, bunun için özel bir mekanizma üzerinde mutabık kalındığını ve üçlü görüşmelerin süreceğini söylemiştir.

¹⁶ Anadolu Ajansı, 28 Haziran 2004.

¹⁷ Hürriyet, 29 Haziran 2004.

¹⁸ Armenpress ve Azertag, 28 Haziran 2004.

Ermenistan Dışişleri Bakanının bu görüşmelerden sonra bir Ermeni gazetesine verdiği mülakatta¹⁹ Ermenistan'ın tutumuna daha açıklık kazanmıştır.

Oskanyan, gerek Abdullah Gül gerek Başbakan Erdoğan ile temaslarının gayet samimi bir hava içinde geçtiğini, adı geçenlerin Ermenistan'a karşı tutumunun gereğinden fazla sıcak olduğunu belirtmiştir. Ermeni Bakanın, Devlet Başkanı Koçeryan'ın ve Başbakan Markaryan'ın yukarıda değindiğimiz sözlerine ve Ermenistan'ın Türkiye'nin AGİT başkanlığını engellemesine rağmen Türkiye Başbakan ve Dışişleri Bakanının kendisine sıcak davranmasını şüphe ile karşıladığı anlaşılmaktadır.

Oskanyan bu mülakatta Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerini iyileştirmek için büyük bir arzu içinde olduğunu ancak bu konuda Türkiye'de siyasi irade bulunmadığını söylemiş ve Ermenistan'ın Türkiye ile ilişkilerini önkoşullara bağlı olmaksızın normalleştirmek istediğini tekrarlamıştır. Ayrıca Üçlü Toplantı'nın sadece Karabağ ile ilgili olmayıp daha geniş konuları kapsadığını da vurgulamıştır.

Oskanyan ayrıca Ermenistan'ın Türkiye'ye ihtiyacı olmadığını, ambargoya rağmen Ermenistan ekonomisinin gelişmeye devam ettiğini, o nedenle Türkiye ile ilişkilerin iyileştirilmesinin Ermenistan için bir ölüm kalım meselesi olmadığını, sadece komşularıyla normal ilişkiler içinde olmamak istediklerini söylemiştir. Diğer yandan, soykırım iddiaları, toprak talepleri gibi Türkiye ile Ermenistan arasındaki ciddi sorunların varlığına hiç değinmeden, Türkiye ile normal ilişki kurulması için bir engel göremedikleri de belirtmiştir.

Son olarak Oskanyan, Türkiye'nin de, ekonomik ve siyasi bakımdan, Kafkaslar'da varlığını göstermek açısından Ermenistan ile olan sınırlarını açmaya ve ilişkilerini geliştirmeye ihtiyacı olduğunu iddia etmiştir. Ancak Türkiye Kafkaslar'da, Rusya Federasyonu, Gürcistan, Azerbaycan ile iyi ilişkiler içinde olduğundan, Kafkaslar'daki varlığı Ermenistan'a bağlı değildir. Ermenistan mevcut sorunları çözümlenmek arzusu, Ermenistan'ın siyasi veya ekonomik bakımdan özel bir önemi olduğundan değil, ilke olarak bütün komşularıyla iyi ilişkiler içinde olmak arzusunun bir sonucudur.

Sonuç olarak NATO Zirve Toplantısı sırasında Ermenistan ile ikili ve üçlü olarak yapılan görüşmelerde, tarafların bilinen tutumlarında

¹⁹ Haykakan Zhamanak, 1 Temmuz 2004.

değişiklik olmadığı için bir sonuç alınmadığı anlaşılmaktadır. Buna karşılık, özellikle üçlü görüşmelere devam edilmesi kararının alınmış olmasını olumlu bir gelişme olarak değerlendirmek gerekmektedir.

Bu arada bir olaya daha temas etmekte yarar vardır. Bir Türk gazetesi²⁰ Dışişleri Bakanı Abdullah Gül'ün bir AKP toplantısında, üçlü görüşmelerde Oskanyan'ın 'Karabağ dışındaki topraklardan çekilebiliriz' dediğini, bunun Azerbaycan Dışişleri Bakanı Mehmetyarov tarafından olumlu karşılandığını ve böylelikle Ermeni sorunun çözümünde önemli bir adım atıldığını söylediğini yazmıştır. Oskanyan bunun gerçeğe uymadığını söylemiş,²¹ Ermenistan Dışişleri Bakanlığı da bu haberi kesinlikle yalanlamıştır.²² Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı ise bu konuda bir yorum yapmamış ve üçlü toplantının danışma niteliği taşıdığı belirtmekle yetinmiştir.²³

Ermeni Sorunu Bağlamında Türkiye- Fransız İlişkileri

Fransa'da son aylarda yapılan yerel seçimler ve özellikle Avrupa Parlamentosu seçimleri başlıca Fransız siyasi partilerinin Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tam üye olmasına karşı olduklarını ortaya koymuştur.

Buna karşın Cumhurbaşkanı Chirac, AB Komisyonu'nun raporu olumlu olduğu takdirde Türkiye ile katılım müzakerelerin başlaması gerektiğini, ancak müzakerelerin çok uzun süreceğini belirterek Türkiye'nin üyeliğinin güncel bir konu olmadığını ifade etmektedir.

Türkiye'nin AB üyeliği aleyhinde Fransa'da oluşan olumsuz kanının nedenleri ayrı bir inceleme konusudur. Burada, kısaca, Fransa'da yaşayan ve büyük kısmı Kuzey Afrikalı Arap olan yaklaşık 5 milyon Müslümanın, eğitim düzeyi düşük, suç oranı yüksek ve genelde Fransa'ya entegre olamayan bir toplum olmasının Fransız kamuoyunu çok rahatsız etmiş olduğunu belirtelim. Türkiye'nin AB üyeliği Fransa'da şimdiye kadar kayda değer bir tepki yaratmazken, Türkler ile Müslümanların bir tutulması sonucunda, son seçimlerde, özellikle iktidar partileri, Türkiye'nin AB üyeliğine karşı çıkararak puan

²⁰ *Zaman*, 3 Temmuz 2004.

²¹ *Asbarez*, 7 Temmuz 2004.

²² *Arminfo*, 8 Temmuz 2004.

²³ *Armenpress*, 6 Temmuz 2004.

toplamaya çalışmışlardır. Muhalefetteki Sosyalist Parti de, sözde Ermeni soykırımını bahane ederek, onları izlemiştir.²⁴ Kısaca Fransa'daki Türkiye'nin üyelğine karşı çıkılması iç siyaset sorunlarından ileri gelmiştir.

Başbakan Recep Tayyip Erdoğan Fransız'da Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliği aleyhindeki bu havayı dikkate alarak 19-21 Temmuz 2004 tarihlerinde bu ülkeye bir ziyaret yapmış ve Türk görüşlerini açıklamıştır.

Basın haberlerine göre²⁵ Cumhurbaşkanı Chirac Avrupa üyeliği konusunda Fransa'nın Türkiye'ye verdiği desteği teyit etmiştir. Buna karşın Erdoğan'ın diğer temaslarında bu tür bir destek görülmemiştir. Hükümet ortağı partilerden UDF'nin Başkanı François Bayrou 'En az söylenebilecek husus Türkiye'nin bir Avrupa toplumu olmadığıdır' sözleriyle eskiden beri Türkiye'nin adaylığına olan karşıtlığını tekrar etmiştir. Hükümetin diğer ortağı olan ve Türkiye'ye adaylık değil ve 'ayrıcılık bir ortaklık' verilmesi gerektiğini savunan UMP yetkilileri ise bu konuda konuşmamayı tercih etmişlerdir. Sosyalist Partisi Başkanı François Hollande ise Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliğine karşı olmadığını ifade etmekle beraber bu üyeliğin gerçekleşmesini insan haklarında, demokrasi uygulamalarında ve Ermeni soykırımı konusunda yapılacak olan ilerlemelere bağlamıştır.²⁶

Ermeni soykırımı konusunun, François Hollande hariç, Başbakanın diğer görüşmelerinde önemli bir yer tutmadığı anlaşılmaktadır. Buna karşın Başbakanın 20 Temmuz 2004 tarihinde düzenlediği basın toplantısında kendisine sorulan on beş sorudan beşi Ermeni sorunu ile ilgili olmuştur.²⁷ Başbakan bu sorulara, özetle, sözde Ermeni soykırımı konusu tarihçilerin uğraşması gerektiği, bu tür sorunlar yerine geleceğin inşası ile uğraşmakta yarar bulunduğu Ermeni Diasporası'nın sözde Ermeni soykırımının gündemde kalmasına çalıştığı, ancak bunun Ermenistan için yararlı olmadığı, bu tür kampanyalar devam ettiği sürece Türkiye-Ermenistan ikili ilişkilerinin gelişemeyeceği, Türkiye'ye karşı karalama kampanyasına son verdikleri taktirde Türkiye ve Ermenistan arasındaki sınır kapılarının açılacağı şeklinde cevap vermiştir.²⁸

²⁴ *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 12-13. ss. 22, 23.

²⁵ *Le Monde*, 20 Temmuz 2004.

²⁶ *Le Monde*, 22 Temmuz 2004.

²⁷ *Asbarez*, 21 Temmuz 2004.

²⁸ *Anadolu Ajansı*, 20 Temmuz 2004.

Başbakan Erdoğan'ın Fransa ziyareti bu ülkedeki Ermeni örgütlerinin aleyhte eylemlerine de neden olmuştur. Taşnak ve Ramgavar Partileri yayınladıkları bildirimlerde²⁹ Türkiye Kıbrıs'ı işgale devam ettiği, Kürt halkının haklarını tanımadığı ve Ermeni soykırımını inkar ettiği için Avrupa Birliği'ne üye olamayacağını belirtmişlerdir. Fransa'daki Taşnak Örgütü'nün başı Mourad Papazian Cumhurbaşkanı Chirac'ın Başbakan Erdoğan'a Türkiye'nin neden Avrupa Birliği'ne üye olamayacağını açıkça söylemesini istemiş ve kendi düşüncelerine göre Türkiye ile müzakerelerin süresiz ertelenmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Bu arada tanınmış şarkıcı Charles Aznavour da Türkiye Avrupa Birliği'ne girmek istiyorsa Almanlar gibi yapması gerektiğini (sözde soykırımı tanınması gerektiğini) Ermenilerin seksen yıl sustuğunu ancak bulun artık bittiğini, şimdi Türkiye'nin *mea culpa* yapmasının (suçunu itiraf etmesi) zamanının geldiğini, hükümetlerin bir halkın şerefini ticari çıkarlar için feda etmeyeceğini ümit ettiğini söylemiştir.

Ermeniler ayrıca 20 Temmuz 2004 tarihinde Paris'in Trocadero meydanında büyük bir protesto mitingi düzenlemişlerdir.³⁰

Ermeni soykırımı iddialarının Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliğini ne derecede etkilediğine gelince, Fransız Taşnak Partisi'nin Nisan ayında Louis Harris Enstitüsü'ne yaptırdığı bir kamuoyu yoklamasına göre³¹ Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne girmesini istemeyenlerin oranı %53 isteyenlerin ise %39'dur. Aynı yoklamada Türkiye Ermeni soykırımını tanırsa bunun Avrupa Birliği'ne girişini kolaylaştırıp kolaylaştırmayacağı hakkındaki bir soruya %49 kolaylaştırmayacağı, % 45 ise kolaylaştıracağı şeklinde cevap vermişlerdir.

Buna göre Türkiye'nin sözde Ermeni soykırımını tanıması veya tanımamasının Avrupa Birliği üyeliği konusunda Fransa'da kayda değer bir etki yapmadığı görülmektedir. Buna karşın Fransız halkının çok büyük bir çoğunluğunun Ermeniler'in soykırma uğradığına inandığını kaydetmekte yarar vardır.

Bu inanç 2001 yılında Fransız Parlamentosu'nun bir kanun çıkararak sözde Ermeni soykırımını tanımasına yol açmıştır.³² Bu

²⁹ Le Comité de Defense de la Cause Arménienne (CDCA) 12, 15, 17 ve 20 Temmuz 2004 tarihli bildirimler.

³⁰ Bu mitinge kaç kişinin katıldığı hakkında çelişkili bilgiler vardır. Ermeniler (CDCA, 21 Temmuz 2004) 2500 kişiden söz ederken *Zaman* gazetesi (21 Temmuz 2004) mitingde 400 kişinin bulunduğunu bildirmektedir.

³¹ CDCA, 13 Mayıs 2004.

³² *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 1. ss. 10-20.

kanun Ermeni soykırım iddialarını kabul etmeyenlere karşı bir yaptırım içermediğinden Fransız Ermenileri bu hususta da bir kanun kabul edilmesine çalışmışlardır. Sonunda Sosyalist Parti bu konuda bir kanun teklifinde bulunmayı kabul etmiş³³ ve 148 imza ile bu Meclise bir taraf sunmuştur. İktidardaki UMP Partisi de 64 imza ile benzer bir teklifte bulunmuştur.³⁴ Hem iktidar hem de muhalefet tarafından desteklendiğine göre, normal koşullarda, söz konusu tasarıların kanunlaşması ve ondan sonra Fransa'da Ermeni soykırımı olmadığını söylemek veya yazmanın suç sayılması beklenmektedir.

Fransız Ermenileri bir yandan yukarıda değindiğimiz kanunu çıkartmaya uğraşırken diğer yandan bu kanun olmadan da, Ermeni soykırımını tanımayanları mahkum ettirmek gayreti içine girmişlerdir.

Fransa'daki Ermeni Davasını Savunma Komitesi 9 Temmuz 2004 tarihinde Paris Mahkemesi'ne müracaat ederek, Türkiye'nin Paris Başkonsolosluğu İnternet sitesinde 'Ermeni İddiaları ve Tarihi Olaylar' başlığı altında, on soru ve on cevap şeklinde Ermeni 'soykırımını' inkâr eden bir metnin yer aldığını belirterek, Türkiye Başkonsolosunun Ermeni soykırımını bir kanunla tanımış olan Fransa'da bu soykırımı inkar eden propaganda yaptığı için mahkum edilmesini ve Başkonsolosluğun İnternet sitesinin de kapatılmasını istemiştir.³⁵

30 Ocak 2001 tarihinde Cumhurbaşkanı Chirac tarafından onaylanarak yürürlüğe giren kanun şöyledir: 'Fransa 1915 Ermeni soykırımını açıkça tanır. Yukarıda değindiğimiz gibi, kanun soykırım iddialarını kabul etmeyenlere karşı bir yaptırım içermemektedir. 'Kanunsuz suç ve ceza olmaz' şeklinde ifade edilen temel hukuk kuralı nedeniyle de bu kanuna göre kimsenin mahkum edilmemesi gerekir. Durum böyle iken Paris Mahkemesi'nin Ermeniler'in ivedilik taleplerini dikkate alarak dava için 11 Ekim 2004 tarihini tespit etmesi³⁶ hayretle karşılanmıştır. Kaldı ki konsoloslukların görev ve ayrıcalıklarını saptayan 1964 tarihli Viyana sözleşmesine göre Türkiye'nin Paris Başkonsolosu'nun bu tür siyasi amaçlı bir davada yargılanmaması gerekir. Son olarak, Ermenilerin yakındıkları

³³ *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 12-13. ss. 22-23.

³⁴ CDCA, 30 Haziran 2004.

³⁵ CDCA, 9 Temmuz 2004.

³⁶ CDCA, 19 Temmuz 2004.

'Ermeni İddiaları ve Tarihi Olaylar' yıllardan beri broşür halinde dağıtılmakta ve Türkiye büyükelçiliklerinin veya konsolosluklarının diplomatik sitelerinde yayınlanmaktadır. O nedenle mahkemenin Ermenilerin ivedilik taleplerinin mahkemece kabulü de hatalı görülmektedir.

Basın haberlerine göre duruşmaya katılması için Paris Başkonsolosu Aydın Sezgin'e yapılan tebligat, konsolosluk dokunulmazlıklarına aykırı olduğu gerekçesiyle iade edilmiştir.³⁷ Propaganda amaçlı bu davaya Başkonsolosun katılmaması yerinde bir karar olmakla beraber tebligatın reddedilmesi davanın görülmesini durdurmuyacaktır. Davadan herhangi bir mahkumiyet kararı çıkması halinde bu Ermeni tezlerinin doğruluğunun tarafsız bir mahkeme tarafından da tasdik edildiği şeklinde kamuoyuna takdim edilecektir. Diğer yandan mahkemenin AB Komisyonu'nun Türkiye hakkındaki raporunu vereceği tarihlere rastlaması, ve mahkeme mahkumiyete karar verirse bunun AB raporunun müzakeresini etkilemesi de olasıdır.

Ermeni iddiaları ve tarihi olaylar yıllardan beri broşür halinde dağıtılmakta ve Türkiye büyükelçiliklerinin veya konsolosluklarının diplomatik sitelerinde yayınlanmaktadır. O nedenle mahkemenin Ermenilerin ivedilik taleplerinin mahkemece kabulü de hatalı görülmektedir.

Basın haberlerine göre duruşmaya katılması için Paris Başkonsolosu Aydın Sezgin'e yapılan tebligat, konsolosluk dokunulmazlıklarına aykırı olduğu gerekçesiyle iade edilmiştir.

³⁷ Halka ve Olaylara Tercüman, 18 Ağustos 2004.

SINIR ÖTESİ BÖLGESEL KÜLTÜR DAYANIŞMASINDAN BÖLGESEL SİYASİ YAPILANMAYA*

Dr. Yaşar KALAFAT**

Title: From the Crossborders Regional Cultural Solidarity to the Regional Political Structuring

Abstract: This study is initially produced as a paper to be presented at the II. Kars City Congress, and it is constructed on a previous paper of the author at the same set of congresses. The information about ethnicity around Kars region had been supplied in the first paper. At this study, the author goes one step further and analyzes the possible role of ethno-social structure on the Caucasian Policy of Turkey.

Keywords: Cultural Solidarity, Ethno-Social Structure, Caucasian Policy of Turkey, II. Kars City Congress, Ethnicity

28-30 Haziran 2000 tarihinde yapılan Kars Kent Kurultayı'nda vermiş olduğumuz 'Etnik Sosyoloji Açısından Kars ve Kafkasya' isimli bildiri, Kars'ın etno-kültürel yapısını asgari yüz yıllık derinliği ile ele almaya çalışırken Kars ve yakın çevresinin zamanla değişen etnik yapısına, dini inanç, dil ve ırk itibariyle açıklık getirmeye özen göstermiştik. Bu yapının hangi sosyal faktörler etkisinde şekillendiğini belirtmiştik.¹ Aynı şekilde Kuzey ve Güney Kafkasya'nın etnik demografisini ele alıp Kars ve yöresinin öncelikli Anadolu etno-sosyal yapısı ile adeta ayniliğe varan benzerliklerini izaha çalışmıştık. Netice olarak Anadolu'nun Ortadoğu ülkesi olduğu kadar aynı zamanda bir Kafkas ülkesi, keza Kafkasya'nın da etnik kültür itibariyle bir Ortadoğu ülkesi olarak nitelendirilebileceği hükmüne varmıştık.² Bu itibarla bu bildirimizde Kars ve yöresi etnisitesini tek tek ele alıp kültürel kimliği oluşturan öğelerin yoğun ortaklıklarını tartışmayacağız.

* Bu yazı 2. Kars-Kent Kurultayında 'Jeokültürel Boyut' adı altında bildiri olarak verilmişken, metine bazı ilaveler yapılmıştır.

** ASAM, Türk Kültürü ve Stratejik Araştırmalar Masası Başkanı, Ankara. E-posta: ykalafat@avsam.org.

¹ Bu çalışmamız bildiriler basılmayınca genişletilerek ['Etnik Sosyoloji Açısından Kars ve Kafkasya', *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ağustos 2001, ss. 133, 129-155] olarak yayınlanmıştır.

² Yaşar Kalafat, 'Birleşik Kafkasya'da Ortak Kültür Kodları', *Osman Çelik Armağan Kitabı*, (Ankara, 2005), (Baskıda).

Geçen zaman içerisinde süper ve bölgesel güçlerin kültür algılamalarının üzerinde çalıştığımız bölgeye etnisite ekseni yansımaları nasıl olur konusuna da ayrıntılı olarak çalışmalarımıza yansıtık.³ Bu itibarla geçmişte bölgede oluşturulmuş hakim kültürler küresel gücün genel tercihinin bölgeye nasıl yansıtacağı konusunu da bu bildirimimize taşımayacağız. Ancak, şu kadarını belirtmekte yarar var, bölge etnisite sayısı itibariyle çok ve fakat nüfusu az olan halklar oluşturmuştur. Bunların münferiden anti-empyrist kültür mücadelesi vermeleri mümkün değildir. Bu bakımdan, bölgesel kültür ortaklıkları itibariyle ortak kültürel paydalarında birleşmek zorundadırlar. Süper gücün kültür stratejilerinde ulus devlete karşı olduğu etnik unsurlara kültürel destek veren bir strateji görünümü arz ettiği bilinmektedir. Ancak, Irak örneği de göstermiştir ki, ulusüstü güçlerin arayışı halkların kültürel hakları değildir. O, halkların dayanışma içinde oluşturduğu ittifakı yani çağdaş uluslaşmayı aşabilmek için etnisiteyi bir dönem için manivela olarak kullanıp, çıkar düzenini kurduktan sonra adeta etnik ihtilafı güçlendirerek üstünlüğüne devamlılık kazandırmaktadır.⁴

Biz bu bildirimizde, Türkiye'nin Kafkasya politikasında uluslararası sistem ve mevcut konjonktürü oluşturan şartlar ışığında etno-sosyal yapının oynayabileceği rol üzerinde duracağız. Geliştirmeye çalıştığımız Türk kimliğinin yeni mahiyeti itibariyle; kendimize, bölgeye ve bölge üstü güçlere bakmaya çalışacağız. saniyen belirtelim biz güneyi ve kuzeyi ile Kafkasya'yı bir bütün olarak algılıyoruz.⁵

Bilindiği gibi jeo-ekonomi, jeo-politik ve benzerlerinde olduğu gibi jeo-kültürel konularda da kültür bir stratejik objedir. Biz Kafkasya ve Anadolu'yu halk kültürünü merkeze koyarak, halk kültürünü stratejik bir obje olarak ele alıp incelemeye çalışacağız. Ancak halk kültürü ayrıntılı çalışmalarımızı daha ziyade dipnotlarda zikredip teorik açıklamalar yapmayacağız.

2876 sayılı kanunla belirtilen hususlar arsında yer alan kültür ile ilgili milli hedefler ve milli kimlik unsurları konusunda Atatürk

³ Yaşar Kalafat, 'Kafkasya Anadolu Bağlamında Erzurum Kongresi ve Türk Kimliği', *Erzurum Kongresi ve Kuruluşun Günümüze Erzurum 1. Uluslararası Sempozyumu*, (Ankara, 23 Temmuz 2003). ss. 93-103.

⁴ a.g.e.

⁵ Yaşar Kalafat, 'Türkiye'nin Kafkasya Politikasında Bölge Türklüğünün Önemi', 2023, ss. 17, 19-36. Yaşar Kalafat, 'Karadeniz ve Kafkasya'da Gelişen Dini ve Siyasi Olaylar İtibariyle Türkiye'nin Güvenliği', 2023, 2002, ss. 10-16. Yaşar Kalafat, 'Türkiye-Azerbaycan İlişkilerine Etno-Sosyal Bir Yaklaşım', *Stratejik Araştırmalar Dosyası*, 2000, Sayı 19, ss. 40-42.

Kültür, Dil ve Tarih Kurumu'nun Yüksek Kurulu'na görevlendirmeler yapmıştır.⁶ Bu görevlendirmede: kültür unsuru kavramı, bütün toplumlarda geçerli olan kültür unsurları ve milli kültürün unsurlarının tespiti vardır. Kültürü oluşturan alt birimler gerek genel ve gerekse milli kültürler için geçerlidirler. Kültür, işlevsel ve yapısal özellikleri ile bütünleşmiştir. Kültür, objektif ve sosyo-kültürel değerlerin, sosyal davranışların ve yapısal birimlerin bütünüdür. Tarihi bilinç ile donatılmış bir milletin öz benliğini oluşturur. Bir milletin veya toplumun sahip olduğu maddi ve manevi değerlerden oluşan kültür, toplumun bilgileri, sanatı, alışkanlıkları, davranışları ve zihniyetini içine alır. Özel nitelikte sosyal, ekonomik, dini, ahlaki, hukuki, bilimsel müesseselere dair hayat tarzlarını kapsar. UNESCO, kültürü, bir insan topluluğunun kendi tarihsel gelişimi konusunda sahip olduğu bilinç olarak tanımlamaktadır.

Merkezine milliliği ve evrenselliği alan iki kültür tanımını bizim geliştirmeye çalışacağımız bölgesel kültür formülünü kolaylaştıracağı adına tercih ettik. Milli kimlik unsurları ile evrensel kimlik unsurları anti-empyrist kültür stratejileri olarak yapılandırılmaz mı? Cevap bekleyen birinci soru budur. Üzerinde durmaya çalışacağımız cevap aranılacak ikinci soru, 2876 sayılı kanun ile milli politikaların oluşmasında, belirlenmesinde, yürütülmesinde ve milli hedeflerin seçiminde esas alınacak milli kültür unsurlarını tespit etmede 'Kopenhag Siyasi Kriterleri'nin⁷ kültür boyutu itibariyle nasıl bir değişim almıştır?, bunun üzerinde durmaya çalışacağız.

Kültür, kişiliğin gelişmesinin önemli bir boyutu olarak değerlendirilmektedir. Kültür-kimlik, kültür-etnisite, kültür-ulusal yapılanma itibariyle, hangi etnisiteden olursa olsun halkın arasında yaşayan değer normları ile bu halkların aydınları arasında yaşamakta olan belirleyici unsurlar aynıdır, biz bunun da tartışılmasından yanayız.

Bize göre Anadolu ve Kafkas halklarının halk seviyesindeki değer kriterleri onların içerisinden yetiştiği iddia edilen sözde aydınlarla aynı değildir. Bu teşhisimiz Ermeni toplumu dahil Anadolu ve Kafkasya'nın tüm halkları için geçerlidir. Son 200-250 yıldır Batı'dan esen stratejik rüzgarlar Oryantalizm marifeti ile Doğu düşünce tarzını tahrip ve dejenere etmiştir. Şark aydını, değerlerinin yerine

⁶ Atatürk Kültür Merkezi, *Milli Kültür Unsurlarımız Üzerine Genel Görüşler*, Ankara, 1990.

⁷ http://www.belgenet.com/arsiv/ab/kopenhag_kri.html

Anadolu ve Kafkasya halkları Anadolu'da ve Kafkasya'da hep komşu olmuşlardır. Bugün de çözüm bu komşuluğun tesisindedir.

emperyalist olguların nasıl yerleştirildiğinin farkında değildir. Bölge insanının ortak olan değer ölçülerine tekrar sahip çıkması sorunu çözebilecektir. Bunun için her etnisiteden aydınların halklarına tekrar kulak asmaları, göz atmaları yetecektir. Fransız İhtilali'nin esintileri ile başlayan bu planlı zihniyetin değiştirilmesi operasyonu bütün hızıyla devam etmektedir. Fert bazında egoizm merkezli tutum, etnik egoizme dönüşmekte, halkların düşman haline sokulması ise milliyetçilik olarak yansıtılmaktadır. Bizim halkımızın her etnisiteden sade vatandaşımızın milliyetçilik anlayışında 'ben' değil 'biz' vardır. O 'biz'in içeriği tüm komşuları ayırmadan kapsar. Anadolu ve Kafkasya halkları Anadolu'da ve Kafkasya'da hep komşu olmuşlardır. Bugün de çözüm bu komşuluğun tesisindedir. Bu komşuluk siyasi sınırlara rağmen sağlanabilir. Geçmişte de bahçeler, tarlalar, meralar komşu idiler, hepsi de sahipli idiler ve yine de halklar komşu idiler. Bugün neden olmasın.

Dini kuruluşlar vaazlarında, din adına telkinde bulunurlarken, geçmişin özlemini yaşatmak için kin ve nefreti halklarına bilhassa yeni nesillerin dimağına Tanrı emri imişcesine enjekte etmemek zorundadırlar. Dini turizm adına düzenlenen turlar banış ve sevginin bahçelerini yeşertebilmelidir.

İstanbul'da, Bakü'de, Kahire'de, Erivan'da daha birçok kültür merkezi şehirlerde 14, 15, 17, 18 ve 19. yy.da Ermeni harfli Türkçe veya Ermeni harfli Ermenice Köroğlu Destanları, Dede Korkut Destanları yazılabilmiş iken, birçok Ermeni halk ozanı Türkçe ve hatta tasavvuf içerikli şiirler yazabilirken keza Türk halk edebiyatı ürünleri Gürcüce de çıkabilirken son yüzyılda neden bir örnek yoktur? Türk, Gürcü ve Ermeni halk değişmemiştir. Değişen, yanlış kültür stratejileri uygulayan bu ülkelerin güzideleridir. Geçmişte birlikte yaşayan halklar taassup göstermeden birbirlerinin alfabelerini, dillerini, geleneklerini paylaşıp hatta ortak üslup geliştirebilmişlerken bu sentez paramparça edilmiştir.

Kafkaslar'ın banışı ve Anadolu halklarının kültürel birlikteliği siyasi birlikteliği sağlayabilecektir. Bunun için üzerini toz kaplamış halk kültürünün tozunun atılması yetecektir veya halkaların kültürleri üzerine siyasilerin geçirdiği maksatlı kılıf çıkarılıp atılmalı, halkların yalın kimliklerinin ortaya çıkması sağlanabilmelidir. Bu itibarla Anadolu ve Kafkas halklarının; halk el sanatları, müzikleri,

**Atatürk, Türk milletini
Türkiye Cumhuriyeti'ni
kuran halk ve Türk
kültürünü de bu halkın
kültürü olarak belirlerken,
kurucu halk olarak
Anadolu'nun sadece Türk
soylularını esas almıyor,
akraba toplulukları da
kurucu halkın kapsamında
mütalaa ediyordu.**

çocuk oyunları, folkloru, halk tababeti, halk takvimi ve benzeri alanlarda araştırmalar yapıp yayınlanabilmeli ve halkın birebir tekrar tanış olmaları sağlanabilmelidir.

Tartışılması zaruri olan bir başka konu da Atatürk milliyetçiliği ve onun millet anlayışından hareketle üzerinde durduğumuz halkların birlikteliği formülüne bakılmasıdır. Bize göre, Atatürk'ün kültür milliyetçiliği de gerektiği gibi anlaşılmalıdır. Tartışılması zaruri olan bir başka konu da Atatürk milliyetçiliği ve onun millet anlayışından hareketle üzerinde durduğumuz halkların birlikteliği formülüne bakılmasıdır. Bize göre, Atatürk'ün kültür milliyetçiliği de gerektiği gibi anlaşılmalıdır. Tartışılması zaruri olan bir başka konu da Atatürk milliyetçiliği ve onun millet anlayışından hareketle üzerinde durduğumuz halkların birlikteliği formülüne bakılmasıdır. Bize göre, Atatürk'ün kültür milliyetçiliği de gerektiği gibi anlaşılmalıdır. Tartışılması zaruri olan bir başka konu da Atatürk milliyetçiliği ve onun millet anlayışından hareketle üzerinde durduğumuz halkların birlikteliği formülüne bakılmasıdır. Bize göre, Atatürk'ün kültür milliyetçiliği de gerektiği gibi anlaşılmalıdır.

miş iken maalesef çözüm getirici bu strateji bilinçsizlik, bğnazlık ve ilkelik adına adeta eksiltmiştir.⁸ Atatürk, Türk milletini Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran halk ve Türk kültürünü de bu halkın kültürü olarak belirlerken, kurucu halk olarak Anadolu'nun sadece Türk soylularını esas almıyor, akraba toplulukları da kurucu halkın kapsamında mütalaa ediyordu. Bu akrabalık, kültür akrabalığı idi. Ortak kültürel değerler esas alınmıştı. Kurtuluş Savaşı, Cumhuriyet, birer kültürel değeri. Atatürkçü dünya görüşü de bu halkların ortak eseri idi. Bu görüşte inkarcılık yoktu, paylaşımcılık vardı. Bütün halklar nispetlerince kendilerini entegre kültürel hayatta temsil edebilmeli idi.

Sonuç

Sonuç olarak söylenilebilir ki, halklar bazı hakların özlemine duyar hale getirilmişlerdir. Halkların bu noktaya getirilmelerinde iç ve dış faktörler rol oynamış olsalar da çözüm bölge halklarının siyasi sınırlara rağmen anti-emperyalist dayanışmalarındadır. Ulus devletlerin ulusal niteliklerinin devamı halkların demokratik haklarına saygılı davranmalarına bağlıdır. Ulus devletin dış emperyalizm karşısında anti-emperyalist varlık gösterebilmesi birlikte yaşadığı halkların haklarına demokratik davranabilmesi ile mümkündür. Anadolu ve Kafkasya halkları ulus devletlerin birebir başa çıkamadıkları süper güç karşısında etnik milliyetçiliğin bir çözüm olmadığını anlamaları gerekir. Etnik milliyetçilik, Anadolu ve Kafkasya halklarının değil, emperyalizmin bir ürünüdür.

⁸ Yaşar Kalafat, 'Ortadoğu Etnisitesindeki Gelişmelerin Türkiye'nin Güvenliğine Etkileri', IV. Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu, 16-17 Ekim 2003, (Elazığ, 2004), ss. 407-414.

Geleceğin milliyetçiliği, ırkçılık, kavimcilik din taassubu değil kültür milliyetçiliği olacaktır. Bu milliyetçiliğin temel taşı insan sevgisi teşkil etmelidir. Dar anlamda rejinalist zihniyetler terk edilip bölgesel kültür değerleri etrafında birleşmeli, bölge kültürleri bölge halkları arasında paylaşılabilmelidir. Anadolu ve Kafkasya halkları bu yapılanmayı geçmişte Anadolu'da ve Kafkasya'da gerçekleştirebilmişlerdir.

ERMENİ KİTLE İLETİŞİM ARAÇLARINDA YARATILAN ERMENİ İMAJI*

Doç. Dr. Birsen KARACA**

Title: *The Armenian Image Created in the Armenian Mass Media*

Abstract: *The basic aim of the writers who try keeping the Armenian problem on the issue is to persuade the others to think and behave as themselves on Armenian culture and history. So their workstyle is to present the same texts that are suitable to their aims to the receiver as often as possible with different methods. In order to present these texts they use any kind of mass communication like statue, monument, radio, TV, newspaper, graphic, maps, movies, photographs, coursebooks in different subjects, encyclopedias, even music and internet. And because the activities form the base of the psychological operations against Turkey, makes the issue important from the strategical point of view. The Armenian image that is dealt in this paper has many details, which cannot be recognized easily at first sight. This detail also shows how the Armenian writers, who tell the Armenian Problem to the world by Armenian point of view, regard Armenian nation. This attitude of the writers shows that they regard the receiver not as producing ideas and as a tool easily coded to convey the presented message as it is to another and accepts everything as it is without questioning.*

Keywords: *Armenian, Image, Mass Media, Communication, Culture*

İmaj, Türkçe'deki karşılığıyla imge, en basit tanımlamasıyla, nesne, kişi ve görünümün zihinde ortaya çıkan tasarımıdır. İmgenin zihinde belirmesi ise, anımsama ve çağrışımlar yoluyla olur.

Anımsama ve çağrışımlar, bireylerin ve toplumların geçmişe ait deneyimleri, psikolojik yapıları, kültürel bazları, yaşadıkları coğrafya ve iklim koşulları, zaman, mekan gibi etmenlere bağlı olarak değişkenlik gösteren edimlerdir. Dolayısıyla, bireylerde ve toplumlarda aynı sözcüğün, aynı sembolün ve aynı imgenin uyandırdığı çağrışımlar, istisnai durumlar dışında farklıdır. Metin yazarları,¹ amaçlarına uygun imgeler oluştururken bireylerin ve

* 20 Şubat 2004 tarihli konferans metni.

** Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Öğretim Üyesi.

1 Bu çalışmada 'metin yazarları' ifadesiyle kast edilen yazılı, sözlü ve görsel metinlerin yaratıcılarıdır.

toplumların belleğinin bu özelliğini dikkate alırlar. Reklam metinleri, bu yaklaşım için son derece isabetli bir örnektir.

Yazar, kimi zaman geleneksel düşünceleri yıkarak, yarattığı imgeler yardımıyla eski sembollere yeni anlamlar katmak ya da sembolün anlamını tamamen değiştirmek çabası içerisinde olabilir. Zararlı bir kemirgen olan fare için, çizgi filimler aracılığıyla oluşturulan yeni imgeyi örnek alalım. Sonuçta metin yazarları öylesine başarılı oldular ki, evlerimizde fare beslemeye başladık.

Bugün burada çalışmalarına 'Ermeni Sorunu'nu konu alan Ermeni yazarları bu kategoride, yani eski sembollere yeni anlamlar yükleme çabasında olan yazarlar sınıfına alınarak değerlendireceğiz. Bu yazarların kaleme aldığı metinlerin örnek olarak seçilmesinin nedeni ise, özellikle Ermeni görüşünü destekleyen yazarların anlatım tutumlarıyla 600 yıllık ortak geçmişi unutturarak Ermeni toplumunu, Türk kültüründen uzaklaştırmak çabası içerisinde olduklarını hissettirmeleridir. İmgenin zihinde belirmesi için zorunlu olan anımsama ve çağrışımlar söz konusu olduğun zaman iletişim araçları kaçınılmaz olarak devreye girer.

Uzmanların iletişimle ilgili yaptıkları tanımlar, birbirini tamamlar niteliktedir. Emre Becer, grafik ve iletişim ilişkisini çözümlerken son derece basit bir dille: '*İletişim, gönderici ve alıcı olarak adlandırılan iki insan ya da insan grubu/kitleleri arasında gerçekleşen bir duygu, düşünce, davranış ve bilgi alışverişi olarak tanımlanabilir,*'² diye yaklaşıyor konuya. John Fiske ise, iletişim, yüz yüze konuşma, televizyon, yayınlar, edebiyat eleştirisi, yüz ifademiz, saç biçimimizdir şeklinde çok geniş bir tablo çiziyor.³ Durum böyle olunca, bir heykel, bir tablo, bir harita, bir anıt, bir roman ya da takip ettiğimiz günlük gazete, başından ayrılmadığımız veya hoşlanmadığımız televizyon dizileri, reklam kareleri veya kullandığımız parfüm gibi bireysel ve toplumsal yaşantımıza yönelmiş olan her metni iletişim aracı olarak değerlendirmeliyiz.

Farklı yöntemlerle ve amaçlarla belirli bir adrese ulaşan metin yazarının kullandığı dil de, Türkçe karşılığı üslup bilgisi olan stilistiğin araştırma alanına girer. Dil ögesi, kitle iletişim araçlarına yönelik bir çalışmada, asla ikinci plana atılmaması gereken bir araştırma konusudur. Çünkü metin yazarının kullanmış olduğu üslup, yazarın adres olarak seçtiği bireye veya kitleye yönelim

² Emre Becer, *İletişim ve Grafik Tasarımı*, (Ankara: Dost, 2002), s. 11.

³ John Fiske, *İletişim Çalışmalarına Giriş*, çev: Süleyman İrvan, (Ankara: Ark, 1996), s. 15.

Ermeni Sorunu'nu gündemde tutmaya çalışan sanat dışı veya sanatsal olduğu iddiasındaki Ermeni yazarlara ait metinler, karakteristik özellikler sergiliyor. Bu metinleri kaleme alanların ortak ve temel amacının, Ermeni kültürü ve tarihi konusunda başkalarını da kendileri gibi düşünmeye ve hareket etmeye ikna etmek olduğunu gözlemliyoruz.

amacının belirlenmesinde son derece önemlidir. Bu amaç, alıcıda konuya karşı sempati veya antipati uyandırmak, alıcıya korku duygusu vermek veya onu cesaretlendirmek şeklinde olabilir.

Bu açıdan 'Ermeni Sorunu'nu gündemde tutmaya çalışan sanat dışı veya sanatsal olduğu iddiasındaki Ermeni yazarlara ait metinler, karakteristik özellikler sergiliyor. Bu metinleri kaleme alanların ortak ve temel amacının, Ermeni kültürü ve tarihi konusunda başkalarını da kendileri gibi düşünmeye ve hareket etmeye ikna etmek olduğunu gözlemliyoruz. Bu doğrultuda, amaçlarına uygun

metinleri olabildiğince sık aralıklarla ve değişik yollardan alıcıya sunmak çabası içerisindedir. Bu amaç için kullanılan iletişim araçları da oldukça renkli bir görüntü sunmaktadır: Yontu, anıt, radyo, televizyon, gazete, dergi, grafik, haritalar, filimler, fotoğraflar, değişik konulardaki ders kitapları, ansiklopediler, hatta müzik ve son yıllarda da İnternet gibi. Ancak, bunlar arasında kullanılan en etkili yöntemin, bire bir kurulan diyaloglar olduğunu belirtmek gerekir.

Bu noktaya kadar, her şeyin son derece olağan bir seyir içerisinde olduğunu kaydediyoruz. Ancak, bu eylemlerin Türkiye'ye karşı yürütülen psikolojik savaşın belkemiğini oluşturması, konuyu uzmanlık alanım olan edebiyat biliminin dışına taşıyor ve konu, stratejik alanda da tartışılması gereken boyutlar kazanıyor.

Doğaldır olarak, çalışmasına 'Ermeni Sorunu'nu konu alan yazarın hazırladığı metinle ulaşmaya çalıştığı hedef kitle ve hedef kitleye, yukarıda bahsettiğimiz yönelim amacı, yazar anlatım tutumunu belirlerken de etkin olmaktadır. Bunun sonucunda ortaya çıkan tablonun genel çizgilerini şöyle belirleyebiliriz: Bu tür metinlerde Ermeni figürler, olumlu veya olumsuz tüm eylemlerinde yazarın mutlak olurluğunu alıyor. Oysa aynı yazar Türk karakterleri ve Türk'e ait her şeyi kusurlu göstermek için, özel bir tutum sergiliyor

İşin daha ilginç olan yanı ise, ürün ortaya çıktıktan sonra hem metin yazarının hem de hedeflediği alıcı kitlenin, kurmacayı gerçekmiş gibi algılayarak yorumlaması ve yorumlatmaya çalışmasıdır.

ve eğer uğraşısının sonunda bir kusur yaratabilmişse, devamında abartma sanatını kullanmaya başlıyor.

Bu metinlerin benim için ilginç olan en belirgin ortak özelliği, yazarlarının Türk insanıyla ve Türk kültürüyle birebir ilişkilerinin sonucunu değil, kendisine ait zihinsel tasarımlarını aktarması. İşin daha ilginç olan yanı ise, ürün ortaya

çıktıktan sonra hem metin yazarının hem de hedeflediği alıcı kitlenin, kurmacayı gerçekmiş gibi algılayarak yorumlaması ve yorumlatmaya çalışmasıdır.

Bu metinler tarih perspektifinden incelendiğin zaman daha önce Persler'le, Bizanslılar'la ve Araplar'la yapıldığı gibi, Ermeni halkının Türk insanı ile kültürel bağlarını kopartmak için çaba harcadığı fark edilecektir. Bu yapılırken de, ön planda Osmanlı yönetimi mutlak kötünün; Ermeni halkı ise, bireysel hakları kölelik düzeyine indirgenmiş zavallılığın sembolü olarak gösterilmektedir. Adres olarak, Ermeni halkının seçildiği bu gibi durumlarda metin yazarlarının ortak tutumunu şöyle formüle edebiliriz: Geçmiş için, Osmanlı vatandaşı Ermeni'nin, Osmanlı imparatorluğunun savaş halinde olduğu devletlerle işbirliği yapmasını haklı göstermek için gerekçe yaratmak ve Ermeni halkı üzerindeki suçluluk duygusunu tamamen yok etmek. Bugün için ise, Ermeni halkının belleğinde ortak bir düşman imgesi oluşturarak Ermeniler'in birbirine yakınlaşmasını sağlamak. Böylece, tüm dünya ülkelerini yoğun bir şekilde etkileyen kültürel aşınmadan Ermeni halkını korumak.

Bu çabanın sonucunda ortaya çıkacak olan konserve toplum ise (ki bu toplumu şimdiki haliyle bile konserve olarak nitelendirebiliriz) farklı disiplinlerin araştırma alanına giren bağımsız çalışmaların konusudur.

Yaratılmak istenen düşman imgesi olarak neden Türk halkının seçildiği sorusunu cevaplandırabilmek için de öncelikle 'Ermeni Sorunu' başlığıyla yıllardır yürütülen bu çok amaçlı ve çok başlı çalışmalar zincirine verilen maddi ve manevi desteklerin kaynaklarının incelenmesi gerekiyor.

Şimdi örneklemelerimize geçelim ve V. Barhudaryan'ın redaktörlüğünde ilk okul yedinci sınıf öğrencileri için hazırlanan

'Ermeni Tarihi' adlı kitabın 59. sayfasında Ermeni çocuklarına verilen bilgiyi değerlendirelim:

*'Ermenilerin de içlerinde olduğu Türk boyunduruğu altındaki Hıristiyanlar, Reaya—hakları olmayan tebaalar— olarak kabul edilirdi. Onlar her türlü temel haklardan, yaşamlarının ve mal varlıklarının güvenliğinden yoksundular. Ülkede hüküm süren anarşizm koşullarında Ermeni köylüsü, yıllarca zor koşullarda çalışarak elde ettiği herşeyi kaybedebilirdi bir gün.'*⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını sürdürdüğü tarihi süreç içerisinde Müslim ve gayrimüslim reayanın hakları ve yükümlülükleri konusunda Türk tarihçiler tarafından yapılan araştırmaların sonucunda elde edilen bilgilere Milli Eğitim Bakanlığı ders kitaplarında ve ansiklopedilerde genel çizgileriyle ulaşabiliriz. Burada konuyla ilgili özellikle bir kitaptan, Prof. Dr. Yavuz Ercan'ın 'Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler'⁵ adlı kitabından bahsedelim. Bu kitapta, Osmanlı devletinin, kuruluşundan Tanzimat'a kadar uzanan süreç içerisinde bünyesinde barındırdığı gayrimüslimlerin sosyal, ekonomik ve hukuki durumları inceleniyor. Prof. Dr. Ercan'ın çalışmasında verilen bilgilerin Osmanlı Devlet Kurumu'nun yalnızca Ermenilere karşı değil, diğer gayrimüslim toplumlara karşı da Barhudaryan'ın ve ekibinin iddiasını yalanlar nitelikte olduğunu görüyoruz. Kaldı ki, başlangıçta yalnızca gayrimüslim değil, Müslüman çiftçiler de reaya idiler.

Burada altı çizilmesi gereken diğer, kasıtlı olarak yanlış ve eksik verilen bilgiye gelince. Bu, Barhudaryan'ın ve ekibinin, Ermeni öğrencilere, Ermeni halkının mal ve can varlığı için tehdit olarak gösterdikleri, Osmanlı İmparatorluğu toprakları içerisinde o yıllarda gerçekleştirilen terörist eylemlerin Ermeni teröristler tarafından yapıldığını gizlemeleridir. Konuya ilgi duyanlar, Hüseyin Nazım Paşa'nın hazırladığı 'Ermeni Olayları Tarihi'⁶ adlı iki ciltlik çalışmada, Ermeniler'in Anadolu topraklarındaki terörist eylemleriyle ilgili detaylı bilgi ve belgeleri bulacaklardır.

Dikkat çekilmesi gereken üçüncü nokta, Barhudaryan ve ekibinin anlatım tutumuyla ilgilidir. Bu sorun, Ermeni tarihçilerin, bilim ve sanat adamlarının taşıdıkları etik değerleri kendi platformlarında

⁴ Hayots patmutyun, Hanrakrtakan dprotsi 7-rd dasarani dasagirk, Hmbagrutyam. Prof. V.Barhudaryani, 'Luys', (Yerevan, 1999), ec. 59.

⁵ Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, (Ankara: Turhan Kitapevi, 2001).

⁶ Bkz. Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1994).

gündeme getirerek tartışma olgunluğuna hala ulaşamadıklarına işaret ediyor.

Ermeni kaynaklarının, Ermeni toplumunun belleğinden silmeye çalıştıkları bir başka bilgi de, Osmanlı Devleti'nin özellikle Ermeniler'i 'milleti sadıka' olarak nitelendirdiği ve Ermeni vatandaşlarına verdiği saygın konumla ilgilidir. Bunun için, Osmanlı sarayında görevli Ermenilerin listesini çıkartmak bile yeterli olacaktır.

Bu son durumla ilgili Ermeni yazın dünyasında yaratılan paradokstan söz etmek yerinde olacaktır. Konuyla ilgili metinlerde Osmanlı sarayında görevli Ermenilerin gösterdikleri başarılar değerlendirilirken Osmanlı devletinin bu şahıslara sağladığı maddi ve manevi destek olabildiğince geri plana atılmakta, hattâ göz ardı edilmekte veya bu destekte kötü niyet aranmaktadır. Çok dikkat çeken bir örnek verelim. Fatih Sultan Mehmet'in Ermeni Patrikliği'nin İstanbul'a taşınması ve güçlenmesi için yaptığı çalışmalar 'Ermeni Sovyet'i Ansiklopedisi'nde şöyle yorumlanıyor:

*'Osmanlı, egemenliğindeki topraklarda yaşayan sadık Ermeniler'i korumak ve onları Pers kökenli siyasi düşünceleri olan Eçmiadzin'in etkisinden koparmak için 1461 yılında Sultan Muhammed II. Fatih'in emriyle kurulmuştur.'*⁷

Burada ilginç olan, aradan geçen yüzlerce yıllık süreçten sonra bile, İstanbul Ermeni Kilisesi hala Eçmiadzin'e bağlıyken yazarın Ermeni okura İstanbul Ermeni Patrikliğinin kuruluş amacının Ermeni halkını Eçmiadzin Kilisesinden kopartmak olduğu değerlendirmesini yapabilmesidir.

Bunlara paralel olarak, Ermenileri konu alan metinlerde hep geri planda kalan ve bugüne kadar yapılan değerlendirmelerde göz ardı edilen bir başka imge var. Sözü ettiğimiz, dünya halklarının belleğinde yaratılmaya çalışılan Ermeni imgesidir. Bu imge, çoğu zaman alıcının zihninde aykırılıklar ve çelişkilerle dolu grotesk bir tablo oluşturmaktadır.

Konuya güncel bir örnekle girmek istiyorum. Örneğimiz Ermeniler'in 'kadim' tarihi ile ilgili olacak. Kısa bir süre öncesine kadar, Ermeni tarihçiler, Urartu devletinin kurucuları Haldiler'i tarih sayfalarından silerek, onların yerine kendi isimlerini yazdırmaya

⁷ Patriarkutyun hayots turkio. Kohstandnupolisi hayots patriarkutyun, haykakan sovetakan hanragitaran, hator 9, (Yerevan, 1983).

çalışıyorlardı. Bu bilginin toplumsal belleğe kaydedilmesi konusunda öylesine ısrarlıydılar ki, dünya kamuoyu hiç tereddüt etmeden(!) Ermenileri Urartu devletinin kurucuları olarak kabul ediyordu.

Bugün bu tarih bir süre için, yani tarihin o sayfası da bilim tarafından aydınlatılincaya kadar, bir başka bilinmeyen zaman dilimine alınmış görünüyor: Kısa süre önce, Ermenistan Bilimler Akademisi Üyesi Nikolay Harutyunyan, *'Ermenilerin Urartululardan geldiğini söyleyenler yanılıyor...Onlar Urartululardan önce buradaydı. Sonradan gelenler Urartulular,'* tezini ortaya attı.⁸

İmge, görsel ve zihinsel olarak iki gruba ayrılır. Görsel imgeler, fotoğraf, resim, heykel vb. aracılığıyla oluşturulur. Zihinsel imgeler ise dil öğeleri aracılığıyla yaratılır. Edebiyat bilimi alanında değerli çalışmalarını tanıdığımız Prof. Dr. Gürsel Aytaç, Bernhard Sowinski'nin konuyla ilgili görüşlerini aktarırken doğrudan ve dolaylı imgesellik terimlerinden bahseder. Sowinski'ye göre: *'Bir yazarın ... tasavvurdan aktarmalı ifadeler kullanmadan, gözle görülür olanı dil aracılığıyla somutlaştırdığı yerde, doğrudan imgesellik vardır.'*⁹

Aynı çalışmada, dolaylı imgeler terimiyle kastedilen, kişileştirmeler, benzetmeler, mecazlar gibi alışılmışın dışında anlatım biçimleri kullanılarak yaratılan imgelerdir. Konumuzla doğrudan ilişkisi olan bu imgeler, bütünüyle veya kısmen verilen anlamı çağrıştırır ya da simgeleştirir.¹⁰

Bu bilgileri de değerlendirmelerimize katarak Ermeni kitle iletişim araçlarında yaratılan Ermeni imgelerine yeniden dönelim.

Benim de çalışmalarında farklı amaçlarla defalarca alıntılar yaptığım Ermeni kaynaklarındaki verilere göre, Ermeniler, 5. yy.da Mesrop Maştots'un Ermeni alfabesini 'yaratmasıyla' yazı diline geçmişlerdir. Bu sayede, Mesrop Maştots, yazıya geçişin başlangıç noktasını temsil eden ilk öğretmen imgesini canlandıran bir sembole dönüştürülmüştür. Ancak, bu bilgide karanlıkta kalan ve tartışmaya açık noktalar var.

Birincisi, Kafkas halklarından olan Albanlar'ın 5.-9. yüzyıllarda kullandıkları ve Ermeni alfabesindeki sembollerin aynısı olan Ağvan alfabesinin ortaya çıkışında Mesrop Maştots'un adı yer almaması ve

⁸ Agos, 5 Aralık 2003.

⁹ Gürsel Aytaç, *Genel Edebiyat Bilimi*, (İstanbul: Papirüs, 1999), s. 56.

¹⁰ a.g.e. s. 56.

Ağvan yazı dilinin Ermeniceyle herhangi bir bağlantısından bahsedilmemesidir. Ancak, Ermeni arşivlerinde Ağvan alfabesiyle ilgili belgeler olduğuna dair bilgiler var.¹¹ Sorumuz, Mesrop Maştots, Ağvan alfabesinin varlığından haberdar olamayabilir mi?

İkinci soru, Ermeni kaynaklarındaki bilginin doğru olduğu varsayımından hareket edersek, Mesrop Maştots sıradan bir din adamı olarak, o günlerde Pers ve Bizans'ın egemenliğinde doğu ve batı diye parçalanmış olarak yaşayan Ermeni halkının tamamına 'yarattığı' alfabeği o günün koşullarında hangi maddi ve manevi güçle kabul ettirmiş olabilir?

Üçüncü sorumuz, yazı diline geçer geçmez Ermenice'ye çevirisi yapılan felsefe ve edebiyat metinleriyle ilgili. Geçmişinde bugünkünden başka hiç alfabesi olmayan ve o güne kadar yazılı olarak orijinal bir felsefe ve edebiyat yaratamamış ve hala da orijinal felsefesi ve edebiyatı var diyemediğimiz bir dil, yazı diline geçer geçmez felsefe ve edebiyata ait metinlerin çevirisine nasıl hazır olabildi? Bir örnek: Rus düşünürler günümüz koşullarında yapılan çeviriler için, dil özellikleri nedeniyle Alman felsefesinin Rusça'ya tam olarak aktarılamadığı yorumlarını yapmaktadırlar. Rus edebiyatındaki felsefenin derinliği ve Rus edebiyatının dünya edebiyatları arasındaki seçkin yeri, bir de Rusça'nın dağarcığında üç yüz binden fazla sözcük olduğu gerçeği değerlendirilirse, soru daha net anlaşılabilir. Bu veriler ışığında, çevirilerin yapıldığı kaynak dil olan klasik Yunanca'nın, yazı diline yeni geçen Ermenice ile kıyaslanabilirlik olasılığı ne kadardır?

Bu sorunun tartışıldığı bir platformda Yunanlı filologların fikirlerini de dinlemek ilginç olurdu, düşüncesindeyim.

Şimdi konunun diğer boyutuna, Türk okurun ve Türk halkının yok sayılarak Ermeni ve dünya toplumları için yatılmak istenen imgelere değinelim.

Örneğimiz, ülke ve devlet imgesi olacak. Bunun için, I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı vatandaşı bazı Ermeni gruplara verilen rolü hatırlayalım. Rus, Fransız, İngiliz cephelerinde Osmanlı Devleti'ne karşı savaşan Osmanlı vatandaşı Ermenilerin sayısını öğrenmek için, Ermenistan Cumhuriyeti Kültür ve Bilim Bakanlığının desteğiyle yayınlanan tarih kitaplarına bakmak yeterli. G. A. Avetisyan'ın redaktörlüğünde 9-10. sınıflar için Ermeni öğrencilere yönelik olarak hazırlanan bu tür bir ders kitabında 50

¹¹ Yazıkozhahie, Boşlaya russkaya entsiklopediya, (Moskova, 1998).

binden fazla Ermeni'nin Fransa, İngiltere ve ABD ordusuna hizmet verdiği bilgisi yer almaktadır. Daha önemlisi kitabın yazarları Osmanlı vatandaşı tüm Ermeniler'i zan altında bırakabilecek nitelikte bir bilgi aktarmışlar: *'ülkeyi Türk yönetiminden kurtarma düşüncesi tüm Ermenileri heyecanlandırıyordu, bunun için de yalnızca Rusya'da değil, yurtdışında da (Mısır'da, Fransa'da, Kıbrıs'ta, ABD'de) Gönüllü Birliklere katılmak isteyen Ermeni sayısı pek çoktu.'*¹²

Bu alıntıda bizim için altı çizilmesi gereken son derece önemli iki nokta var: 1) Sözü edilen ülke, Osmanlı ülkesidir ve Osmanlı İmparatorluğu'nu kimin kurduğu, yalnızca Türk tarihinin değil, dünya tarihinin de en net sayfalarından birisidir. 2) Gönüllü birliklerin kurucularının büyük bir bölümü, Osmanlı İmparatorluğu devletinin vatandaşıdır.

Tarih kitaplarının sayfalarını karıştırdığımız zaman konuyla ilgili şu bilgilere ulaşıyoruz: Ermeni Gönüllü Birlikleri'ni, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı silah kullanan Ermeni çeteler oluşturmaktadır. Rusya, Akdeniz'e kadar inme hayalini gerçekleştirmek amacıyla, Ermeni Gönüllü Birlikleri'ni başlangıçta maddi ve manevi olarak desteklemiştir. Ancak, kendisi için zararlı olmaya başladığını fark edince gönüllü birlik üyelerinin Rusya'nın sınırları içerisindeki faaliyetlerini önlemek amacıyla söz konusu çeteleri 1915 yılında dağıtmıştır. Buna karşın, Ermenice metinlere göre, Ermeni Gönüllüleri'nin Osmanlı sınırları içerisindeki eylemleri, 1918 yılına kadar devam etmiştir.

Bu imge yaratılırken Ermeniler'in Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan sayısız etnik gruptan yalnızca birisi olduğu ve sözü edilen grubun vatandaşlığını taşıdığı Osmanlı İmparatorluğu'yla savaş hâlindeki devletlere yardım etmekte olduğu bilgisi Ermeni gençlerden kasıtlı olarak saklanmaktadır.

Bunların dışında, 'Ermeni Sorunu'na taraf olmayan üçüncü şahısları konuyla ilgili düşünce üretmeye ve eylem yapmaya zorlamak için yapılan çalışmalar da dikkate değer veriler sunmaktadır. Bu çalışmaların organize eden grup/gruplar, başarıya giden yolu, üçüncü şahıs konumundaki devletlerin yardımında görerek faaliyet yürütmektedir. Söz konusu yardımı sağlayabilmek için de Ermeni halkını Hıristiyan dünya için kendisini feda etmiş kurban imgesiyle tanıtmakta ve çok sık aralıklarla bu düşüncüyü

¹² Agayan, Ts.P., i drugie, İstoriya armyanskogo naroda (1900-1983), 'Luys', (Yerevan, 1985), s. 32.

tekrar eden metinleri çeşitli yollarla Ermeni halkına ve dünya kamuoyuna sunulmaktalar. Öyle ki, konuyla çok alakasız bir metinde bile bu imge ile karşılaşabiliyoruz. Örneğin: 'Kendi Kendine Ermenice' adlı ders kitabının önsözünde 'Ermenice'nin Önemi ve Ermenice Öğrenmenin Amacı'¹³ başlıklı makalede Ermenice'nin tarihi anlatılırken satır arasında bu imgeyi oluşturan anlatım öğeleri de kullanılmıştır. Bunun yanında, Franz Werfel'in 'Musa Dağ'da 40 Gün' adlı romanı gibi, doğrudan Hıristiyanlık için kurban edilmiş halk imgesini yaratmak amacıyla yazılmış kitaplar da var.

Bu hedefe paralel olarak hazırlanan metinlerde, ayrıca Batı kamuoyunu psikolojik baskı altında tutmak çabası da hissedilmektedir. Bu tür metinlerde Ermeni 'aldatılmış halk' imgesiyle sunuluyor. Bu yolla Batılı devletler suçlanıyor. Suçlamayı destekleyen temel düşünceyi de şöyle formüle edebiliriz: Batılı devletler, tıpkı bir zamanlar Roma İmparatorluğu'nun yaptığı gibi, I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanma sürecini hızlandırmak için kendisine büyük yararlılıklar gösteren Ermeni halkına vaat ettiği ödülü vermemiştir. Bunun için Fridtjof Nansen'in 'Aldatılmış Halk'¹⁴ adlı Almanca eserini örnek olarak alabiliriz.

Bu noktada konunun bir başka boyutuyla daha araştırılmasını ve tartışılmasını gerektiren bazı verilerden söz etmek istiyorum. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi bünyesinde Cumhuriyet'in 80. Kuruluş Yıldönümü Etkinlikleri sırasında 22-23 Ekim 2003 tarihlerinde 'Doğu ve Batı Dilleri ve Edebiyatları Araştırmaları Sempozyumu'nda sunulan bildirilerden ikisinde çalışmalarına destek veren önemli veriler vardı. Birincisinde 1828-29 yılları arasındaki Türk-Rus savaşı sırasında Rus şair Puşkin'in Erzurum'a yaptığı yolculuktan bahsediliyordu.¹⁵ Burada çalışmam için önemli olan veri, Puşkin'in rehberinin Ermeni olduğu idi. İkinci bildiride ise, Japon yazar İenaga Toyokichi'nin 19. yüzyılın son-20. yüzyılın ilk yılına rastlayan on aylık bir zaman diliminde Anadolu'ya yaptığı seyahatten sonra kaleme aldığı kitap konu ediliyordu.¹⁶ Dikkat çeken bilgi, Japon yazarın rehberinin Ermeni olmasıydı. Bu eserlerde yaratılan olumsuz Türk imgesi ise, her iki yazarın

¹³ Pamasyan, N.A. i Manukyan, J.K, samouçitel Armyanskogo yazıka, Luys, (Yerevan, 1990), s. 11.

¹⁴ Fridtjof Nansen, Betrogenes Volk, F.A.Brockhaus, (Leipzig, 1928). Bu kaynakla ilgili yardımı için DTCF öğretim üyesi Doç. Dr. Osman Toktu'ya teşekkür ederim.

¹⁵ Prof. Dr. Altan Aykut, 'Puşkin'in 'Erzurum'a Yolculuk' Adlı Yapıtı', *Doğu-Batı Dilleri ve Edebiyatları Araştırmaları Sempozyumu*, bildiri metni, Ankara Üniversitesi DTCF, 22-23 Ekim 2003, Ankara.

¹⁶ Dr. Hüseyin Can Erkin, 'Çağdaşlaşma Dönemi Japon Edebiyatında Türk İmgesi', *Doğu-Batı Dilleri ve Edebiyatları Araştırmaları Sempozyumu*, bildiri metni, Ankara Üniversitesi DTCF, 22-23 Ekim 2003, Ankara..

kaleminin ortak özelliğiydi. Bu iki veriyi destekleyen üçüncü veriyi, 'Kitle İletişim Araçları ve 'Ermeni Sorunu'nu Konu Alan Metinlerde Yaratılan Paradokslar'¹⁷ adlı çalışmam için Rusça'dan çevirisini yaptığım 'Ermeniler'in Hayali ve Cephedeki Konuşmalar' başlıklı röportajdan elde ediyoruz. Bu röportajda 1916 yılında Anadolu topraklarını gezerken Rus gazeteci F. Sibirski'ye bir Ermeni rehberlik ediyor. Kısaca, verilerden yola çıkarak, Ermeni rehberler, yabancı seyyahlar/ yazarlar ve bu seyyahların eserlerinde yarattıkları Türk imgesinin araştırılmaya değer nicelik ve nitelikte bir konu olduğu değerlendirmesini yapabiliriz.

Dinin üçüncü şahıslar üzerinde baskı aracı olarak kullanılması. Bu amaçla Ermeni Hıristiyan kamuoyuna Hıristiyanlığı devlet dini olarak kabul eden ilk halk imgesiyle sunulmaktadır. Bu imge yaratılırken arka plana itilen bilgi, Ermenilerin o dönemde bağımsız olmadıkları, böyle bir şeyi yapabilmeleri için Roma İmparatoru I. Konstantin'in Hıristiyanlığı din olarak resmen kabul etmesi gerektiği, ki bu konuya iki yıl kadar önce 'Ermeni Kültüründe Üç Tabudan Birisi: Ermeni Dili'¹⁸ başlıklı çalışmamda değinmiş ve veriler sunmuştum.

Bu imgeye yönelteceğimiz, Ermeniler'in Hıristiyanlığı niçin ve hangi koşullarda kabul ettikleri? sorusunu Ermeni edebiyat bilimci V. S. Nalbandyan'ın çalışmasından alıntı yaparak cevaplandıralım:

*'Ermeni feodalleri, daha önce de söylediğimiz gibi, 301 yılında Hıristiyanlığı devlet dini yaparken Hıristiyanlığa büyük umut bağlamışlardı. Kral Büyük Tiridat, Hıristiyanlığı kendi siyasi iktidarını güçlendirmek için kullanmaya gayret ediyordu, aynı zamanda da Roma İmparatorluğu'yla aynı dini paylaşmanın Pers tiranlığına karşı savaşta kendisine güçlü bir müttefik kazandıracağını hesaba katıyordu. Fakat, 4.-5. yüzyıllardaki olaylar bu umudu boşa çıkardı.'*¹⁹

Bu metin aracılığıyla Ermenilerin Hıristiyanlığı devlet olabilmek için araç olarak kullandıklarını öğreniyoruz. Bu Hıristiyanlık uğruna kurban olmayı seçmiş halk imgesiyle çelişir nitelikte bir bilgidir.

Bir sonuca varmadan önce Ermeni halkını hedef alan imgelere bir kez daha dönmek istiyorum. Çünkü bu konuyla ilgili bazı

¹⁷ Birsen Karaca, 'Kitle İletişim Araçları ve 'Ermeni Sorunu'nu Konu Alan Metinlerde Yaratılan Paradokslar', Bkz. İdris Bal ve Mustafa Çufalı, *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, (Ankara: Nobel, 2003), ss. 425—432.

¹⁸ Birsen Karaca, 'Ermeni Kültüründe Üç Tabudan Birisi: Ermeni Dili', *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, III.Cilt, ASAM—Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Ankara, 2003, ss. 137—142.

¹⁹ V.S. Nalbandyan, *i drugiye, Armyanskaya literatura*, (Moskova, 1976), s. 9.

verilere Ermeni halkının tepkisiz kalması ilginç bir görüntü sunmaktadır.

İsyan motifleriyle sunulan asi halk imgesi. Ermeni tarih kitaplarında en sık verilen bilgi, 5. yy.dan itibaren yaşanmış Ermeni isyanları üzerinedir. Öyle ki, isyan başlıkları derlendiğinde, *Ermeni İsyanları Tarihi* adı altında bir kitap oluşturulabilir. Konuyla ilgili verilerden çıkan sonuç, Ermeni halkının Anadolu topraklarında egemenliği altında yaşadığı devletlerin tamamının yıkılmasında birincil derecede rol oynadığı şeklindedir. Buna paralel olarak, sonucuna bakmaksızın isyan eyleminin gerçekleşmiş olmasının başarı kabul edilmesi bu metinlerin en karakteristik özelliğidir. 387 yılındaki antlaşmayla sonuçlanan Pers-Roma savaşında uyruğunda oldukları Pers İmparatorluğuna karşı Roma'yı destekleyen Ermeni isyancı grupların Roma'dan aldıkları ödülü hatırlayalım. Bu ödül, Roma'nın, tehlikeli bulduğu için, sınırları içerisindeki Ermeniler'in siyasi varlığını yok etmesi şeklinde olmuştu. Asi Ermeni imgesini ön plana çıkartan yazarlar, başarısına destek verdikleri Roma tarafından Ermeniler'in siyasi varlığına son verilmesinin anlamını bugün bile çözebilmiş değiller(?!).

Ermeni terör örgütlerinin kullandığı ve tüm Ermeni halkına kazandırılmaya çalışılan kindar ve hınç dolu amansız düşman imgesi. Bu konuda verilebilecek en uç örnek, Ermeni terör örgütü ASALA'nın İnternet üzerinden yaptığı yayınlardır. Armenians.com adresinde bu yönde çalışan sitelere kolayca ulaşılabilir. Bu sitelerde yalnızca yazılı değil, görsel metinler de kullanılmaktadır.²⁰ Çalışmamızın hedefinde olan Terör örgütlerinin yayınları değil. Çünkü, bu gruplar Batı'nın kararlarına gereksinim duymadan kendilerini bir terör örgütü olarak nitelendirmekte ve bu özellikleriyle sempati toplamaya çalışmaktalar. Asıl dikkat çekici olan ve araştırmaya gereksinim duyan konu, Ermeni aydınlarının ve insan hakları konusundaki titizlikleriyle göze batan batılı aydınların bu faaliyetleri görmezden gelmeleridir.

Bir örnek de edebiyat dünyasından vermek istiyorum. Örneğimiz William Saroyan'ın eserlerinde ön plana çıkarttığı deli imgesi olacak. Bunun için yazarın yayınlanan güncesinden uzunca bir alıntı yapalım:

²⁰ ASALA'nın Türk diplomatlara karşı terörist faaliyetleri için bkz. Emekli büyükelçi Bilal Şimşir'in iki ciltlik '*Şehit Diplomatlarımız (1973—1994)*' adlı kitabı, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2000).

“Başkalarını gözlemlediğim zaman, yani başka ailelerin çocuklarını, kendi çocuklarımı ve Armenak Saroyan’la Takuhi Saroyan’ın dört çocuğundan biri olan kendimi düşünürüm. Başkalarının çocuklarının ne kadar akli başında, terbiyeli, becerikli, saygılı, ne yapacaklarını kestirebilir olduğunu, buna karşın benim halkımın çocuklarının, insanı hayretten hayrete düşürdüğünü görür şaşar kalırım. Öteki çocuklar kim olduklarını, bu dünyadaki yerleri ve ne yapıp ettikleri konusunda fevkalade rahattır. Oysa biz Ermeniler için bu ta en başından beri müthiş bir mücadeledir.

Sonunda hepimizin deli olduğu hükmüne vardım, ama tımarhaneye kapatılacak türden değil. Bizler öfkemizi, toplum ya da tıp yetkilileri üzerimize varmadan bastırmayı biliyoruz. İçimizde kaçık olmayanlar parmakla gösterilecek kadar azdır. Bunu aşağı yukarı ‘hep böyle’ olduğu anlamında söylüyorum; yani eskisine göre daha beter olduğumuz sanılmasın. Her şeye kusur buluruz. Kokuşmuş bir dünyada yaşadığımızı bilir, ama bu gerçeği kabul ettikten sonra bile, dertlenmekten kendimizi alamayız; hatta arada sırada köpürdüğümüz de olur. Allenin çeşitli kollarını gözümün önüne getirdiğimde, uysal, sıradan, ciddi, uyumlu, hevesli, saygılı, talepkâr olmayan, becerikli, ne istediğini bilen, uzun lafın kısası, öteki nazik insanlarda rastlanan özelliklere sahip bir tek aile bile bulamıyorum.”²¹

Bu alıntıda Saroyan’ın kalemi, Ermeni edebiyat dünyasında sık ve yazarların sempatisiyle işlenen uyumsuz insan imgesini de oldukça ustaca çiziyor. Ermeni edebiyatında uyumsuz insan imgesinin de tıpkı deli imgesi gibi, Ermenilere özgü ve onları başka halklardan farklı kılan üstün bir nitelikmiş gibi sunulması geleneği vardır.

Sonuç olarak, Ermeni kitle iletişim araçlarında yaratılan Ermeni imgeleriyle ilgili, altının önemle çizilmesi gereken iki nokta var. Birincisi, genel olarak değerlendirdiğimizde, yaratılan imgelerden dolayı öncelikle Ermeni okurdan tepki almamasını, bu metinlerin en büyük başarısı olarak kabul edebiliriz. Bu tepkisizlik ‘Görme Biçimleri’ adlı kitabında John Berger’in ileri sürdüğü ‘düşündüklerimiz ve inandıklarımız gördüklerimizi etkiler’²² savını destekler nitelik taşıyor. Ünlü sanat eleştirmeni düşüncelerini ‘İnsanların Cehennem’in gerçekten var olduğuna inandıkları Ortaçağ’da ateşin bugünkünden çok değişik bir anlamı vardı kuşkusuz,’²³ diye açıklar.

²¹ W. Saroyan, *Paris-Fresno Güncesi 1967-68*, (İstanbul: Aras, 2001), s. 57

²² John Berger, *Görme Biçimleri*, (İstanbul: Metis, 1999), s. 8.

²³ A.g.e. s. 8.

Şimdi bir tersinleme yapalım ve yukarıda örnek olarak verdiğimiz Ermeni Gönüllü Birlikleri niteliğindeki grupların, Diaspora'da ve 1991 yılından beri siyasi bir varlık olan Ermenistan'da vatandaşlık kimliğini taşıyarak yaşarken önce 1800-1900'lü yıllarda Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yapılan hareketlerin aynısını bu devletlere karşı da tekrarlamış olduklarını, sonra da bu devletlerin verecekleri reaksiyonun ne olabileceğini düşünelim.

Altı çizilmesi gereken ikinci noktaya gelince. Michel Foucault (Mişel Fuko), 'Kelimeler ve Şeyler'²⁴ adlı kitabında metinler içerisinde kaybolmuş görüntüsü sunan önemli ayrıntılara dikkat çeker. Fransız kültür ve bilim tarihçisi ve filozof kimlikleriyle tanıdığımız Foucault, kitabında Velazquez (Velaskes)'in 'Nedimeler' adlı tablosuyla ilgili uzman olmayan izleyicilerin gözünden kaçan detaylara açıklamalar getirir. Ortaya çıkan sonuçta tablonun yalnızca ön planda belirgin olarak çizilmiş imgelerden oluşmadığı anlaşılır.

'Ermeni sorunu' konulu tablonda incelediğimiz Ermeni imgesi de, yukarıda sözünü ettiğimiz ilk bakışta dikkat çekmeyen detaylardandır. Bu detay aynı zamanda, 'Ermeni sorununu' dünya kamuoyuna Ermeni bakış açısından sunan yazarların Ermeni halkına karşı tutumunun da göstermektedir. Bu tutumuyla metin yazarlarının, alıcıyı düşünce üretirken değil, kendisine sunulan bilgileri sorgulamadan depolayan ve bu bilgileri sunulduğu biçimde bir başkasına aktarmak için kolayca kodlanabilen araçlar olarak görmek istediğini gözlemliyoruz.

Ermeni kitle iletişim aracılığıyla yaratılan ve 'Ermeni Sorunu'nu gündemde tutmak için kullanılması nedeniyle bu çalışmada ön plana çıkartılan imgelerin oluşturduğu listeyi genişletmek mümkündür, elbette. Bu imgeler, ayrıca Ermeni halkının bireysel ve toplumsal özelliklerini konu alacak çalışmalar için de veriler sunmaktadır.

Son yıllarda batıdaki üniversitelerin bünyesinde kültür analizleri ve toplum belleği üzerine yapılan çalışmaların yoğunluğu gözden kaçmıyor. Bunu gelişmiş teknolojiyi, sosyal bilimler alanında gelişmiş ellere teslim etmenin zorunluluğu için verilen sinyaller olarak algılamak gerekir. Sonuç olarak: Türk bilim dünyası için, 'Ermeni Sorunu'yla elde ettiğimiz deneyimin dünya kamuoyu önünde yapılan bu tür tartışmalara yön veren düşünsel katkılarda bulunmak şeklinde bir kazanımı olmalıdır.

²⁴ Marsel Foucault, *Kelimeler ve Şeyler*, (İstanbul: İmge, 2001).

ANTEP (AYINTAP) PROTETAN OKULU VE ERMENİ MESELESİ

Yrd. Doç. Dr. Bayram AKÇA*

Title: *The Antep (Ayıntap) Protestant School and the Armenian Issue*

Abstract: *The Western countries, which are not able to conquer Anatolia during the crusades, dispatched missionaries to Anatolia for social, political and economical interests under the cover of religious purposes. Among these missionaries, The Catholics, for the interest of France, the Orthodoxies, for the interest of Russia, and the Protestants, for the interest of USA, established schools, hospitals and orphanages. These schools served as headquarters of occupying forces during the Independence War. After the war, Mustafa Kemal Atatürk evicted the Law of Tevhid-i Tedrisat, as a result of which, all schools in the Ottoman Empire were attached to the Minister of National Education. In this study, we studied Antep Protestant Collage established in 1876 by the Protestants, supported by ABCFM, and centered in USA. This collage was open from 1876 to 1924. Although there were students at the collage from various religions and races, the Armenian students constituted the majority. The aim of the school was to collect intelligent Armenian children and to bring them up within the framework of Armenian nationalism and to provoke them against Ottoman Empire. In order to educate the Armenian children for this purpose, the curriculum of the school mostly consisted of Armenian lessons. This study entitled 'The Antep Protestant School and the Armenian Issue' consists of two sections. In the first section, we studied the foundation, activities and expiration of the school of Antep Protestant. In the second section, the connection between this school and Armenian Issue was examined. In the conclusion, it is pointed out that Mustafa Kemal Atatürk is quite concerned about the activities of foreign schools and, for this reason, he adjoined them to the Ministry of Education on 3 March 1924 by the Law of Tevhid-i Tedrisat.*

Keywords: *Antep, Armenian Question, American Protestant Missionaries, Ottoman Empire*

Giriş

2 1. yüzyılda gerçekleştirdikleri Haçlı Seferleri ile Anadolu topraklarını ele geçiremeyen Batılı devletler 16. yy.dan itibaren Osmanlı topraklarına misyonerler göndererek bu

* Muğla Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi, Muğla.

amaçlarına ulaşmaya çalıştılar. Osmanlı topraklarına ilk olarak Katolik, Cizvit ve Fransisken misyonerleri geldi. Bunları Protestan misyonerler takip etti. İlk olarak Müslümanları Hıristiyanlaştırmaya çalışan bu misyonerler bu amaçlarına ulaşamayınca gayrimüslim Osmanlı tebaası üzerinde faaliyette bulundular. Bu amaçla misyonerler Rum, Bulgar, Ermeni gibi azınlıkların yerlerini tespit edip misyonlarını yerine getirdiler. Bu arada misyonerler ve Batılı devletler arasında Osmanlı toprakları üzerindeki azınlıkları paylaşma yarışı başladı. 19. yy.da Osmanlı topraklarındaki misyonerlik faaliyetleri hat safhaya ulaştı. Misyonerler, teşkilatlarının bulunduğu devletlerin desteğini alarak adeta kendi devletlerinin Osmanlı devleti üzerindeki emelleri doğrultusunda faaliyet gösterdiler. Bu amaçla Katolik, Ortodoks, Protestan misyonerler Fransa, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri gibi emperyalist emelleri olan Batılı devletlerin desteğini alarak Osmanlı toprakları üzerinde okul, hastane, kilise, yetimhane gibi pek çok sosyal ve kültürel görünümlü müesseseler açtılar. Bu kurumlar vasıtasıyla Müslüman ve gayrimüslim tebaa üzerinde nüfuz kazandılar. Bu müesseseler içinde özellikle yabancı okullar, buralarda eğitim gören gençlere ayrılmış siyasi fikirler verilerek Osmanlı devletini ve Türk milletini parçalamaya yönelik faaliyetlerin merkez üssü haline geldi. Günümüzde Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı zaman zaman haksız isnatlara dayanarak gündeme getirilen Ermeni meselesi de o yıllarda bu okullar vasıtasıyla adeta körüklenmiştir. İşte bu okullardan birisi de Ayıntap (Antep) Protestan Mektebi'dir.¹

Antep Protestan Okulu

Robert Koleji ve Suriye Protestan Okulu (Koleji)'nden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan üçüncü yüksek okul Antep Protestan Mektebi (Koleji)dir. Bu kolejle ilgili olarak 1872 yılında bastırılan bir broşürde şöyle denilmektedir. Böyle bir kolejin açılması zamanının geldiği konusunda en küçük bir tereddüt yoktur. Türkiye uluslararası arenada yerini almak için hızla gelişmektedir. Her tarafta okullar açılmakta, kitaplar ve gazeteler yayınlanmaktadır. Bu koleje büyük emeği geçen misyoner Thomas D. Christre'ye göre de bu tür okulların genel amacı; yalnızca gençlerin kültürel düzeyini yükseltmek değil onların sadık ve fedakar bir Hıristiyan olarak da yetişmesini sağlamaktır.²

¹ Adnan Şıman, 'Misyonerlik Faaliyetleri ve Uşak'ta Montanizm'e Dair Çalışmalar', *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 3, Sayı 2, Aralık 2001, ss. 1-5. Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, (Ankara, 1991), s. 42.

² Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika 19.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki Amerikan Misyoner Okulları*, (İstanbul, 1991), s. 18.

19 yüzyıldan itibaren Antep ve çevresinde Amerikan misyonerlerinin faaliyetleri arttı. Bunun sonucu olarak bölgede oluşan Protestan cemaati 1865 yılında Yakacık ve Hayik kiliseleri etrafında örgütlendiler. Bunun ardından da 1870 yılında Kilikya Ermeni Protestan Birliği Urfa'da yapılan yıllık toplantısında Antep'te bir yüksek okulun açılması konusunu American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) e başvuru yapma kararı aldı. Okulun yönetim kurulu ise dördü misyonerlerden ve dördü de yerli Hıristiyanlardan olmak üzere Kilikya Ermeni Protestan Birliği'nce belirlenecekti. İleriki yıllarda ise okulun yönetimi Türkiye'deki Kilikya Ermeni Protestan Birliği'ne devredilecekti.³

Antep Protestan Okulu, Ekim 1876 tarihinde küçük bir binada eğitime başladı. 15 Ocak 1878'de Bab-ı Ali okulu bir İdadi olarak tescil etti.⁴

Bu okulda 1879 yılında 80 öğrenci okuyordu. Ayrıca okulda okutulan derslerden bazıları şunlardı; Dünya Edebiyatı, Dünya Tarihi, Anatomi, Türkiye Tarihi, Amerikan Tarihi, İngilizce ve Ermenice Güzel Yazı Yazma Sanatı ve Ermeni Dili ve Edebiyatı.⁵ 1888-1889 ders yılında bu okulda 84 öğrenci okuyordu. Bu öğrencilerin 30'u Antepli ve geriye kalan 54'ü de bölgedeki 21 değişik yerleşim birimlerindendi. Ayrıca bu öğrencilerin 63'ü Protestan Ermeni, 18'i Grogeryan Ermeni ve 3'ü de Yahudi idi.⁶

Okulun 15. kuruluş yılı olan 1891 yılında 94 öğrencisi vardı. Bu öğrencilerin 26'sı Antep'ten, geriye kalan 68'i ise 24 ayrı yerleşim birimindendi. Bunlardan 71'i Protestan Ermeni, 2'si Protestan Rum ve 1'i de Süryani idi. 1893 yılında okulun toplam mezun sayısı 110 idi. Bunlardan 32'si öğretmenlik yaparak toplumu amaçları doğrultusunda eğitime yoluna gittiler.⁷

Her din ve mezhepten öğrenciye açık olan Antep Protestan Okulu'nda üç bölüm bulunuyordu. Bunlar; Hazırlık Bölümü, Bilimler Bölümü ve Tıp Bölümü idi. Antep Koleji doğrudan ABCFM'ye bağlı olmamakla beraber misyonerlerle iyi ilişkiler içinde idi. Bu nedenle misyonerler okulun bütçesine önemli ölçüde katkı sağlıyordu.

3 Kocabaşoğlu, a.g.e, ss. 181-182. Tozlu, a.g.e, ss. 107-110.

4 Kocabaşoğlu, a.g.e, s. 182

5 Kocabaşoğlu, a.g.e, s. 182

6 Kocabaşoğlu, a.g.e, s. 183

7 Kocabaşoğlu, a.g.e, s. 183

19. yy.da Osmanlı Devleti hasta adam kimliği ve çok uluslu ve çok dinli yapısıyla misyonerlerin faaliyetlerini yoğunlaştırdıkları ülkelerin başında geliyordu.

1880'li yılların ortasında okulun mali yılı bozulduğu için 1886 yılında son sınıfı Halep'e taşınan Tıp Bölümü 1888-1889 ders yılında kapatıldı.⁸

18 yılından itibaren bölgede meydana gelen olaylar okulun işleyişini olumsuz yönde etkiledi. Kimi öğrenci ve öğretmenleri ihtilalci Hınçak ve Taşnak Ermeni terör örgütleriyle ilişkisi

olduğu gerekçesiyle 19. yüzyılın sonlarında okul bir nifak yuvası suçlamasıyla karşı karşıya kaldı ve kapandı. 1915 yılında okul kesin olarak faaliyetlerine son verdi. Mondros Mütarekesi ile birlikte okulu yeniden açma girişimleri başladı ve bunun sonucu olarak 1921 yılında okul tekrar faaliyetlerine başladı. Ancak okulun yeniden açılışı uzun ömürlü olmadı ve 1924 yılında 'Sürgündeki Okul' kimliğiyle Halep'e taşındı. Böylece okul Türkiye gündeminden kesin olarak çıkmış oldu.⁹

Antep Protestan Okulu'nun Ermeni Meselesindeki Yeri

19.yy.da Osmanlı Devleti hasta adam kimliği ve çok uluslu ve çok dinli yapısıyla misyonerlerin faaliyetlerini yoğunlaştırdıkları ülkelerin başında geliyordu. Dünya paylaşımına geç ama etkin ve hızlı bir şekilde katılan Amerika için misyonerlik faaliyetlerinin hedef alanlarından biri de Osmanlı toprakları oldu.¹⁰

Osmanlı topraklarına gelen bu Protestan misyonerlerinin amacı başlangıçta dini eğitim vermek ve Protestan mezhebini yaymak idi. Ancak misyonerler zamanla bu amacı aşarak sosyal, siyasal, ekonomik, kültürel ve hatta ihtilal hazırlamaya varıncaya kadar değişik hedeflere yöneldiler.¹¹

Osmanlı topraklarındaki bu Protestanların misyonerlik faaliyetlerini destekleyen en önemli güç ABCFM örgütü oldu. Bu örgüt 1819 yılında Osmanlı topraklarını faaliyet alanı içine aldı. 1830 yılında imzalanan Osmanlı-Amerikan Ticaret Antlaşması ile Protestan misyonerlerin Osmanlı topraklarındaki faaliyetleri daha

⁸ Kocabaşoğlu, a.g.e, s. 186.

⁹ Kocabaşoğlu, a.g.e, s. 187.

¹⁰ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tabaanın Yönetimi*, (İstanbul,1996), s. 181.

¹¹ Tozlu, a.g.e, ss. 268-269.

Misyoner faaliyetleri ve yabancı okullar uluslaşmanın yavaş olduğu, Osmanlı idaresinin eğitim ve kültür hizmetlerini tam olarak yerine getiremediği Doğu-Güneydoğu Anadolu, Suriye ve Lübnan Bölgesi'nde daha etkili ve başarılı olmuşlardı.

da kolaylaştı. Ayrıca bu anlaşma ile Amerika Devleti ayrıcalıklı bir statüye ve Amerikalı tüccarlar da devlet müdahalesi olmadan her millet ya da dinden tüccarlarla rahat ilişki kurma hakkını verdi. Bunun üzerine Amerikalı tüccarlar Ermeni tüccarlarla işbirliği yaptı ve sonuçta Amerikan-Ermeni ilişkileri daha da gelişti. Hatta Amerikan Hükümeti Ermenilere vatandaşlık hakkı verdi.¹²

Protestan misyonerleri yukarıda belirtilen amaçlarına ulaşmak için öncelikle okullar açtılar. Bu okullar genellikle uluslaşmanın tam olarak yaşanmadığı bölgelere kurulmuştur. Örneğin uluslaşmanın en hızlı olduğu Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarında yabancı okul fazla yoktur. Ancak misyoner faaliyetleri ve yabancı okullar uluslaşmanın yavaş olduğu, Osmanlı idaresinin eğitim ve kültür hizmetlerini tam olarak yerine getiremediği Doğu-Güneydoğu Anadolu, Suriye ve Lübnan Bölgesi'nde daha etkili ve başarılı olmuşlardı.¹³

Bu misyoner ve onların kurdukları okulların yoksul, kimsesiz ve yetim çocuklara yönelik programları vardı. Bunlar bilhassa azınlık çocukları idi. Ancak son zamanlarda bu uygulama Müslüman Türk çocuklarını da ihtiva etmeye başladı. Bu çocuklar toplanır bahsedilen okulda iyi bir Hıristiyan ve Ermeni milliyetçisi olarak yetişir ve topluma dönerdi. Bunların zeki olanları Avrupa ve Amerika'ya gönderilip buralarda daha ileri derecede eğitim aldıktan sonra tekrar Anadolu'ya dönerlerdi.¹⁴

Osmanlı topraklarındaki Protestan okulların amacı ve faaliyetleri ile ilgili olarak pek fazla bilgi ve belge mevcut değildir. Osmanlı toprakları üzerindeki Protestan okulları hakkında en ayrıntılı bilgiyi Maarif Nazırlarından Ahmet Zühtü Paşa'nın Maarif Nezaretî'nin bilgi istemesi üzerine hazırladığı Ayıntap Protestan Okulu'nu da içeren

¹² Eryılmaz, a.g.e, s. 182; Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayri Müslim Osmanlı Vatandaşlarını Hukuki Durumu (1839-1914)*, (Ankara, 1989), s. 178.

¹³ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (İstanbul, 1983), ss. 140-141.

¹⁴ Tozlu, a.g.e, s. 273.

'Protestan Okulları' hakkındaki bir rapordan alıyoruz. Bu rapor 2 kısımdan oluşmaktadır. 1. kısımda Protestan okulları hakkında genel bilgiler verilmektedir. 2. kısımda ise okulları gösteren çizelgeler bulunmaktadır. 1894 tarihli bu belgeye göre 392 Protestan okulunun Amerikan-İngiliz ve Protestan Ermeni okullarından oluştuğu görülmektedir. Belgede Protestan okulları ile ilgili olarak; okul programının hazırlanması ve ders seçiminde okulun bulunduğu yerin özelliklerinin göz önüne alındığı belirtilmektedir. Örneğin; İbtidai ve Rüştîye dersleri Anadolu'da İngilizce ve Ermenice, Arabistan'da ise Arapça ve İngilizce olarak verilmekteydi. Protestan okullarının siyasi amaçları üzerinde de duran Zühtü Paşa bu amaçla dersler arasındaki ilişkiyi şöyle açıklamaktadır. 1-Türkiye'de Protestanlığı yaymak 2-Zihinleri karıştırıp halkın merkezi idareye olan bağlılığını sarsmak 3-Öteki yabancı ve özellikle Fransız okullarının kültürel etkisi ile mücadele etmek, bu etkiyi silip kendi etkilerini ön plana çıkarmak.¹⁵

28 Kasım 1894 tarihinde, Mekatip-i Gayrimüslim ve Ecnebi Müfettişliği'nden Halep Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen aşağıdaki belgeden, Ayıntap Protestan Okulu'nun Anadolu'daki Ermeni gençlerini Osmanlı Devleti aleyhine Ermeni milliyetçiliğini teşvik ederek yetişmesini sağlamada oynadığı rolü anlamaktayız:

'Anadolu'daki Ermenilerin milliyetçilik fikrini ziyadesiyle teşvik eden kurumların başında Ayıntap'daki (Antep) meşhur Protestan Okulu gelmektedir. Bu okulun müdür ve müdür muavinleri marifetiyle görünürde lisan ve fen öğretilmekte ise de hakikatte en zeki Ermeni gençleri buraya toplanarak siyasi maksatla eğitilmekte olduğu belirlenmiştir. Gerçi maarif serbest ise de bu serbestiyeti hiç kimsenin kötüye kullanarak devlete zarar vermeye hakkı yoktur. Bu tür ecnebilerin ve özellikle de Amerikan Protestanlarının ilim ve fen aracılığıyla Osmanlı Devleti aleyhine müslim ve gayrimüslimlerden mektepte bulunan çocukların zihinlerini karıştırma ve zehirleme yolundaki teşebbüslerini önlemek için daima uyanık bulunmaktan başka bunların ahval ve mülklerini teftiş etmek ve ders programlarını ve muallimlerini ve muallimelerinin şهادetnamelerinin incelenmesi gerektiği halde şimdiye kadar bu konuda nazırlıkça hiçbir çalışma yapılmamıştır. Bu mektebin muamele-ti dahiliye ve hariciyesi hususunda daima aranan şartlar yerine getirilmediğinden bu konuda gerekli durum hemen teftiş edilip aynı zamanda mevzubahs olan Ayıntap Protestan Okulu gibi ehemmiyetli olan ecnebi ve gayrimüslim mekteblerinin ahval-i umumiye ve

¹⁵ İknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar*, (Ankara, 1990), ss. 189-190, Yahya Akyüz, *Türk-Eğitim Tarihi*, (İstanbul, 1999), ss. 209-210.

*hususiyelerine dair teftiş raporu sonuçları serian ve Ayıntap Protestan Okulunun her türlü muamelatının ve tedrisatıyla muallimlerinin meslek ve meşreplerinin ve talebe sayısı ve programları velhasıl her türlü faaliyetleri dikkatle teftiş edilip sonuçları rapor edilerek Maarif Nazırlığına gönderilmesi*¹⁶

Ayıntap Protestan Okulu da dahil Anadolu'daki Protestan okullarının zararlı faaliyetlerinden bahseden ikinci bir rapor ise Anadolu Umum Islahat Müfettişi Şakir Paşa'nın 1898'de kaleme aldığı bir Layihadır. Belgede Protestan okullarında gayrimüslim tebaa çocuklarının eğitim yoluyla ve ailelerine yardım edilmesi suretiyle Osmanlı Devletinin aleyhine olan fikirlerle zehirlendiği, okulların asıl amacının memleketin ve hükümetin çıkarlarına aykırı olduğu, tebaa arasındaki huzuru ve manevi birliği yok etmeye yönelik hizmetler verdikleri belirtilmekte ve Protestan okulları ile diğer yabancı okulların etkileri Şakir Paşa tarafından şöyle karşılaştırılmaktadır: *'Ecnebi okullardan şayan-ı tezkâr Trabzon, Samsun, Tokat, Sivas, Diyarbakır, Adana'da kurulan Katolik Cizvit okulları var ise de önemi üçüncü derecede kalıp bunların birinci derecede önemlileri Rusyalı bir Ermeni vasıtasıyla Erzurum'da kurulan Ermeni Sanasaryan okuluyla biraz da İngiliz yardımıyla Amasya civarında Merzifon ve Halep civarlarındaki Ayıntap Protestan Okulu ve ikinci derecede önemlileri dahi Antakya ve Mardin Katolik ve Harput Protestan Okulları olduğu bilinmektedir.*¹⁷

Antep Protestan Okulu'nun kuruluş amaçlarından birisi de kendi anayurtlarını terk etmeyecek düzeyde bilgi ve beceri ile donatılmış genç kuşaklar yetiştirmektir. Bir başka deyişle iyi ahlaklı, özverili ve inançlı gençler yetiştirilmesi, entelektüel düzeyi yüksek, bilgili ve hünerli gençler yetiştirmeye tercih ediliyordu. Ancak bu amacına tam olarak ulaştığı söylenemez. Ne misyonerler, ne yerli Hıristiyanlar ne de okula çengel atan ihtilalci Ermeni örgütleri beklentilerini tam olarak yerine getiremeyen ve 20. yy.ın ilk yarısındaki karanlık olaylardan yıpranan Ayıntap Protestan Okulu hakkında Milli Mücadele'yi örgütleyen kadroların da düşünceleri son derecede olumsuzdu. Nitekim 1920 yılında Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Miralay İsmet Bey (İnönü) TBMM'de yaptığı bir konuşmada bu okulla ilgili olarak şunları söyledi: *'Ayıntap civarında Amerikan mektepleri, kolejleri vardır. Bu Amerikan kolejleri Fansızlar'ın bugün*

¹⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maarif Nezareti Evrakı, Tasnif K. MF MGM Dos. No. 3, Gömlek No. 24, Belge 1, Varak.1, 28 Kasım 1894

¹⁷ Haydaroğlu, a.g.e, ss. 192-192, Akyüz, a.g.e, s. 212

*üssülharekesidir. Bizim canımızı yakmak için ve ahalimizi öldürmek için Amerikan mekteplerini üssülhareke ittihaz ediyorlar. Taarruz ederler ve oraya top yerleştirirler, ambar olarak kullanırlar. Hasılı mektep değil, memleketimizin içinde bir kale olarak inşa edilmiş zannolunur.*¹⁸

Sonuç

Tanzimat ve Islahat Fermanları ile azınlıklara verilen haklar çerçevesinde Osmanlı Devleti'nde yaşayan Rum, Ermeni, Yahudi gibi azınlıklar emperyalist Batılı devletlerin de desteğini alarak kendi dini inançları çerçevesinde Katolik, Ortodoks Protestan Okulları açtılar. İşte bu mekteplerden birisi de 1876 yılında açılan Ayıntap'taki (Gaziantep) Ayıntap Protestan Okulu idi. Bu okul özellikle merkezi Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunan ABCFM tarafından finansa ediliyordu. Okulun en önemli amacı; Anadolu'nun Kilikya, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan zeki Ermeni çocuklarını bu mektebe toplayıp onları Ermeni milliyetçiliği çerçevesinde Osmanlı Devleti aleyhine fikirlerle donatıp sonra da Osmanlı Devleti aleyhine faaliyet gösterecek birer fert olarak mezun etmektir. Okulun bu amaçlı faaliyetleri 1876'dan 1924 yılına kadar devam etti. 1924 yılında da Ayıntap Protestan Okulu buradan Halep'e taşındı ve böylece Anadolu'daki zararlı faaliyetleri sona ermiş oldu. 3 Mart 1924 yılında Mustafa Kemal Paşa'nın Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nu çıkartarak Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde kalan Yabancı Okulları Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlatması onun bu tür okulların zararlı faaliyetleri konusunda ne kadar hassas olduğunun bir delilidir.

¹⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, İctima I, Cilt.4, (Ankara, 1941), s. 296

YOZGAT'TA ERMENİ AYAKLANMALARI: İKİNCİ YOZGAT AYAKLANMASI (12 ARALIK 1893)

Yrd. Doç. Dr. Taha Niyazi KARACA*

Title: *The Armenian Uprisings in Yozgat: The Second Yozgat Uprising (December 12, 1893)*

Abstract: *Yozgat is one of the cities founded very late in the Ottoman Empire. The quick improvement of the city accompanied rapidly increasing population density. Particularly the Armenian population increased rapidly together with the increase of the Muslim population. In 1837, a thousand Armenians were living in the city whereas their population rocketed to 13.736 in 1914. From this perspective, Yozgat city has become a region in which the Armenians live in communities. The Armenian and Turkish populations of the city peacefully co-existed until provocation of the Armenian problem by the Western states for their political interests. The uprising of the Armenians in the Ottoman Empire for independence is the major cause disrupting the peaceful atmosphere in the country just as it is in the other cities where the Armenian population lives. The second Armenian Uprising in Yozgat is leaded by Moruk- also known as Jirar (Boyacıyan) and Kalost- who is the brother of 'Hinchak Murat' (Hamparsum Boyacıyan) of the Sassoon Uprising. Jirar Boyacıyan united the Armenians against the Muslim population through some claims and propaganda. The Armenians, during this uprising, gathered at the city church and attacked the Muslims, resulting with many dead and wounded Muslims. In this study, it is intended to reveal the causes and consolidation of the Second Armenian Uprising in Yozgat and the approach of the Western states to the event.*

Keywords: *Yozgat, Armenian Question, Eastern Question, Jirar Boyacıyan (Kalost-Moruk), Armenian Uprisings.*

30 Teşrin-i sani 1309/12 Aralık 1893 tarihi Salı günü Ankara Valisi Abidin Paşa'nın hükümete gönderdiği telgraf Yozgat'ta yeni bir isyanın başladığını haber veriyordu. Abidin Paşa Yozgat Mutasarrıfı tarafından kendisine bildirilen şekli ile 'Ermeniler'in kilisede toplanarak çan çalmaya başladıklarını ve çan çalınmasından sonra Ermeniler'in kiliseye doluştuğunu, olayı araştırmak için kiliseye giden Yozgat Redif Mirlivası'na, Tabur Ağası

* Erciyes Üniversitesi, Yozgat Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Başkanı, Yozgat.

ile zaptiye memurlarının kendilerine kötü davrandıklarını söylediklerini, bu sırada çıkan kargaşada Müslümanlardan iki kişinin öldürülmüş ve birçoğunun da yaralanmış olduğunu, asayişin temini için ise çevre illerden asker gönderilmesinin uygun olacağını Sadaret'e bildiriyordu.¹

Vali aynı gün Yozgat Mutasarrıfı'nın daha sonra gönderdiği ikinci raporu Sadaret'e olduğu gibi iletliyordu ki, bu rapor daha sonra gelişen olayları da aktarıyordu. Rapora göre; 'Ermeni mahalleleri Protestan Ermeni evlerinden asayişli sağlamaya çalışan zaptiye üzerine silah atılarak süvari Necip öldürülmüş ve silahı ile cephanesi Ermeniler tarafından gasp edilmiş ve yine aynı şekilde İslamlardan altı kişi yaralanmıştı. Yaralılardan birinin yarasının ağır olması ve baygın halde yatmasından dolayı ilk raporda iki ölü olduğu söylenmesine rağmen ölü sayısı iki değil birdi. Kumandan Paşa ahaliyi yatıştırmak için olay yerine geldiğinde yine Ermeniler tarafından atılan kurşunlarla askerlerinden bazıları yaralanmıştı. Her ne kadar Ermeniler ve İslamlar hanelerine çekilmişlerse de çevre köylerden gelen iki bine (2.000) yakın Ermeni'nin silahlı olarak kilisede toplanması ve Ermeni muteberanın dahi kilisede bulunması endişeyi mucib olmakta idi.'²

Ermeniler şehirdeki çarşıda bulunan Hıristiyan bekçilere vazifelerini terk ettirerek esnafın dükkanlarını kapatmalarını sağlamışlardı. Şehirde otuz adet nefer bulunması sebebi ile de güvenliğin sağlanması ancak yine Müslüman eşrafın yardımları ile olmuştu.³ Eşraftan on iki kişi her biri bir mahalleye yanlarında ikişer zaptiye olmak sureti ile giderek her mahalleden sekizer onar kişiyi nöbet tutmaları için vazifelendirmişlerdi. Bu şekilde Kırşehir zaptiye yüzbaşısı Karaca Bey'in Yozgat'a gelmesine kadar mahallelerin güvenliği temin edilmeye çalışılmıştı.⁴

Aynı gün Patrikhane'den Yozgat olayları ile ilgili bir şikayet başvurusu gelmişti. Patrikhane'ye göre Ermeni olayları Yozgat'taki

¹ BOA, Y.EE. D: 50, G: 32.

² BOA, Y. EE. D: 50, G: 32.

³ Vali Abidin Paşa, olayın büyümemesi konusunda Sadaret'ten gelen emir doğrultusunda bir tabur redif askeri Yozgat'a sevk olununcaya kadar hiçbir fenalığa meydan vermemek için ahalden münasip bir miktarın silah altına alınarak güvenliğin sağlanmasını talep etmişti. Bkz. BOA. Y. PRK. BŞK. D: 34, G: 70 (1 Kanun-ı evvel 1309/14 Aralık 1893).

⁴ BOA, Y. EE. D: 50, G: 32 (1 Kanunu-ı evvel 1309/14 Aralık 1893); Daha sonraki bir tarihte 2 Ocak 1893'te Standart gazetesinde Yozgat olaylarına dair bir haber yayınlanmış ve olaydan hemen sonra Ermeniler'in sükunete kavuşarak kiliselerinde Sultan'ın sağlığı için dua ettikleri belirtilmiştir. Bu şekilde Ermeni hadiseleri bir bakıma önemsiz olaylar gibi yansıtılmıştır. Yazı metni için bkz. Bilal Şimşir, *Documents Diplomatiques Ottomans, Affaires Armeniennes, Volume:II (1894-1895)*, (Ankara, 1989), s. 2.

zaptiyelerin Karayakup ve Karçayır köylerinde halka işkence etmelerinden ve köy meydanında on dört kadının ırzına geçmelerinden kaynaklanmıştı.⁵

Olayların başlangıç noktası gerçekten de bu iddialarla Ermeniler'in infiale uğratılması olmuştu. Bu hadiselerin ortaya çıkmasında temel rolü Hinçak İhtilal Komitesi'nin programını Yozgat'ta ve çevresinde uygulamak için yaklaşık iki yıldır köylerde çalışan ve Sasun'daki Ermeni ayaklanmalarının liderlerinden 'Hinçak Murat' (Hamparsum Boyacıyan)'ın kardeşi olan⁶ Moruk, bilinen diğer adları ile Jirar (Boyacıyan) ya da Kalost adındaki şahıs oynamıştı. Yozgat olayları çıktığında tutuklanan Ermeniler'in ifadeleri ile bu şahsın ismine ulaşılmış ve sıkı bir takipten sonra ancak ele geçirilebilmişti. Yakalandığında verdiği ifadelerden olayın nasıl tertiplendiği de ortaya çıkıyordu.

Moruk adlı bu şahıs İstanbul'da bulunduğu sırada kitapçı Vahram Dermarkaryan adındaki bir kimse vasıtasıyla Hinçak Komitesi adına önce İzmir oradan İskenderun ve Belen mevkilerine giderek faaliyetlerde bulunmuştu. Buradaki faaliyetlerinin göze batması üzerine Adana yolu ile Kayseri'ye ulaşmış ve burada iken Deverenk manastırında Gürün civarında faaliyet gösteren Andon Riştöni ile buluşmuştu. Bu görüşmeden sonra kendisi Gemerek bölgesine, Andon Riştöni de Talas bölgesinde Hinçak programını yaymak için harekete geçmişlerdi. Gemerek'te çalıştığı sıra Nezak imzalı bir mektup ile Deverenk manastırına çağırılmış ve buradan Merzifon'a yazılan mektup üzerine Merzifon'dan Yozgat'a yafta götürülmüştü. 1893 yılı Mart ayında Yozgat'ın Terzili karyesine ve oradan da Behrek karyesine gelerek faaliyette bulunmuştu. Bu sıralarda Yozgat'taki İhtilal Komitesi üyelerine şifreli bir mektup göndermiş bu mektup Yozgat Komitesi'nin katibi bulunan Sinekerim tarafından diğer üyelere okunduktan sonra kendisinin Yozgat'a gelmesi uygun bulunmuştu. Yanındaki adamı Kirkor ile Yozgat'a gittiğinde Protestan Ermeniler'in evinde kalarak yafta hadisesi sonrasında dağılmakta olan Yozgat komitesini yeniden yapılandırmaya başlamış ve beş kişilik bir idare heyeti ile toplanacak paraların hesabını tutacak üç kişilik bir sandık heyeti tertip etmişti. Bu sırada Merzifon'da Şemeon ve Leyon adlarındaki ihtilalcilerle görüşerek Avrupa'dan getirtilerek Yozgat'ta dağıtılacak silahlar hakkında

⁵ Patrikhane'nin şikayet yazısı sureti için bkz. BOA, Y. PRK. BŞK. D: 34, G: 70 (1 Kanun-ı evvel 1309/14 Aralık 1893).

⁶ Louise Nalbandian, *The Armenian Revolution Movement*, (Berkeley, 1963), ss. 120-121.

mütalaalarda bulunmuştu. Silahların dağıtımı Yozgat'tan Meşlahcıyan Avadis ve Gemerek'ten Haçik Hoca'nın Merzifon'a gelmesi ile sağlanacaktı. Silah dağıtımının yapılacağı zamanı bildirmek için aralarında bir de şifre tespit etmişlerdi. 'Merzifon'a hocalığa gel' ibareli tel gönderildiğinde silah dağıtımı başlayacaktı.

Bu görüşme ve organizasyonlardan sonra tekrar Yozgat'a gelerek Ermeni sakinlerinin fazla olduğu mahallelerden biri olan Tuzkaya mahallesinde Kehribarcıyan'ın hanesinde ikamet etmeye başlamıştı. Burada bulunduğu sürede Hınçak Komitesi'nin nizamnamesinde bulunan kararlar gereğince her beş ihtilal üyesine Ermenice 'Hanyaak' veyahut 'Honeb' adı ile bir reis tayin etmişti. Daha sonra tekrar Pöhrenk köyüne dönerek burada Toros nam-ı diğer Dikran ile buluşarak Mugaroğlu köyünde kendilerine destek vermeyen Simon kahyayı öldürmüşler; Delot ile Mihran adlarındaki adamları ise Gülbenk'i hükümete ihbar edeceği gerekçesi ile komitenin öldürülme kararı verdiği Maden'li kuyumcu Yordan'ı öldürmüşlerdi.⁷ Bu ihtilalcilerden Hayta Ohannes oğlu Mihran Maden bölgesinin sorumluluğunu almış ve etrafındaki adamlara Gürcü elbisesi giydirecek köylerde korku salmaya başlamışlar, Ermeni köylerinde ise kadın ve erkekleri bir araya toplayarak onları hükümete karşı kışkırtan nutuklar atmışlardı. Bu nutuklarında Ermeniler'e şöyle sesleniyorlardı: 'Cesur olunuz. Osmanlı'dan ve tüfeklerinden korkmayınız. Köylere tahsildarlar ve zaptiyeler geldiği vakit itibar etmeyiniz. Beş bin kuruş isterlerse beş yüz kuruş veriniz.' Kadınlara da: 'Erkeklerinize cesaret veriniz Hükümetten zaptiye veyahut bir memur gelirse kapıdan koymayınız. Üzerlerine hücum ediniz' derken genç kızlara da şu öğüdü veriyordu: 'Evela millete hizmet ediniz ondan sonra görüşelim diye nişanlılarınıza ibramatta bulununuz.' Bu konuşmalarda Moruk da kendisi gibi on yedi ihtilalcinin Sivas'a geldiğini ve her birinin çeşitli bölgelere dağıldığını söyleyerek ayaklanmanın bütün Ermeniler'ce desteklen- diği kanaatini uyandırmaya çalışıyordu.⁸

Bu propagandalar esnasında geldikleri Kara Yakup ve Kara Çakır köylerinde bir tertip meydana getirmeye kara vermişlerdi. Bu tertibe göre bu iki köyün kadınları askerlerin köy meydanında kendilerine tecavüz ettiğini iddia ederek, Yozgat'a yürüyecekler ve hem Yozgat'taki halkı kızgınlığa hem de çevre köylerdeki

⁷ Ankara konsolosunun bu hadiseler ile ilgili raporu için bkz. Bilal Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians, Volume: III, (1891-1895)*, (Ankara, 1989), s. 310.

⁸ BOA, Y. PRK. AZN. D: 7, G: 32.

Ermeniler'i Yozgat'a celp ile bir kargaşa çıkarmaya çalışacaklardı. Nitekim, karar fiiliyata geçirilerek seçilen kadınlar gizlice Yozgat'a getirilerek bir gece burada saklandıktan sonra ertesi günü 12 Aralık 1893 tarihinde kilisede toplanarak çan çalmaya başlamışlardı. Yozgat İhtilal Komitesi Yozgat'taki bütün Ermeniler'in dükkanlarını kapatarak kiliseye toplanmasını istemişti. Gelmeyenler olursa da bu şahısları silah zoru ile tehdit ederek getirmeye teşebbüs etmişti.⁹ Hadise organize olduğu için de aynı gün köylerden elleri silahlı Ermeniler akın akın Yozgat'a gelmişler ve daha sonra kiliseden çıkan Ermeni grupları Müslüman hanelerine saldırarak kimilerini öldürmüş kimilerini de yaralamışlardı.

Ayaklanmanın başlaması ile bir taraftan da kendilerini haklı göstermek maksadı ile Patrikkhane'ye aynı gün telgraf çekerek şikayette bulunmuşlardı. Böyle bir şikayetin Babıaliye ulaşması ve Sultan Abdülhamit'in bu olayı öğrenmesi üzerine de derhal bir Tahkik Heyeti oluşturulmasına ve olaylarına yatırılmasına karar verilmişti. Sultan Abdülhamit tebaasından kimi askerlerin Ermeni kadınlara köy meydanında tecavüz edildiği şikayetleri ulaştığında çok şaşkınlıkla şu ifadeleri kaleme almıştı:

*'14 nefer nisvanın Kumandan Paşa huzurunda ırzlarına tasallut ve fiil-i şenii icrası hakkındaki istinadat pek izyade sayan-ı ehemmiyet olup bu misillü hâlât bundan bin sene evvel Tatar istilası zamanında bile vukuu bulmamış ve şeriat-ı mutahhare-i islamiyeye ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu'na külliyen münafi olan bu gibi isnadat-ı fahişe namus-ı din ü devlete büyük bir taarruz olduğundan tahkikat-ı adilane ve müşfikane icrasıyla neticesinin arzı emrû ferman buyurulmuştur.'*¹⁰

Olaydan birkaç gün sonra Ankara'daki İngiltere Konsolosu Cumberbatch, İngiltere Büyükelçiliği Maslahatgüzarı Sir Nicolsan'a olayı; '12 Aralık 1893 tarihinde Ermeni kilisesinin çanları çalmaya başlayarak kilisede toplanan Ermeniler ile evlerinde bulunan Ermeniler tarafından Müslümanlar üzerine ateş açılmış, biri ölmüş onu yaralanmıştır. Olay Müslümanlar ve Rumlar arasında büyük telaş yaratmış ve dükkanlarını kapayarak evlerine çekilmişlerdir. Mutasarrıf telgraf ile yardım istemiş ve asker gönderilinceye kadar, mahalli polisin gönüllülerle takviyesine yetkili kılınmıştır. Durumun

⁹ Yozgat'ın Köseoğlu mahallesinin zenginlerinden olan Kırkor'un Ağa dükkanını kapayarak hanesine gitmiş, bu sırada seni kiliseden istiyorlar diyerek birkaç kişi kendisini tehdit ve silah kullanarak evinden çıkarmak istemişler fakat kendisi evde bulunan hizmetçilerinden birini hükümete göndererek zaptiyeleri eve çağırması ve bu şekilde kurtulabilmişti. BOA. Y. PRK. AZN. D: 7, G: 32.

¹⁰ BOA.Y.PRK.BŞK. D:34, G:70 (25 Kanun-ı evvel 1309)

ağırlığını taktir eden Vali hemen savcı ile jandarma komutanını Yozgat'a göndererek Müslümanları Ermeniler'e karşı ayaklanmalarının önlenmesi için bütün imkanların kullanılması istenmiş, Türklere karşı bire on olan Ermenilerin bu cüretli hareketlerinin sebebi bilinmemekle beraber, telgraf tellerine zarar verenleri bulmak için arama yapan polisin sert davranışlarının sebep olabileceğini' ifade ederek bildiriyordu.¹¹

Nitekim, gelişen olaylar belirsizlik içinde ve Osmanlı Hükümeti için tam anlamı ile şaşkınlık verici idi. Çünkü, daha önceki hadiselerden dolayı temkinli olan Hükümet birden bire böyle bir haberle karşılaştığında ne yapacağını şaşırılmış vaziyette idi. Sultan Abdülhamit'in de emri ile olaydan hemen bir gün sonra 13 Aralık 1893 tarihli karar ile; 'icra-yı tahkikat olunmak üzere teftiş-i askeri komisyon alisi azasından iki ve adliye ve dahiliye nezaret-i celileleriyle jandarma dairesinden birer zattan mürekkeb bir heyet-i tahkikiyenin bu gün mahalline izamına' karar vermiş ve Heyet-i Tahkikiye azalarını 'komisyon-ı ali azasından Ferik İbrahim Paşa, Erkan-ı Harbiye Mirlivası Osman Paşa, Dahiliye Nezareti mektupçusu Hüsnü Bey, jandarma dairesinden Alaybeyi Hakkı Bey ve daire-i adliyeden Beyoğlu müdde-i umumisi Mihalaki Efendi' teşkil etmişti.¹² Bu ilk kararda heyetin başkanlığına Ferik İbrahim Paşa düşünülmüş olmasına rağmen daha sonra Ferik Hilmi Paşa tayin edilmiştir.¹³ Bu görev değişikliklerinin çok kısa bir süreçte olması hükümetin heyet göndermek ve heyete üye seçmekte ne kadar acele ettiği anlaşılır. İstanbul'daki İngiliz sefiri Nicolson tarafından Kont Rosebery'ye gönderilen bir telde bu husus üzerinde duruluyor ve ayaklanma

¹¹ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, Cilt:16, s.XVII; 14 Aralık'taki diğer raporu için bkz.Şimşir, *British Documents,III*, s.290-291.

¹² Görevlendirme kararı şu şekildedir: 'Yozgatta tabur ağasının şiddetine vesile ittihaz ederek Ermenilerin kiliselerinde içtima ettiklerinden dolayı ahali-i islamiyenin düçar-ı heyecan olduğu Ankara Vilayet-i celilesinden işar olunması üzerine bu babda icra-yı tahkikat olunmak üzere teftiş-i askeri komisyon alisi azasından iki (2) ve adliye ve dahiliye nezaret-i celileleriyle jandarma dairesinden birer (3) zattan mürekkeb bir heyet-i tahkikiyenin bu gün mahalline izamı hakkında şerefsadir olup tezkere-i hususiye-i devletleriyle tebliğ olunan idare-i seniyye-i hazret-i hilafetpenahi mantuk-ı celili ve devair-i müteallikasına ledeltebliğ zikr olunan komisyon-ı ali azasından Ferik saadetlü İbrahim Paşa hazretleriyle Erkan-ı harbiye mirlivası saadetlü Osman Paşa ve Dahiliye Nezaret-i celile mektupçusu saadetlü Hüsnü Bey hazretleri ve jandarma dairesinden Alaybeyi Hakkı Bey ve daire-i adliyeden Beyoğlu müdde-i umumisi Mihalaki Efendi intihab olunmuş olduğundan müşar ve mumaileyhimin azimet ve avdet harcırahlarıyla mearif-i zaidelerine mukabil 8.000 kuruşun Dahiliye zuhurat tertibinden tesviyesi hakkında her ne vechle emrûferman-ı hümayuna hazret-i padişahi şerefsunuh ve hudud buyuruluyor ise mantuk-ı celili infaz olunacağı beyanıyla tezkere-i senaveri terkim kılındı efendim. Sadırazam Cevad. 4 Cemazielahir 311 ve 1 Kanun-evvel 309'. BOA, Y. A. RES. D: 68, G: 27 (4 Cemazielahir 1311/1 Kanun-ı evvel 1309)

¹³ Ferik Hilmi Paşa'nın 11 Kanun-ı evvel 1309 tarihli Yozgat'a geldiğine ve göreve başladıklarına dair tel için bkz.BOA,Y. PRK. BŞK. D: 34, G: 70

haberinin Saray'ı çok telaşlandırdığı, bu sebeple Tahkik Heyeti'nin acele ile bölgeye gönderildiği ifade ediliyordu.¹⁴

Tahkik Heyeti gerginliği yatıştırarak iddiaların adilane incelenmesi için bir heyet oluşturmaya çalışmıştır. Fakat olayın bir tertip olması sebebi ile görev yapacak heyete bir Müslüman ve bir Rum üye bulunurken, Ermeni üye bulunamamıştır. Daha doğrusu üyeliği kabul eden üç kişi de muhtemelen kendilerine Ermenilerce yapılan baskılar sonucunda arka arkaya heyete katılmaktan vazgeçtiklerini açıklamışlardır. Ermeni üye olmadan heyetin yaptığı araştırmalar iddia edildiği gibi işkenceler ve tecavüzlerin olmadığını ortaya koymuştur.¹⁵ Mahkeme devam ederken Kara Yakup ve Kara Çakır köylerinden gelen ihbarcılar ve köy muhtarlarının tebliğleri de bu yönde olmuştur.¹⁶ Nitekim bu şekilde takip edilen politika çok açıktır ki, Osmanlı idaresini suçlayarak ve Hıristiyanlara zulmedildiğini iddia ederek dış güçlerin Osmanlı Devleti'ne müdahalesini sağlayabilmektir. Kaldı ki, Yozgat şehrinde Rumlar da yaşamaktadır ve onların ayaklanmaya iştirak etmemeleri Ermeniler'in iddia ettiği gibi çıkan olayların Hıristiyanlara yönelik bir saldırı olmadığını da ortaya koyar.¹⁷ Nitekim, Alliance des Aglises Reformies Proffesant le System Presbyterien adlı dini kuruluşun genel sekreteri rahip G.D.Matthews'in The Quarterly Register dergisinde yazdığı bir yazı Ermeni olaylarının din kavgası olarak kamuoyuna yansıtılmasını şiddetle eleştirmektedir. O bu yazısında şu görüşleri ifade etmektedir: *'Haberler İngilizce konuşan toplumlara öylesine aktarılmakta ve inandırılmaktadır ki, sanki sırf Hıristiyan oldukları için Müslümanlar tarafından vahşiyane kötü muameleye maruz kalan barışçı Hıristiyan kadın ve erkeklerin oluşturduğu masum bir çetenin ayaklanmasıdır. Bu motif bu toplumlara büyük bir gayretle işlenmektedir. Oysa din bu çatışmada bahis konusu değildir. Ne Müslümanlar Hıristiyanlara ne de Hıristiyanlar Müslümanlara dini bakımdan hiçbir zaman cephe almış bir durumları yoktur. Mesele gayet basit ve katıksız politik bir durumdur. Türkler bu hareketi tabii olarak fesatçılık diye adlandırırken Ermeniler de vatanperverlik olarak adlandırmaktadırlar.'*¹⁸

¹⁴ Şimşir, *British Documents*, III, s. 292.

¹⁵ BOA, Y. PRK. BŞK. D: 34, G: 70 (26 Kanun-ı evvel 1309). Ayrıca Sadrazam Cevat Paşa ve Ankara Valisi Memduh Bey arasındaki diğer bir yazışma ve Tahkik Heyeti'nin konu ile ilgili kararları için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt 18, ss. 20-22, Belge No: 10 (3 Şubat 1894).

¹⁶ Yozgat Divan-ı Harb mazbatası için bkz. BOA, Y. PRK. AZN. D: 7, G: 32.

¹⁷ Rum esnafın durumu ile ilgili bilgi için Miriiva Osman Paşa ve Ankara Valisi Memduh Bey'in yazıları için bkz. BOA, Y. PRK. BŞK. D: 34, G: 70 (10 Kanun-ı evvel 1309) ve Y. PRK. UM. D: 29, G: 30 (24 Kanun-ı sani 1309)

¹⁸ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt:20, ss. 1-7, Belge No: 1.

Bu arada Ankara Vilayeti'nden sürekli bilgi almaya devam eden Hükümet olayın basit bir kargaşadan çok organize bir ayaklanma teşebbüsü olduğunu da anlamaya başlamıştı. Kilisede çanın çalındığı gün çevre köylerden ikibine yakın Ermeni vatandaşının Yozgat'a gelerek olaya iştirak etmeleri ve özellikle Protestan Ermenilerin evlerinden silah atılması gelişmelerin basit adli bir vaka olmadığını açıkça gösteriyordu.¹⁹

Olayın organize bir şekilde cereyan etmiş olmasına rağmen Ankara Valisi Abidin Paşa ile Yozgat Mutasarrıfı Abdülvahhab Bey'in gerek istihbarat ve gerekse asayiş açısından yetersiz kaldığının tespit edilmesi üzerine 13 Aralık 1893 tarihinde olaylara meydan verdiği söylenen Tabur Ağası ile birlikte her ikisi de görevlerinden alındılar. Yozgat Mutasarrıflığı'na Bahaeddin Bey, Ankara Valiliği'ne ise Memduh Bey tayin edildiler.²⁰ Abidin Paşa'ya görevinden alındığı ve Cezayir Bahr-i Sefid Valiliği'ne tayin edildiği Memduh Bey'in görev mahalline gidişine kadar gizli tutulması kararlaştırıldı.²¹

Yozgat'a bulunan Tahkik Heyeti bir taraftan olayın mahiyetini ortaya çıkarmaya çalışırken diğer taraftan da dükkanlarını kapatan ve ayaklanmaya destek veren Ermenilerin dükkanlarını açmalarını temin etmeye çalıştı.²² Fakat Ermeniler dükkanlarını açmaya yanaşmadılar. Durumun Dersaadet'ten sorulması üzerine Hilmi Paşa'ya Ermeniler'in mutlaka dükkanlarını açmalarını sağlaması aksi takdirde itaat etmeyenler hakkında hukuki muamelenin icra edilmesi ve cebren dükkanların açtırılması hususunda emir verilmiştir.²³ Ertesi gün Ermeni ileri gelenleri ile yapılan görüşmeden sonra Ermeni esnafın dükkanları açması temin edilmiş

¹⁹ Olayla ilgili yazışmalar için bkz. BOA, Y. A. RES. D: 68, G: 27(4 Cemazielahir 1311/1 Kanun-ı evvel 1309)

²⁰ BOA, Y. A. RES. D: 68, G: 27(4 Cemazielahir 1311/1 Kanun-ı evvel 1309/14 Aralık 1893)

²¹ Bu konudaki resmi yazı şu şekilde idi: 'Diğer tezkere-i resmiye-i kemteri ile tebliğ kılındığı vechle bu kere Ankara Vilayeti valiliğine tayin buyurulan Memduh Bey Efendi hazretleriyle Yozgat'a izam kılınacak olan Heyet-i Tahkikiye'nin bu gün öğleden iki saat sonra buradan hareketleri mukarrer olmasına mebni rükubları için bir tren-i mahsus ihzar edilmiş ve bir de vali-i cedidin Ankara'ya muvasalatından evvel Abidin Paşa hazretlerinin Ankara vilayetinden tahvil-i memuriyetini istihbar etmesi muvafık-ı maslahat olmayacağından işin şimdilik begayet mektum tutularak memuriyeti Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti valiliğine tahvil edildiğinin Memduh Beyefendi hazretlerinin Ankara'ya muvasalatından sonra müşarünileyh Abidin Paşa'ya tebliğ kılınması şerefsudur buyurulan irade-i seniyye-i cenab-ı hilafetpenahi iktiza-yı alisinden bulunmuş olmağla olbabda emr-i ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir'. Bkz. BOA, Y. PRK. BŞK. D: 34, G: 70(4 Cemazielahir 1311/1 Kanun-ı evvel 1309/14 Aralık 1893); Vali Abidin Paşa'nın görevden alınmasından sonra Sultan Abdülhamit'e yazdığı ve bölgede yalnızca Osmanlı Devleti menfaatleri için çalıştığını, Ermeni konusunda suçsuz olduğunu bildirir bir yazı metni için bkz. *Meşhur Valiler*, (Hazırlayanlar: Hayri Orhun, Celal Kasaroğlu, Mehmet Belek, Kazım Atakul), (İçişleri Bakanlığı Yayını, 1969), s. 32.

²² BOA, Y. PRK. BŞK. D: 34, G: 70 (11 Kanun-ı evvel 1309/24 Aralık 1893))

²³ BOA, Y. PRK. BŞK. D: 34, G: 70(12 Kanun-ı evvel 1309/25 Aralık 1893)

olmasına rağmen²⁴ Ermeniler bir müddet sonra aynı davranışı tekrarlayarak dükkanlarını kapatmışlardır.²⁵ Tahkik Heyeti bu faaliyetlerin önüne geçebilmek ve sorgulamaları yapabilmek için derhal bir mahkeme oluşturmuştu. Heyet'in mahkemenin merkez vilayette toplanıp toplanmaması konusundaki sorusuna Sadaret mahkemenin mutlaka Yozgat'ta devam etmesini ve güvenliğin azami gayretle temin edilmesini Tahkik Heyeti'nden talep etmişti.²⁶ Mahkemenin çalışmaları sonucunda olayın müşevvikleri ile katillere gönderilen celp ve ihtarnamelere yedi kişi uyarak tutuklanmayı kabul etmişlerdi.²⁷ Fakat diğerlerinin tutuklanmayı kabul etmeyerek firar etmeleri olayların devam etmesine de neden olmuştu.

3 Şubat 1894 tarihi Cuma günü bir polis komiseri ve zaptiye neferleri sorgusu yapılmak üzere mahkemece istenen bir Kırkor adındaki Ermeni'yi almak için hanesine gittiklerinde kendilerine silahla saldırıda bulunulmuş ve polis komiseri vefat etmişti. Zaptiye neferleri Ermeni'yi yakalayıp hükümet dairesine götürürlerken bazı Ermeniler toplanarak tutukluyu kurtarmak istemişler ve askerlerin üzerine ateş etmişlerdi. Bu olay üzerine kimi Müslümanlar da askerlere yardım için saldırgan Ermeniler'e ateş açmışlardı. Çatışma sonucunda iki kişi ölmüş, bir zaptiye yaralanmıştı. Ermeniler'den ise on kişi yaralanmış, bir kadın ile bir Ermeni ölmüştü. Tutuklanan Müslümanlardan Mendan Bedros oğlu Serkis'i öldüren Çolak Hüseyin adındaki şahıs idam cezasına, yaralama olayına karışanlardan iki kişi on beşer ve bir kişi sekiz yıl kürek cezasına çarptırılmışlardır.²⁸

Bu hadiseler Yozgat'ta olayların durulmayacağını da gösteriyordu. Benzer olaylar arkası arkasına cereyan ediyordu. Yozgat'ta üç Ermeni bir Müslümanı şiddet kullanarak kendi evlerine çekmek isterlerken beş kişilik asker grubu hadiseyi görerek Müslüman'ı kurtarmışlar ve bu sırada Ermeniler askerlerin üzerine ateş açmıştı.

²⁴ BOA.Y. PRK. BŞK, D: 34, G: 70 (13 Kanun-ı evvel 1309/26 Aralık 1893)

²⁵ BOA.Y. PRK. UM. D: 29, G: 30(24 Kanun-ı sani 1309/6 Şubat 1894))

²⁶ Hükümet'in bu konudaki çekincesi Birinci Yozgat Hadisesi'nde mahkemenin Ankara'da kurulmasına İngiltere'nin gösterdiği tepki idi. Suçluların olay mahallinde yargılanmaları dedikoduları azaltacaktı. BOA.Y. PRK. UM. D: 34, G: 70(16 Kanun-ı evvel 1309/29 Aralık 1893)

²⁷ BOA.Y. PRK. BŞK, D: 34, G: 70(16 Kanun-ı evvel 1309/29 Aralık 1893)

²⁸ Ölen Ermenilerle ilgili sorgu raporları, doktor raporları ve mahkeme kararları için bkz. BOA, Y. A. RES. D: 69, G: 16 (24 Kanun-ı sani 1309/6 Şubat 1893); BOA, Y. PRK. AZN. D: 7, G: 28 (5 Şevval 1311/12 Nisan 1894); BOA, Y. PRK. AZN. D: 7, G: 26 (6 Ramazan 1311/14 Mart 1894); BOA, Y. PRK. AZN. D: 7, G: 27 (11 Ramazan 1311/19 Mart 1894); BOA, Y. PRK. AZN. D: 7, G: 32 (10 Şevval 1310/16 Nisan 1894); Ankara Vilayeti'nden kararları bildirir yazı metni için ayrıca bkz. BOA, Y. PRK. UM, D: 28, G: 86 (9 Nisan 1310/22 Nisan 1894); Ankara konsolosunun olayla ilgili raporu için ayrıca bkz. Şimşir, *British Documents, III*, ss. 315-316.

Karşılıklı çatışmadan sonra iki Ermeni kaçmış ve biri askerler tarafından ele geçirilmişti.²⁹

Bölgedeki ihtilalin ele başı olduğundan hiçbir şüphenin kalmadığı Moruk çevre köylerdeki tertiplerine devam ediyordu. 4 Şubat 1894 tarihi Cumartesi günü Moruk'un faaliyetlerini yürüttüğü Pöhrenk köyünden onu aşkın atlı ve bir o kadar yaya silahlı Ermeniler, Hozman köyünü basarak köylülere silah sıkışlardı. Bu esnada çevrede bulunan zaptiyelerden bir grup silah seslerini işiterek Hozman köyüne gelmiş ve köyü basmaya teşebbüs eden Ermenilerden altısını ele geçirmişlerdi.³⁰ Daha sonra da saldırıda silah kullanan diğer dört kişi ile Moruk ve avanesine yataklık eden altı kişi ele geçirilmişti.³¹ Olaylarda kullanılan silahların revolver marka silahlar ve yeni olmaları Ermeni köylerdeki silahlanma çabalarını gösteriyordu. Yapılan tahkikatlarda Moruk'un Ermeni köylerinde silahlı askeri birlikler oluşturduğu, asker kaydı yapılanlara onbaşı, çavuş, yüzbaşı ve binbaşı gibi zabitler tayin ederek silah satın almak için para topladığı³² ve Mayıs ayında genel bir ayaklanma başlatacağı öğrenilmişti. Yine yapılan araştırmalarda Ermeniler'in Albar köyünde barut yapımında kullanılan malzemelerle üretilmiş barut ele geçirilmişti.³³

Yine diğer bir olay aranan üç Ermeni'nin tutuklanması sırasında cereyan etmişti. 1 Şubat 1894 tarihinde mahkemece tutuklanması istenen Ermeniler'den ikisi tutuklanmış ve fakat üçüncüsü silahla karşılık vererek polis komiserini kolundan yaralayarak firar etmişti.³⁴

Ankara Valisi Memduh Bey olayların devam etmesinde Heyet-i Tahkikiye'yi suçlayarak buldukları süre içerisinde ciddi bir önlem almadıklarını bu sebeple Ermenilerin cesaretlendiklerini bu sebeple Yozgat'ta idare-i örfiye ilan edilmesi ve şehre mutlaka bir tabur

²⁹ Yozgat'ta Osman Paşa tarafından gönderilen şifreli telgrafın çözülmüş sureti için bkz. BOA, Y. PRK. BŞK. D: 34, G: 70(5 Kanun-ı evvel 1309/18 Aralık 1893)

³⁰ BOA, Y. PRK. AZN. D: 7, G: 32 (19 Nisan 1309/2 Mayıs 1893) Divan-ı Harb Mazbatası; Ayrıca Heyet-i Tahkikiye'nin Hozman köyü olayı ile ilgili raporu için bkz. BOA, Y. PRK. UM. D: 29, G: 86 (6 Nisan 1310/19 Nisan 1894)

³¹ Yozgat'ta bulunan Tahkik Heyeti Reisi Mustafa Paşa'nın Babiali'ye şifre yazısı hakkında bkz. BOA, Y. PRK. UM. D: 7, G: 32 (25 Nisan 1310/8 Mayıs 1894).

³² Moruk'un bölgeden topladığı bu paraları papaz Gaspar Ağa'ya verdiği tespit etmişti. Bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt:20, ss. 144-145, Belge No: 46.

³³ BOA, Y. PRK. UM. D: 29, G: 94 (28 Nisan 1310)

³⁴ Ankara Vilayetinden olayı anlatan yazı sureti için bkz. BOA, Y. PRK. UM, D: 29, G: 30 (20 Kanun-ı sani 1309/2 Şubat 1894)

asker celb edilmesi gerektiğini söylemişti.³⁵ Bu şikayet üzerine Tahkik Heyeti başkanı Hilmi Paşa'ya Sadaret'ten gönderilen acil bir emir ile '*Ermeni müfessidleri tarik-i mefsedette pek ileri gitmekte olup bu halin devamına meydan bırakılması asla caiz olmadığından Yozgat'ta hemen idare-i adliye ve bir Divan-ı Harb teşkil olunarak mütecasirinin bila-ifate-i vakt mahkemelerinin icrasıyla haklarında kanunen verilecek kararların acilen işarını*' bildiriyordu.³⁶ Hilmi Paşa aldığı emir üzerine idare-i örfiye ilan edildiğine dair gecedan hazırlattığı resmi varakaları ruhani liderlere vererek 4 Şubat 1894 tarihi itibarıyla Yozgat'ta idare-i örfiye ilan etti.³⁷

Kısa bir süre sonra Hükümet, Ferik Hilmi Paşa'nın hastalıklı bünyesinden dolayı yerine Levazimat-ı Umumiye Dördüncü Şubesi Müdürü Ferik Mustafa Paşa'yı Tahkik Heyeti başkanlığına tayin etti.³⁸ Fakat, bu tayinde Ankara Valisi'nin şikayeti ve Hilmi Paşa'nın asayişi istenildiği ölçüde koruyamamasının etkili olduğu açıktır.

Ferik Mustafa Paşa görevlendirildiğinde kendisi için hazırlanan talimatnamede; '*Heyet-i Tahkikiye'nin icra edeceği tahkikatın kanunun gereklerine göre olması ve eşitlik ilkesinden ayrılınmaması, lüzumlu olan tedbirlerin uygulanmasında dövüşkenlik zaafı gösterilmeyerek olgunluk ve ciddiyet ile hareket edilmesi*' tavsiye ediliyordu.³⁹

Ferik Mustafa Paşa, Yozgat'a geldikten sonra Sadaret tarafından kaleme alınan ve durumu bildirir bir beyannameyi ilan etti. Beyannamede olaylar özetlenerek herkesin güvenlik kuvvetlerine yardımcı olması, ellerindeki silahları teslim etmesi isteniyordu.⁴⁰

Tahkik Heyeti ve Divan-ı Harb'in çalışmaları ile ancak Ermenilerin evleri tam teşekkülü bir aramaya tabi tutuldu ve kısa sürede suçluların hepsi tevkif edildi. Aramlar sırasında Ermeni evlerinin bazılarının gizli geçitlerle birbirlerine bağlandığı tespit edilmişti.⁴¹ Tutukluların da ifadelerinde belirttikleri gibi bu gizli geçitler Ermeni ihtilal komitesine üye olanların birbirleri ile irtibatlarının saklanması amacıyla taşıyordu.

³⁵ BOA, Y. PRK. UM, D: 29, G: 30 (21 Kanun-ı sani 1309/3 Şubat 1894)

³⁶ BOA, Y. PRK. UM, D: 29, G: 30 (21 Kanun-ı sani 1309/3 Şubat 1894)

³⁷ BOA, Y. PRK. UM, D: 29, G: 30 (22 Kanun-ı sani 1309/4 Şubat 1894)

³⁸ BOA, Y. A. RES. D: 69, G: 16.

³⁹ Ferik Mustafa Paşa'ya verilen talimat müsveddeleri ve asıl sureti için bkz. BOA. Y. A. RES. D: 69, G: 16 (24 Kanun-ı sani 1309/6 Şubat 1894)

⁴⁰ BOA, Y. PRK. UM, D: 26, G: 27.

⁴¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, Cilt 19, ss. 437-438, Belge No: 75.*

Tahkik Heyeti ve Divan-ı Harb'in çalışmaları yeni olayların önüne geçemedi. Bir Ermeni kızının evliliği sebebi ile olaylar çıkmış ve Ermeniler ile Türkler birbirlerine ateş etmişlerdi. Bu hadise Sivas'ta bulunan Amerika konsolosu Jewett tarafından ilginç bir lisan ile bildiriliyordu: 'Türkler evlilik amacı ile bir Ermeni kızını kaçırmaya teşebbüs etmişler ve daha sonra hükümet binası etrafında bir çatışma çıkmış, bir Türk ölmüş, hükümet binası etrafında bulunan askerlerden bazıları ile yedi Türk ve yedi Ermeni yaralanmıştır.'⁴² Konsolos, bir Ermeni kızının Müslüman ile yapacağı evliliği, Müslümanları kızı alıp kaçırmaması olarak anlatmakta herhangi bir sakınca görmemektedir. Halbuki, daha önceleri de olduğu gibi Ermeni kızlarının Müslümanlar ile evlenmesine büyük tepki gösteren ve bunu engellemeye çalışanlar Ermeniler olmuş, hatta bu şekilde evlilik yapanlar kocalarından kaçırılmıştır. Daha sonraki dönemlerde de devam eden bu evlilik hadiseleri Ermenilerin propagandalarında kullandığı bir unsur olmuştur.

Şubat 1894'de cereyan eden hadiseler Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni sorununun mahiyetini göstermesi açısından dikkate değerdi. Ermeni fesat cemiyetine bağlı 10-15 kişi Yozgat'ın İslam köylerine silahlı saldırılarda bulunmaları üzerine verilen karşılıklı Pöhrek köyünden Kör Artinoğlu İskender ve arkadaşları yakalanarak hükümet binasına götürülürken diğer köylerden toplanan Ermeniler Müslümanların önlerine geçerek Ermeni eşkıyayı silah zoru ile kurtarmaya muvaffak olmuşlardı. Bu bölgedeki Ermeni çetesinin köylerde asker adı altında Ermeni fesat cemiyetine kayıtlar yaptığı ve karşı çıkan Ermenileri ise ölümlerle tehdit ettiği tespit edilmişti.⁴³ Boğazlıyan kazasındaki bir köyde de Ermeniler vergi memurlarına karşı şiddet kullanarak vergi vermeyeceklerini, şimdiye kadar vermiş oldukları vergiler için pişman olduklarını söyleyerek memurları köyden çıkarmışlardı.⁴⁴ Aynı şekilde Yozgat'a bağlı Sungurlu'da bulunan Ermeniler vergilerin Devlet'e verilmesini engellemeye çalışmışlar bu hususta Papaz Haçator Ermeni cemaatini ikna etmiş ve hatta Gabriel'i de ihtilal komitesi adına vergi toplayıcısı tayin etmişlerdi.⁴⁵ Yozgat'ta bulunan Ermeni Fesat Cemiyeti liderlerinden Karayılan Mardiros'un örgütlemesi ile Gürcü

⁴² Şimşir, *British Documents*, III, s. 299.

⁴³ BOA, Y. PRK. UM. D: 29 G: 75 (3 Şevval 1301/28 Mart 1310)

⁴⁴ BOA, Y. PRK. UM. D: 29, G: 30 (12 Kanun-ı sani 1309)

⁴⁵ Sungurlu'da da Hınçak cemiyetinin bir şubesi tesis edilmiş ve para toplama çalışmaları yapmakla birlikte kendilerine karşı olan kişileri ölümlerle tehdit etmişlerdir. Heyet-i Tahkikiye'nin raporu için bkz. BOA, Y. PRK. UM. D: 29, G: 86 (8 Nisan 1310/21 Nisan 1894)

elbisesi giyen Ermeniler'in Müslüman köylerine saldırarak tahrikatta buldukları tespit edilmişti.⁴⁶

Karışıklığın büyümesi için Ermeni faaliyetlerine karşı tehdit olarak görülen Müslüman⁴⁷ ve Ermenilerin⁴⁸ evlerine tehdit dolu mektuplar atıldığı gibi, Devlet'e sadık Ermeniler de öldürülmeye başlanmıştı.⁴⁹

Bütün bu olaylar sırasında Ermenilerin yeni silahlar kullandıkları tespit edilmişti. Özellikle Yozgat Ermenileri'nin Anadolu'nun orta kesimlerinde bulunmalarından dolayı silahlanmaları pek mümkün görünmüyordu. Hükümet bunun nasıl gerçekleştiğinin öğrenilmesi için tahkikat yapılması lüzumunu bildirmiş ve Ankara Valiliği yakalanan şahıslar üzerinde yaptığı sorgulamadan sonra Kayseri, Yozgat ve Merzifon gibi bölgelerin hangi yol kullanılarak silahlandıklarını öğrenebilmişti. Silahlar İzmir ve Karadeniz sahilleri üzerinden tüccarlar vasıtası ile gazyağı tenekeleri arasında ya da diğer ticari eşyalar arasına gizlenerek gerçekleştiriliyordu.⁵⁰ Hatta bu şekilde rahip Kirkor tarafından Ankara'ya gönderilmek istenen 2390 tüfek ve tabanca mermisine İstanbul gümrük memurları tarafından el konulmuştu.⁵¹

Divan-ı Harp Mahkemesi yaptığı çalışmalar sonucunda Yozgat olaylarını on sekiz mazbata halinde açıklamıştı. Mazbatalardan tespit edildiği kadarı ile isyan günü silahlı Ermeniler küçük büyük demeden o an ellerine geçirdikleri Müslümanlara saldırıda bulunmuşlardı. Müslümanlardan bir çok yaralı olmasına rağmen mahkemeye intikal eden ve öldürme kastının tespit edilmediği

46 Yozgat bölgesindeki Ermeni faaliyetleri ile ilgili Ankara Valisi'nin raporu için bkz. BOA, Y. PRK. UM. D: 29, G: 75 (7 Nisan 1310/20 Nisan 1894); Ermenilerin Yozgat bölgesindeki faaliyetleri için ayrıca bkz. Mehmet Hocaoğlu, *Arşiv Belgeleriyle Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, (İstanbul: And Dağıtım, 1976), ss. 195-196.

47 11 Mayıs 1894 tarihinde Tekye Mahallesi sakinlerinden Kara Bilal oğlu Nuri Efendi'nin hanesine bir bez içinde atılmıştı. Bkz. BOA, Y. PRK. AZ. D: 7, G: 31 (27 Nisan 1311/10 Mayıs 1895).

48 Devlet'e sadık kalan Misak ve Arakel Ağaların evlerinin kapılarına namuslarına taarruz eden yaftalar yapıştırılmıştı. Bkz. BOA, Y. PRK. AZN. D: 7, G: 31 (26 Nisan 1311). Aynı tarz tehditler Avadis ve Yaver Efendilere karşı da yapılmış ve kapılarına kendilerini ölüme tehdit eden yaftalar yapıştırılmıştır. Bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt 29, s. 530, Belge No: 98; Yozgat olayını hükümete haber veren Yozgatlı Ohannes ile Rahip Mampre de evlerinin önünde öldürüldüler. Bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt 33, s. 212, Belge No: 26 (22 Ağustos 1895)

49 Ermeni hadisesi sırasında Yozgat'ta bulunan ve Devlete sadakatinden dolayı ölüme tehdit edilen Hamparsum adındaki Ermeni can güvenliği için gönderildiği İstanbul'da Ermeni Komitesi tarafından öldürüldü. Bkz. BOA, Y. PRK. UM D: 32, G: 96 (16 Ağustos 1311/29 Ağustos 1895). Aynı şekilde Yozgat ayaklanmasını hükümete haber veren Ohannes ve Rahip Mampre evlerinin önünde öldürüldüler. Bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt 33, s.212, Belge No. 26.

50 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt 19, ss. 150-151, Belge No: 35

51 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt 21, ss. 279-280, Belge No: 105.

olaylar mahkeme gündemine alınmamıştır. Divan-ı Harp yukarıda belirtilen hadiseleri gündeme almayı uygun bulmuştur. Babıali'nin Zaptiye Nezareti'ne olaya dahil olan şahıslar hakkında verilecek ihbarların iyice tetkik edildikten sonra tutuklamaların yapılmasını istemiştir. Çünkü, Ermeniler'in sevmedikleri şahıslar hakkında bazı isnadatlarda bulunacakları kesin idi.⁵² Bir çoklarının haklarında ihbarlar olmasına rağmen bu ihbarlar çok titizlikle incelendiği ve yeterli delile ulaşamadığı için bunlar tutuklanmamışlardı.

Çok ilginçtir ki, Hıristiyanlara yönelik en küçük adli vakayı dahi katliam olarak dünyaya duyuran İngilizler her nedense Ermenilerin Yozgat'ta çıkardıkları bu ayaklanmaları ve Müslümanlara yönelik katliamlarını önemsiz olaylar olarak değerlendirmeyi tercih etmişlerdir. Öyle ki, Ankara konsolosu Cumberbatch İstanbul sefirine gönderdiği raporda, Türk yetkililerin durumun vahametini abarttıklarını ve onlarca tutuklamanın gerçekleştiğini yazıyordu.⁵³

Tutuklamalardan hemen sonra İngiliz elçisi Ermeniler'in serbest bırakılmaları konusunda tavassutta bulunmaya çalıştı. Fakat hükümet böyle bir müdahalenin Osmanlı Devleti içişlerine doğrudan müdahale olduğunu bildirerek tavassut ve Ermeniler lehinde yapılacak her türlü davranışı reddedeceğini bildirmişti.⁵⁴ Fakat bu cevaba rağmen baskılara dayanamayarak ilk önce Protestan vaiz Karakin (Kirikor) serbest bırakıldı.⁵⁵ Misyonerler Yozgat'taki Protestanları maaşa bağlamışlar ve aslında Gregoryen olan rahip Karakin de Protestanlara vaiz olarak tayin edilmişti. Bir bakıma Protestan misyonerlerce satın alınan bu şahıs İngiltere'nin Ankara konsolosluguna ajanlık yapıyordu. Önce tutuklanan bu vaiz baskılar karşısında serbest bırakılmış, fakat Yozgat'ta bırakılmasının mahzuru göz önünde tutularak İstanbul'a gönderilmesine karar verilmişti.⁵⁶ Kendisinden bekleneceği gibi İstanbul'a gittikten

⁵² 'Rum ve Musevi ahali den bazıları icra-yı garaz için Ermenilerden sevmedikleri eşhas haklarında istinadatta buldukları gibi Ermeniler bile alelekser beylerinde vukuu bulan münazaraat-ı şahsiye üzerine yekdiğerine isnad-ı mefse detle hükümete müracaat etmekte bulduklarından bu makule ihbarat üzerine dahi ariz ve amik tahkikat icra edilmedikçe hiçbir kimsenin tevkif edilmemesi velhasıl erbab-ı feseda vesil-i şikayet olunabilecek yanlışlık vukuuna katiyen meydan verilmemesi ve bu cümle ile beraber Ermenilerin her hal ve hareketi nazar-ı teftişten dür tutulmayarak her türlü ihtimalé göre teyakkuza ve mutabassirane hareket olunması zımında taşralarda icab eden memurlara talimat-ı münasibe ifası'. BOA, Y. PRK. UM. D: 29, G: 30 (11 Kanun-ı sani 1309)

⁵³ Şimşir, *British Documents*, III, s. 295.

⁵⁴ BOA, Y. PRK. HRC, D: 19, G: 17 (21 Mart 1310/2 Nisan 1894);

⁵⁵ Bu şahıs muhtemelen Nisan ayı başlarında tutuklanmıştı. Ankara konsolosu tutuklanışını 18 Nisan'da bildirmektedir. Bkz. Şimşir, *British Documents*, III, s.384.

⁵⁶ Kirikor (Karakin) hakkındaki ihbarlar Misak Ağa ve Gevheri Agop Ağalar tarafından yapılmıştı. Karakin'in İstanbul'a uzaklaştırılması ve ihbarcılarının ifadeleri için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt 19, ss. 327-329, Belge No: 57; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt 20, ss. 169-182, Belge No: 60; Orel, *Ermeni İddialarının Belgesel Dayanakları*, XI. Türk Tarih Kongresi, (Ankara, 1994), s. 1963.

birkaç gün sonra İstanbul'daki İngiliz sefirine Yozgat olaylarını çarpıtarak anlatmıştı. Ona göre Yozgat olaylarında Ermeniler'in hiçbir suçu yoktu ve yalnızca Yozgat'ta bulunan yöneticilerin işkenceleri ile suçu kabul etmişlerdi. Geleneksel Ermeni tavrını sergileyen Karakin, İngilizler'in nefret duygularını harekete geçirmek için Ermenilere işkence yapıldığını büyük bir abartı ile anlatıyordu. İfadelerine göre, Ermeniler zincirlerle dövülüyorlar, kör teneke bıçaklarla elleri, kolları ve butları kesiliyor, körüklerle bağırsaklarına hava dolduruluyor ve hayaları sıkılıyordu. Yine ona göre, devam eden olaylarda 200 ya da 300 Ermeni tutuklanmasına rağmen bir tek Müslüman tutuklanmamıştı.⁵⁷ Halbuki, her iki iddia da tamamen uydurma ve abartılı idi. Çünkü, hapisanedeki Ermeniler'e işkence yapıldığına dair propaganda yapılacağını bilen hükümet cezalarını affederek serbest bıraktığında cemaat liderlerinin önünde bunlara işkence yapılmadığını tespit ederek, hapisten çıktıktan sonra bir daha devlete karşı gelmeyeceklerine dair yemin almıştı. Müslümanların tutuklanmaması iddiası da tamamen yalandı. Yozgat olaylarında bir Ermeni'yi kasten öldürdüğü tespit edilen bir kişi idam cezasına, diğer üç kişi de kürek cezalarına çarptırılmıştır. Kısacası, Yozgat olaylarının çıkmasında parmağı olan, İngilizler'e ajanlık yapan Karakin, tutuklanıp bırakıldıktan sonra da hükümet aleyhine attığı iftiralarla üstlendiği rolü başarı ile yerine getirmiştir.

Bu tutuklanma hadiseleri Patriklik'in dış dünyaya yansıttığı şekli ile bir 'soykırım' olarak nitelendiriliyordu. 21 Şubat 1894 tarihinde The Times gazetesinde Yozgat hadiseleri üzerine bazı yazılar kaleme alındı. Daha sonraki tarihlerde konu üzerindeki yayınlarını devam ettiren The Times, Ermeniler'in nüfusunun önemli oranda azaldığını iddia ediyordu.⁵⁸ Biz bu çalışmada Yozgat isyanlarında yalnızca 177 kişinin tutuklanarak sorgulandığını ve demografik yapı konusunda da nüfusta her hangi bir azalma olmadığını ortaya koyuyoruz ki, gerçekte soykırımı ve Ermeni nüfusunun azaldığı konusundaki bu haberlerin tamamen uydurma ve olayın Avrupa kamuoyunda infial uyandırmasına yönelik olduğu ortaya çıkmaktadır.⁵⁹

⁵⁷ Karakin'in İstanbul sefirine verdiği ifadeleri kapsayan tutanak için bkz. Şimşir, *British Documents, III*, ss.357-362.

⁵⁸ Mesrob Krikorian, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860-1908*, (Londra, 1987), s. 9.

⁵⁹ Tutuklular ile ilgili abartılı haberler bu infialci destekler mahiyette idi. Bir Ermeni ile evli olan Lucy Thoumaian adındaki kadın Yozgat, Amasya, Sivas, Muş gibi vilayetlerde 2.000 Ermeninin tutuklu bulunduğunu ve bunların ölümden daha beter ağır şartlarda çalışmaya gönderildiklerini söyleyerek bir bakıma Hıristiyanlık dünyasını acındırmaya çalışıyordu. Bkz. Bilal Şimşir, *Documents Diplomatiques Ottomans Affairs Armeniennes (1894-1895)*, II, (Ankara, 1989), s. 110.

Avam kamarası milletvekillerinden Francis S. Stevanson'un başkanlığını yaptığı Anglo-Armenia Association (Anglo-Ermeni Derneği) konu ile ilgili bir çok toplantılar yaparak hükümetin Türkiye'de yaşanan Ermeni olaylarını durdurması ve reformların yapılması konusunda harekete geçmesini istiyordu.⁶⁰ Yine bu şahısların girişimi ile Yozgat ve Sivas'ta hapisanede bulunan Ermenilerin muhakemelerinde yabancı konsolosların yardımını temin etmek maksadıyla yapılacak teşebbüsü kararlaştırmak üzere İngiliz ve Ermenilerden mürekkep bir komite 8 Nisan 1894 tarihinde Dr. J. A. Calantaring'in başkanlığında toplanarak çalışmalarına başlamıştı.⁶¹

Nitekim İngiltere'nin bu konudaki baskıları giderek sertleşmeye başlamıştı. Londra'da bulunan Rüstem Paşa'nın Lord Remili ziyareti esnasında Yozgat mahkemeleri gündeme geldiğinde Lord Remili dostça olmayan sert bir tavır ile yargılamaların Osmanlı Devleti aleyhine olacağını söyleyerek Rüstem Paşa'yı tehdit etmişti. Rüstem Paşa görüşmeleri Hariciye Nazırı Sait Paşa'ya ileterek bu konuda ne gibi bir karar verileceğini soruyor ve durumun olumsuz bir propagandada kullanılmaması için engellenmesinin faydalı olacağını yazıyordu.⁶²

İlk andan itibaren İngiltere'nin baskısı ile çalışmalarına başlayan Yozgat Divanı Harb mahkemesi yukarıda belirtilen hadiselerden dolayı 117 kişinin sorgulamasını yapmış ve suçlu bulduğu şahısların cezalarını tanzim ettiği üç adet pusula ile tebliğ etmiştir. Yozgat Divanı Harbi'nin 16 Temmuz 1894 tarihi itibarıyla verdiği cezalar ve mücrimlerin memleket, ikametgah ve isimleri şu şekildedir:⁶³

⁶⁰ Krikorian, *Armenians in the Service*, s. 9; Bu heyet Dr. Balantaryan başkanlığında toplanmış ve Fransa, Rusya, Almanya ve Avusturya hükümetleri üzerinde baskı kurmayı hedefliyordu. Bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt 19, ss. 331-334, Belge No: 58.

⁶¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt 18, ss. 138-142, Belge No: 29; Ayrıca bkz. Şimşir, *Documents Diplomatiques*, II, s. 90.

⁶² Y. PRK. HRC. D: 19, G: 19 (5 Zilkade 1311/28 Nisan 1894)

⁶³ BOA. Y.PRK.AZN. D:7, G:42.

1 Numaralı Pusula

Mücrimlerin Memleket ve İkametgahlarıyla Şöhret ve İsimleri ve Pederlerinin İsmi

MORUK VE AVANESİNE DAİR

Miktar	İsim	Ceza	Mülâhazat
1	Anasıl Hacinil Jirar nam-ı diğer Moruk ve Kaloset	İdam	Reis
2	Keskin Madeni Kasabasından Savulyan Hacı Artin Oğlu Hacı Varto	İdam	Refiki
3	Yozgatın Pöhrenk Karyesinden Deli Agop oğlu Kerkör	İdam	Bu dahi
4	Yozgatın Köhne Karyesinden Keşiş Mikail oğlu Mıgırdıç	İdam	Bu dahi
5	Yozgatın Pöhrenk karyesinden Parsih oğlu Manik	İdam	Bu dahi
6	Yozgatın Karayakup karyesinden Çakır Tacos oğlu Kırkor	İdam	Bu dahi
7	Gürün kasabasının Çakşır mahallesinden Tavil oğlu Nazar Veled Manik	İdam	Bu dahi
8	Yozgat'ın İncirli karyesinden Demirci Ohan oğlu Haçator	Kalebend (7 Sene)	Kalagöz
9	Gürün kasabasından Baldesar oğlu Oseb	Kalebend (7 Sene)	Kalagöz
10	Yozgatın Terzili karyesinden Kırkor oğlu Arhaya	Kalebend (7 Sene)	Kalagöz
11	Küçük Çat karyesinden Keşiş oğlu Kabril Veled Ohannes	Kalebend (7 Sene)	Kalagöz
12	Yozgatın Köseoğlu mahallesinden Papasyan Agobciyan	İdam	Reis
13	Yozgatın Tekye Mahallesinden Berberyan Nezaret	İdam	
14	Yozgatın Köseoğlu mahallesinden dava vekili Tekiryan Artin	İdam	
15	Yozgatın Köseoğlu mahallesinden Papasyan Ağa Karabet	Kalebend	15 Sene
16	Eskipazar mahallesinden Meşihciyan Avadis	Kalebend	15 Sene
17	Köseoğlu mahallesinden Papasyan Kamisi	Kalebend	15 Sene
18	Köseoğlu mahallesinden Ateş Mike	Kalebend	15 Sene
19	Köseoğlu mahallesinden Efe Mihran	Kalebend	15 Sene
20	Tuzkaya Mahallesinden Kadıkıran oğlu Kırkor	Kalebend	13 Sene
21	Tuzkaya Mahallesinden Şişkan oğlu Agop	Kalebend	13 Sene
22	Köseoğlu mahallesinden Papasyan Ebrim	Kalebend	12 Sene
23	Tekye Mahallesinden Kazaz Rafael oğlu Menail	Kalebend	12 Sene
24	Yozgatın Ahmed Germiya mahallesinden Emcenek oğlu Aris	Kalebend	12 Sene
25	Tekye mahallesinden Köşke oğlu Kazaros namıdiğer Cezayirli	Kalebend	12 Sene
26	Tuzkaya mahallesinden Sihirci Pilegos oğlu Penik	Kalebend	12 Sene
27	Tuzkaya mahallesinden Dermenasyan Kiragos oğlu diğer Penik	Kalebend	12 Sene
28	Köseoğlu mahallesinden Sehakyan Nezaret	Kalebend	9 Sene
29	Köseoğlu mahallesinden Papasyan Kırkor	Kalebend	9 Sene
30	Tuzkaya Mahallesinden Enyazyan Baronak	Kalebend	9 Sene
31	Tuzkaya mahallesinden Karagöz oğlu Misak	Kalebend	9 Sene
32	Tekye mahallesinden Cingöz oğlu Haziton	Kalebend	9 Sene
33	Tekye Mahallesinden Dermenasyan Kiragos oğlu Ezik	Kalebend	9 Sene
34	Köseoğlu mahallesinden Samurkaş oğlu Aleksan	Kalebend	9 Sene
35	Köseoğlu mahallesinden Delutyen Ohannes	Kalebend	7 Sene
36	Yozgatlı Protestan milletinden Haralambo (Hanesini erbab-ı mefsedete darülmüzakere ittihaz ettirmiş olduğu)	Kalebend	7 Sene
37	Köseoğlu mahallesinden Hamamcı Gökoğlan oğlu Kunduracı Armin (Kilise'de Çan çalan)	Kalebend	5 Sene

2 Numaralı Pusula

Mücrimlerin Memleket ve İkametgahlarıyla Şöhret ve İsimleri ve Pederlerinin İsmi

MAKTUL SALİH VE AHMET EFENDİLER İLE ZAPTIYE NECİB'İN KATİLLERİNE DAİR

Miktar	İsim	Ceza	Mülâhazat
1	Yozgatın Köseoğlu mahallesinden Elekci Karabet oğlu Margos	Idam	
2	Yozgatın andeası Sivaslı Doktor Dikran	Idam	
3	Köseoğlu mahallesinden Emin oğlu Seropi		
KATİLLERLE BİRLİKTE MAKTULLERE İSTİMALİ İSLİHA EDENLERE DAİR			
4	Köseoğlu mahallesinden Elekci Karabet oğlu Margosun biraderi Kôr Matyos Kalebend	10 Sene	
5	Köseoğlu mahallesinden Elekci Karabet oğlu Debbag Samuel	Kalebend	10 Sene
6	Köseoğlu mahallesinden Kôr Matyos Manuel	Kalebend	10 Sene
7	Tuzkaya mahallesinden Aşçı Sehak oğlu Sarac Artin	Kalebend	8 Sene
8	Tuzkaya mahallesinden Gülbenk oğlu Çarkçı Rupen	Kalebend	8 Sene
9	Tekye mahallesinden Berberyan Ohannes oğlu Menail	Kalebend	8 Sene
10	Köseoğlu mahallesinden Hacı Agop oğlu Eczacı Bedros	Kalebend	12 Sene
11	Köseoğlu mahallesinden Hacı Agop oğlu Avadis	Kalebend	12 Sene
12	Köseoğlu mahallesinden Hamparsumon yeni kasap oğlu Karabet	Kalebend	12 Sene
MECRUH BEKİR VE BAĞÇECİ MUSTAFA VE MECNUN VE MUHSİN VE İSMAIL VE MİRZANIN CARIHLEİNE DAİR			
13	Yozgatın Eski Demircilik mahallesinden Kadı kıran oğlu Ohan	Kalebend	10 Sene
14	Köseoğlu mahallesinden Varvar Karabet oğlu Aleksan	Kalebend	10 Sene
15	Eskipazar mahallesinden Seraplı Ohannes oğlu Paravon	Kalebend	12 Sene
16	Eskipazar mahallesinden biraderi Kirkor	Kalebend	12 Sene
17	Eskipazar mahallesinden Kûlahkar oğlu Minas	Kalebend	12 Sene
18	Tuzkaya mahallesinden Sihirci Asator oğlu Kunduracı Rupen	Kalebend	12 Sene
19	Tekye mahallesinden Topal Karabet oğlu Dülger Mikail	Kalebend	12 Sene
20	Eskipazar mahallesinden Tandırcı Nişan oğlu Aris	Kalebend	10 Sene
21	Tuzkaya mahallesinden Ayyaz Estepan oğlu Berber Mihran	Kalebend	10 Sene
22	Tekye mahallesinden Kantorcı Agorlu oğlu Avadis	Kalebend	13 Sene
23	Tekye mahallesinden Güyün Torunu Ohannes oğlu Boyacı Ebrim	Kalebend	13 Sene
24	Köseoğlu mahallesinden Kazaros oğlu Senekerim namıdiger Zenik	Kalebend	13 Sene
25	Köseoğlu mahallesinden Amasyalı Hamal Bedros oğlu Aşçı Hacı Kaçbar	Kalebend	13 Sene
26	Köseoğlu mahallesinden Ümmizadesi Hacı Kazaz oğlu Aşçı Mıgırdıç	Kalebend	13 Sene
27	İstanbuluoglu mahallesinden Gürcü Kabril oğlu Karabet	Kalebend	11 Sene
28	İstanbuluoglu mahallesinden tütüncü Bedros oğlu İskender	Kalebend	11 Sene
29	Tuzkaya mahallesinden Ago oğlu Kalıpcı Şişman Kiropi	Kalebend	11 Sene
30	Köseoğlu mahallesinden Artinyan Kôr Karabet oğlu Agop	Kalebend	11 Sene

3 Numaralı Pusula

Mücrimlerin Memleket ve İkametgahlarıyla Şöhret ve İsimleri ve Pederlerinin İsmi

ESNA-YI HADİSEDE TEŞHİR-İ SİLAH VE İSLAM MAHALLATINA HÜCUM EDENLERE DAİR

Miktar İsim	Ceza	Mülâhazat
1 Yozgatın Eskipazar mahallesinden Karabetoğlu Hacı Onnik	Kalebend	13 Sene
2 Tuzkaya mahallesinden Çenka oğlu Köşker Sinekerim veled Mardiros	Kalebend	7 Sene
3 Tuzkaya mahallesinden Anyazyan kasap Kalos	Kalebend	9 Sene
4 Tuzkaya mahallesinden biraderi kapap Artin	Kalebend	9 Sene
5 Çatak mahallesinden muhtar Espan oğlu Bedros	Kalebend	10 Sene
6 Eskipazar mahallesinden Kabrili oğlu Tüyü Kırık Kazaros	Kalebend	9 Sene
7 Eskipazar mahallesinden Karındaş Haziton	Kalebend	9 Sene
8 Eskipazar mahallesinden Terzi Misak oğlu Ebrim	Kalebend	9 Sene
9 Eskipazar mahallesinden Saraylı Hamparsom oğlu Ermenak	Kalebend	8 Sene
10 Eskipazar mahallesinden muhtar Hacı oğlu Çankçı Avadis	Kalebend	8 Sene
11 Eskipazar mahallesinden Parsam oğlu Ermenak	Kalebend	8 Sene
12 Eskipazar mahallesinden birader Misak	Kalebend	8 Sene
13 Eskipazar mahallesinden Arabacı Simon oğlu Kunduracı Hampark	Kalebend	8 Sene
14 Eskipazar mahallesinden arabacı Mıgar oğlu Santor	Kalebend	8 Sene
15 Eskipazar mahallesinden Ebe Mıgarın Agop oğlu Bağçeci Haçator	Kalebend	8 Sene
16 Eskipazar mahallesinden biraderi Ermenak	Kalebend	8 Sene
17 Eskipazar mahallesinden kahveci Parsih oğlu Seropi	Kalebend	10 Sene
18 Eskipazar mahallesinden biraderi Avadis	Kalebend	8 Sene
19 Eskipazar mahallesinden Kaltak kiran oğlu Misak	Kalebend	8 Sene
20 Eskipazar mahallesinden Uzun Serkiz oğlu diğer Avadis mıgırdıç	Kalebend	8 Sene
21 Eskipazar mahallesinden Balıkçı Toros oğlu Kantarcı Karabet	Kalebend	8 Sene
22 Eskipazar mahallesinden Çubukçu Dedenin oğlu Penon	Kalebend	8 Sene
23 Eskipazar mahallesinden biraderi Haziton	Kalebend	8 Sene
24 Tuzkaya mahallesinden Uzun Serkiz oğlu Santor Yahud Aleksan	Kalebend	8 Sene
25 Tekye mahallesinden Şamılyan Karbet oğlu Harik	Kalebend	8 Sene
26 Tekye mahallesinden Bozo Karabet oğlu Misak	Kalebend	8 Sene
27 Yozgatın Köseoğlu mahallesinden Mitil oğlu Karabet	Kalebend	8 Sene
28 Tekye mahallesinden Camgös Kigork oğlu diğer Karabet	Kalebend	8 Sene
29 Köseoğlu mahallesinden Çulhacıyan Haçator oğlu Agop	Kalebend	8 Sene
30 Tekye mahallesinden Misak oğlu terzi Oninek	Kalebend	8 Sene
31 Tekye mahallesinden Çeçeyan Artin oğlu Rupen	Kalebend	8 Sene
32 Tekye mahallesinden Çeçeyan Artin oğlu Armin	Kalebend	8 Sene
33 Tekye mahallesinden Çil berber Mardiros oğlu berber Karabet	Kalebend	8 Sene
34 Eskipazar mahallesinden Karındaş Harik	Kalebend	8 Sene
35 Eskipazar mahallesinden Divarcı Sehak oğlu nalbadan Serkiz	Kalebend	8 Sene
36 Eskipazar mahallesinden İkaryan Harik	Kalebend	12 Sene
37 Eskipazar mahallesinden Güheryan İskender oğlu Kavur Hacı	Kalebend	10 Sene
38 İstanbulluoğlu mahallesinden dava vekili Semerciyen Nehabet	Kalebend	10 Sene

Mahkemenin bu kararı İngilizleri ve özellikle Anglo-Armenian Associate'ı harekete geçirmişti. Michel Paul adı ile Daily News gazetesinde yayınlanan bir yazıda on beş kişinin ölüm cezasına çarptırıldığı, fakat bunların büyük bir entrika sonucu ölüme mahkum edildikleri bildiriliyor; Bryce, Stevanson gibi kişilerin çabalarının boşa gittiği, fakat İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın kendilerine yardım edebileceği anlatılarak yardım isteniyordu.⁶⁴

Daha önce ilk isyanda olduğu gibi bu mahkeme sonucunda da Sultan Abdülhamit'in kararı ile suçluların cezalarının azaltılmasına karar verildi. Yukarıda listesi verilen tutuklulardan Moruk adlı şahıs daha önce Mart ayında yakalanarak idam edilmiş idi.⁶⁵ Mahkeme heyetinin bu kararları uygulanmaya konmadan dokuz aylık mahbusiyetleri göz önünde tutularak ve padişahın cülusunun yıldıönümü sebebi ile idam ve müebbet kürek cezalarına çarptırılmış olanlar cezaları hafifletildi diğerleri ise tamamen affedildiler.⁶⁶ Affedilen isyancılardan din ve mezhepleri üzerine bir daha isyana teşebbüs etmeyeceklerine dair yemin alındı.⁶⁷

Tahkik Heyeti başkanı Ferik Mustafa Paşa, Saray'a gönderdiği bir yazıda Ermenilerin bu şekilde affedilmesinin Ermeniler üzerinde bir daha devlete sadakatten ayrılmayacaklarına dair çok büyük bir his uyandırdığını söylüyordu.⁶⁸

Fakat Mustafa Paşa'nın bu öngörüsü tamamen yanlıştı. Çünkü, Hınçak Komitesi yayınladığı bildiride⁶⁹ Yozgat ve civarında yaşanan

⁶⁴ Şimşir, *Documents Diplomatiques*, II, s. 95.

⁶⁵ Karamağra Nahiye Müdürü 20 Mart 1894 tarihinde Yozgat Mutasarrıflığına; Moruk'un Çakmaklıdağında görüldüğünü fakat ele geçirilemediğini, Sarıhamzalı köyünde Moruk'un adamlarından Küker, Hacibek ve Bıdıç'ın sağ olarak ele geçirilmesi üzerine Terbenli bölgesine gittiğinin öğrenildiğini, yapılan baskınla halkın da yardımı ile yakalanarak ertesi günü Yozgat'a gönderildiğini haber veriyordu. Bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt 18, ss. 335-336, Belge No: 67; Moruk ile ilgili İngiliz raporları için bkz. Şimşir, *British Documents*, III, ss. 340-344.

⁶⁶ BOA.Y. PRK. BŞK. D: 65, G: 1 (21 Ağustos 1310/2 Eylül 1894); BOA, Y.PRK.BŞK. D:37, G:66 (1 Rebiülevvel 1312/2 Eylül 1894); İdama mahkum edilenlerin cezalarının hafifletilmesi ile ilgili karar metni için ayrıca bkz. BOA.Y. A. RES. D: 5, G: 12 (12 Cemazielevvel 1312/11 Kasım 1894); Ankara konsolosu İstanbul'daki sifire gönderdiği raporda on yedisi hariç diğerlerinin tamamen serbest bırakıldığını bildiriyor. Fakat konsolosun verdiği rakam abartılıdır. Çünkü, suçlu bulunanların sayısı 117 olmasında rağmen 170 kişinin serbest bırakıldığı bildiriliyor ki bu rakam mahkeme kayıtlarına aykırıdır. Bkz. Şimşir, *British Documents*, III, s. 380.

⁶⁷ BOA.Y. PRK. D: 33, G: 66 (21 Ağustos 1310/2 Eylül 1894)

⁶⁸ Mustafa Paşa'nın bu konudaki öngörüsü ve teli: 'Yozgat hadisesini ika eden erbab-ı ceraim dokuz ay şiddetli bir mahsubiyet gördükten sonra cülus-ı hümâyuna hürmeten olarak mazhar oldukları afv-ı alî buraca Ermeniler arasında badema tarik-i mutavaat ve sadakatten ayrılmamış üzere bir his uyandırmıştır. Çünkü, bunların başlıca itikadı sahabet-i hariciyeden ümidvar iken böyle tül müddet mahbus olarak hiçbir taraftan meded ve iltimas göremedikleri ve kendilerine yine hürmet eden ancak zat-ı hazret-i şehriyari olduğu cihette bayağı akılları başlarına gelmiş ve bu halin dahi bir ders-i ibret olduğu hiss olunmaktadır'. BOA. Y. EE. D: 156, G: 48 (24 Ağustos 1310/5 Eylül 1894)

⁶⁹ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, (Ankara: Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, 1998), ss. 159-160.

olayları bir katliam olarak duyurarak diğer Ermenileri de isyana davet ediyordu ki, bu komitenin çalışmaları ile Ermeni olayları Tokat ve Amasya'ya sıçrayarak bütün hızıyla devam etmiştir.

Ayrıca Amerika'da 28 Temmuz 1894 tarihinde New York'da yapılan Hınçak toplantısı önem arz etmektedir. Papasyan başkanlığında yapılan bu toplantıda Ermenilerin ayaklanmaları kutsanmış ve bu ayaklanmaların devam edeceği şu şekilde ifade edilmiştir:⁷⁰

'Beş asırdan beri Ermeniler Osmanlıların sadık uyuğu olmuşlardır. Ancak Türklerin vahşetine ve Osmanlı memurlarının zulüm ve taziyinin dayanılmaz bir hale gelmesi dolayısıyla artık isyana karar verilmiştir. Bundan dört yıl evvel İstanbul'da Türklerin zulmünü protesto maksadıyla Ermenilerin yaptığı nümayişte bazı Ermeniler hayatlarını kaybetmişlerdi. Hürriyete kavuşmak için isyandan başka çare kalmamıştır. Rumlar, Bulgarlar ve Romenler aynı şekilde hürriyetlerine kavuşmuşlardır. Osmanlı ülkesinde hürriyetine kavuşmayan yegane Hıristiyan tebaa Ermeniler kalmıştır. Ya istiklal, ya ölüm'.

Beyannamelerle ve toplantılarla isyanın devam edeceğini ilan eden ihtilal komitesinin hedeflerine ulaşmadan hiçbir şekilde isyanları durdurması mümkün değildi. Nitekim, Sultan Abdülhamit'in uzlaşma girişimi de sonuçsuz kalmıştı.⁷¹

İlk dönem Ermeni ayaklanmaları Hınçak ve Taşnak komitelerinin organizasyonları ile bütün Türkiye'de gerçekleşmişti. Yozgat, bu isyanlar zinciri organizasyonunun yalnızca küçük bir parçası idi. Fakat diğer bölgelerde çıkan isyanlar da göz önünde tutulduğunda isyan organizasyonunun ne kadar büyük olduğunu görmek mümkündür.

Bu çalışmada bir husus özellikle belirtilmelidir. Yozgat isyanları bir çok eserde Merzifon, Kayseri olayları içerisinde kaydedilmektedir. 6 Ocak 1893 tarihli ilk olay doğrudan Merzifon merkezinden yönlendirilmesi sebebi ile Merzifon ve Kayseri ayaklanmaları ile bağlantılı gerçekleşmiştir. Fakat 12 Aralık 1893 tarihindeki ikinci olay doğrudan doğruya Hınçak Komitesi'nin Yozgat bölgesine tayin ettiği Jirar Boyacıyan (Moruk) tarafından organize edilmesi sebebi

⁷⁰ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, Cilt:21, s.58-67, Belge No:15.

⁷¹ Sultan Abdülhamit 28 Ekim 1896 tarihinde Artin Dadyan Paşa'nın oğlu Diran Dadyan'ı Ermeni komiteleri ile anlaşma sağlamak amacı ile Cenevre'ye gönderdi. Fakat komiteler Taşnaksutyun İhtilal Komitesi programının kabul edilmesi için ısrar edince anlaşma sağlanamadı. Bkz. Ahmet Hulki Saral, *Ermeni Meselesi*, 1970, ss. 111-114

ile Merzifon'dan bağımsız gelişmiştir. Bu açıdan Ermeni isyanları tarihine dair tertip edilen listelerde Yozgat isyanları; Birinci Yozgat İsyanı (6 Ocak 1893) ve İkinci Yozgat İsyanı (12 Aralık 1893) olarak düzenlenmelidir.

Yozgat'ta daha sonraki dönemlerde de yani 1895 ve akabinde Ermeni olayları ortaya çıksa da birinci ve ikinci isyanlar kadar organize gelişmemiş olduğunu da belirtmek gerekir. Dolayısı ile 5 Aralık 1895 tarihi ile ortaya çıkan ve Ermenilerin iki gün boyunca dükkanlarını kapatma eylemleri her ne kadar ayaklanmalara destek vermek amacı ile yapılmış olsa da, bu girişim nasihat yolu ile engellendiği için bir ayaklanmaya dönüşmemiştir.

Sonuç

1890-1896 döneminde cereyan eden Ermeni isyanları Batı dünyasında ve özellikle Ermeni yazarlar tarafından büyük bir soykırım olarak gösterilir. Nalbandian'ın ifadesi esas alınır bu konudaki abartıları görmek mümkündür. Nalbandian 1894-1896 isyanlarında ölenlerin sayısını şu şekilde ifade ediyor: 'Babıali bütün Hıristiyanları yok etmeyi hedefledi. Bu acımasız politikayı 1894'de başlayan bir dizi katliam takip etti. Binlerce silahsız Ermeni bu zalimce katliamın kurbanı oldu. Tam anlamı ile sayıları tespit edilememekle birlikte sayılar 50.000'den 300.000'e kadar değişebilmektedir.'⁷²

Verilen bu değişken rakamın kendi içerisinde dahi tutarlı olmadığı görülmektedir. 50.000'den 300.000'e değişen rakamlar. Aradaki değişme oranı 250.000 kişi. Kaldı ki, olayların abartılarak propagandaya dönüştürülmesi ve Avrupa kamuoyunun dikkatinin bu şekilde çekilmesi uygulamasının Hınçak Komitesi'nin bir yöntemi olduğunu Nalbandian kendisi de ifade etmektedir.⁷³ Bu yöntemin etkisi altında kaldığı açıktır.

Pasdermajian ise; iddiasında biraz daha tutarlı görünüyor. O'na göre 100.000-110.000 civarında Ermeni öldürülmüştür.⁷⁴ Fakat çok dikkat çekicidir ki, Pasdermajian'ın bu rakamları verirken esasa aldığı kaynak Gladstone'un Türkler'i karalama politikalarının

⁷² Nalbandian, *Armenian Revolution*, s. 102.

⁷³ Hınçaklar, 1892 ve 1893 yıllarında Türklerin canavarlıklarını ve Türk baskılarını yayın organları ile mübalagatlı raporlar halinde yayınladılar. Nalbandian, *Armenian Revolution*, s. 119.

⁷⁴ H. Pasdermajian, *Histoire De L'Arménie, Depuis Les Origines Jusqu'au Traité De Lausanne*, (Paris: Librairie Orientale H. Samuelian, 1949), s. 388.

Türkiye'deki uygulayıcısı, yazdığı bütün eserlerde Türk düşmanlığı yapan hukukçu ve gazeteci Sir Edwin Pears'in II. Abdülhamit ile ilgili eseridir.⁷⁵

Fakat Edwin Pears eserlerinde bu konuda o kadar değişik rakamlar verir ki, hangisinin daha tutarlı olduğunu tespit etmek mümkün değildir. Sultan Abdülhamit'in hayatını anlattığı eserinde verdiği rakam 100.000 civarında iken, hatıralarında verdiği rakamlar 100.000 ile 1.000.000 arasındadır.⁷⁶ Bu tutarsızlık ve abartı karşısında söylenecek söz bulmak oldukça zordur.

Ermeni isyanları esnasında isyana katılan Ermeniler ölmüştür. Fakat olayın diğer tarafı isyan sırasında birçok Müslüman da öldürülmüştür. Gürün'ün çeşitli kaynaklardan derleyerek yaptığı tespite göre; Ermenilerin 1896 yılına kadar verdikleri kayıpların toplamı ancak 20.000'e çıkmaktadır. Müslümanların kayıpları ise 5.000 kişi civarındadır.⁷⁷ Ayrıca Gürün, Aghasi'nin Zeytun isyanlarında '20.000 Türk öldürdük' sözünü ciddiye almaktan kaçınmaktadır. Bu abartılı rakamlarla Türkler'in kaybını 25.000-30.000'e çıkarmak mümkündür.

1890'lı yıllarda cereyan eden bu isyanlar sebebi ile iddiaların araştırılması ve suistimallerin önüne geçmek için Sultan Abdülhamit'in kendisi bir tahkikat komisyonu kurmaya karar verir. Fakat İngiltere'nin isteği doğrultusunda İngiliz, Rus, Fransız ve Amerikalı temsilcilerin katıldığı bir heyet meydana getirilir.⁷⁸

Heyet 4 Ocak 1895 tarihinden 21 Temmuz 1895 tarihine kadar 108 toplantı yaparak 190'dan fazla şahit dinler. Hazırlanan rapor Ermenilerin katliama maruz kaldığı iddialarını yalanlar mahiyette idi. Nitekim, New York Herald gazetesi tahkikatın sonucunu şu şekilde dünyaya duyuruyordu:

'Avrupa tahkikatı Ermenilerin yabancı ülkelerden gelen tahrikçilerle birlikte isyan etmiş olduklarını göstermiştir. Asiler, İngiltere'den gelen modern silahlarla her şeyi yapmışlardır. Yangın, adam öldürme

⁷⁵ Sir Edwin Pears, *The Life of Abdülhamit*, (Londra: Constable&Company Ltd. 1917).

⁷⁶ Pears, verdiği rakamları iki kaynağa dayandırıyor. Birincisi; Daily Telegraph'da yayınlanan yazılara göre tahmin edilen en düşük rakam 100.000'dir diyor. İkincisi ise, Sir William Ramsay'ın bir görüşünü aktararak rakamı 1.000.000'a çıkarıyor. Bkz. Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople*, ;(Londra, 1915), s. 157.

⁷⁷ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, (Ankara, 1984), ss. 167-168.

⁷⁸ Heyet üyeleri; Teflik Paşa, Şefik Bey, Celaleddin Bey, Necip Bey, Ömer Bey, İngiliz Delegatesi Mr. H.S. Shipley, Rus Delegatesi Mr. Prejewalsky, Fransa delegatesi Mr. Vilbert ve Amerika delegatesi Dr. Miles Jewett idi. Bkz. Krikorian, *Armenian in the Service*, s. 9; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul: Belge Yayınları, 1987), s. 473.

yağmadan sonra düzenli askere de karşı koymuşlardır. Tahkikat Komisyonu, Osmanlı hükümetinin asilere karşı asker göndermekle en meşru hakkını kullandığını tespit etmiştir.⁷⁹

Osmanlı hükümetinin suçsuzluğunu ortaya koyan bu raporlara rağmen devam eden olaylar Batı dünyasına olayları suistimal etme şansı vermekte idi.⁸⁰ Sultan Abdülhamit, kendisinin bölgelerde soy kırım uyguladığına dair iddiaları çürütmek için teklif edilen bir gözlemcinin Anadolu'yu gezmesini kabul etti. Bu gözlemci George Hepworth adındaki Amerikalı bir rahipti. Fakat aynı zamanda New York Herald gazetesi adına çalışan bir gazeteci idi. George Hepworth, 1897 yılında yazdığı raporlarında katli olaylarının sorumluluğunun Ermenilere ait olduğunu ve bu sebeple cezaya çarptırılmaları gerektiğini, fakat insan öldürmekte Türklerin dünyada yalnız olmadığını, bir bakımdan Türklerin diğer milletlerden daha günahkar olduklarını söylemenin doğru olmadığını söyleyerek, konuyu şu ifadeleri ile bitirmektedir: 'Amerikan kamuoyunun genel kanaati ki, daha evvel bu kanaati ben de paylaşıyordum, Türklerin sebepsiz ve tahrik söz konusu değilken hareket ettikleri şeklindedir. Şimdi, inanıyorum ki, şayet Türkler bu şekilde davransalardı yeryüzünde bir tek Ermeni kalmazdı.'⁸¹

1898 yılında yazdığı ve gözlemlerinin yer aldığı kitabında da olayın İngiliz ve Ruslar tarafından organize edildiğini ifade etmektedir. Böyle olmakla birlikte, Hepworth'un bu eseri ve ismi Edwin Pears'in sahteciliğine alet edilmektedir. Pears, Hepworth'un Türkleri suçlu bulduğunu ve hatta Türkiye'deki gezi güzergahının Türkler tarafından belirlendiğini ve sorunun yalnızca Türk tarafına ait kısmının görülmesi için gayret sarf edildiğini belirtir.⁸² Fakat bu

⁷⁹ Uras, *Tarihte Ermeniler*, s. 475; Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, (İstanbul 1984), s. 114; Tahkik Heyeti'nin bu raporu Sultan Abdülhamit'e güç vermiş olmalıdır. Çünkü, Meclis-i Vükela'ya gönderdiği bir yazıda Ermeni ihtilalcilerin Müslümanlara zulümler yaptığının Tahkik Heyeti'nin araştırmaları ile ortaya çıkarıldığını ve İngiltere'nin Ermenilere yönelik tekliflerinin kabul edilemeyeceğini söylüyor. Bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt 39, ss. 295-297, Belge No: 86.

⁸⁰ Çok ilginçtir ki, benzer bir heyet Temmuz 1878'de Rus ve Bulgarların Rodoplarda Müslümanlara karşı yaptıkları katliamları araştırmak için gönderilmiş ve Rodop Heyeti; büyük bir soykırım yapıldığını tespit etmişti. Fakat bu raporlara rağmen hiçbir Avrupalı devlet ortaya çıkarak Rusya ve Bulgaristana karşı tavrı takınmamıştır. Ermenilerin ayaklanmaları ve sonuçlarından tamamen Ermenilerin sorumlu olduğu tespit edilmiş olmasına rağmen de Rodop olaylarının tam tersine başta İngiltere olmak üzere Avrupalı devletler dünya kamuoyunu Osmanlı Devleti aleyhine çevirebilmişlerdir. Rodop soykırımını üzerine hazırlanan rapor sureti için bkz. Ömer Turan, *Rodoplarda 1878 Türk-Pomak Direnişi ve Rodop Komisyonu Raporu*, Türk Kültürü Araştırmaları, XXXIV/1-2 (1996), (Ankara, 1998), ss. 129-156.

⁸¹ Bayram Kodaman, 'Bir Amerikalı Gazeteci Gözüyle Ermeni Macerası 1897', *Bellekten*, XLIX/195, ss. 569-578; Ayrıca bkz. Süleyman Kocabaş, 'Yabancı Kaynaklara Göre Ermeni Meselesi', *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Ocak 1988, Sayı 13, ss. 17-22.

⁸² Pears, *Forty Years*, s. 160.

ifadelerin olayı bir sahtecilik ile çarpıtmaktan ibaret olduğu Hepworth'un eseri okunduğunda görülmektedir.

Hepworth ilk anlarda kendisi gibi bir gazetecinin sorunlu bölgelerde gezmesine Sultan'ın izin vermeyeceğini düşündüğü için özgürlüğünün ne derecede olduğunu test etmek ister. Bu amaçla aldığı bir harita üzerinde gezmek istediği yerleri tayin ederek bu haritayı Sultan'a gönderir. Beklentisi bu güzergahın reddedileceğine dairdir. Fakat Sultan Abdülhamit'ten gelen haber Hepworth'un beklentisinin tam tersidir ve güzergah kabul edilmiştir.⁸³ Kısacası Pears'in ifade ettiği gibi inceleme Türklerin istediği yerlerde değil Hepworth'un istediği güzergah üzerinde gerçekleşmiştir. Daha önceki bölümlerde de belirtildiği gibi Hepworth'un Ermeni olayları ile ilgili kanaati şu şekildedir: 'Eğer İngiltere Ermeniler diye bir milletin varlığından haberdar olmasa idi dürüstçe inanıyorum ki bu ölümlerin hiç birisi gerçekleşmezdi.'⁸⁴

Hepworth'un ifadesi ile Türkiye'deki temel sorun diğer devletlerin çeşitli çıkraları adına Ermenileri tahrik etmesi idi. Ona göre bu çok kötü bir fikirdi. Çünkü gezdiği hiçbir bölgede Ermenileri çoğunlukta görmemişti. Böyle bir isyanın başarılı olması beklenemezdi. Kaldı ki, ihtilalciler zaten isyanın başarılı olmasını beklemiyorlardı. Amaçları ölümlerin sayısını artırmak ve bu şekilde büyük güçlerin Osmanlı Devleti'ne askeri müdahalesini sağlamaktı. İhtilalcilerin bu amaçları ve büyük devletlerin de çıkarları devam ettiği müddetçe Ermeni olaylarının bitmesi beklenemezdi. Nitekim, tarihi süreç Hepworth'un kanaatlerini doğrular şekilde gelişmiş ve Lozan Anlaşması'na kadar Ermeni isyanları çeşitli vesilelerle ortaya çıkarılmıştır. Türkiye genelinde gerçekleşen bu hadise Yozgat'ta da aynı tarzda gelişmiş, çeşitli vesilelerle Ermeniler olaylar çıkarmaya devam etmişlerdir.

⁸³ George Hepworth, *Through Armenia on Horseback*, (Londra, 1898), ss. 5-6.

⁸⁴ Hepworth, *Through Armenia*, s. 157.

DİASPORA ARARATI ARARKEN: ERMENİ KİMLİĞİ VE SOYKIRIM İDDİALARI

Yrd. Doç. Dr. Haluk ÖZDEMİR*

Title: *Diaspora's Search for Ararat: Armenian Identity and Claims of Genocide*

Abstract: *Academic studies in Turkey concerning Armenian claims of genocide present scattered information with no theoretical framework. On the other hand, Armenian support for selected academic research has helped establish theoretical bases for the genocide claims: The lack of overarching coherence has negative effects on the credibility of the defensive arguments. The need for a theoretical approach in understanding the drives behind the Armenian claims is being felt today more strongly than in the past. The main hypothesis of this study is that the Armenian accusations of genocide are employed to create a common identity among the Diaspora, which is scattered in different countries. The main goal of this study is to contribute to the establishment of a theoretical framework by revealing the psychological dynamics behind these claims. In order to do this, I first discuss the relationship between Vamik Volkan's concept of 'chosen trauma' and the diasporic need for a common identity. Then, I argue that the Diaspora created a 'genocide mythology' as the foundation of the needed identity. The Armenian Diaspora adopted certain incidents, which were claimed to be a systematic policy of genocide as their chosen trauma on which they could build a single unifying identity. From the Diaspora's point of view, the main concern about the incidents adopted, as a chosen trauma is not their reality but the mythological functions that they perform for the common identity.*

Keywords: *Genocide, Diaspora, Cultural Identity, Chosen Trauma, Assimilation.*

Kimlik çatışmalarını ön plana çıkaran kültürel ilişkilerin uluslararası politika gündemindeki payı her geçen gün artmaktadır. Güç çekişmeleriyle tanımlanan klasik uluslararası ilişkilerin kapsamı, artık kimlik politikalarını da içine alarak genişlemeye başlamıştır. Bunun en somut göstergesi, etnik kimlik sorunlarının uluslararası gündemi geçmişe oranla daha fazla meşgul etmesidir. Aktörlerin sahip oldukları kimlikleri anlamak, güncel uluslararası gelişmelerin yorumlanmasında en az güç

* Kırıkkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Öğretim Üyesi, Kırıkkale.

Ermeni diasporasının yürüttüğü kimlik politikalarının Türk-Amerikan ve Türk-Fransız ilişkilerinde zaman zaman gerginliklere neden olması veya Ermeni lobisinin Türkiye'ye yapılacak askeri ve ekonomik yardımları engellemeye çalışması, kültürel kimliklerin dış politika üzerindeki etkilerine verilebilecek örneklerdir.

dengelerini anlamak kadar önemlidir. Çünkü aktörlerin, tehditleri, niyetleri, dost ve düşmanları algılayışı ve bu doğrultuda izleyecekleri politikalar hep sahip oldukları kimlikler tarafından şekillendirilmektedir. Bu nedenle, uluslararası ilişkilerin yapısı ve ortamı artık kültürel kimlikler merceğinden bakarak algılanmaktadır. Huntington'un medeniyetler çatışması tezi de aslında kültürel kimlikler temelinde küresel olarak yaşanması beklenen geniş kapsamlı bir çatışmayı tanımlamaktadır. Bugün uluslararası bir konu haline gelen

Ermeni soykırım iddialarının da kültürel kimlikler merceğinden bakılarak değerlendirilmesi, sorunun kökenlerine inmemizi ve iddiaların ardında yatan toplumsal ve psikolojik dinamikleri daha iyi anlamamızı sağlayabilir.

Ermeni diasporasının yürüttüğü kimlik politikalarının Türk-Amerikan ve Türk-Fransız ilişkilerinde zaman zaman gerginliklere neden olması veya Ermeni lobisinin Türkiye'ye yapılacak askeri ve ekonomik yardımları engellemeye çalışması, kültürel kimliklerin dış politika üzerindeki etkilerine verilebilecek örneklerdir. Aslında bu durum, devlet-dışı aktörlerin dış politika üzerinde artmaya başlayan etkileri ile de yakından ilgilidir. Devlet-dışı uluslararası aktörlerden olan organize diaspora toplumlari, artık yalnızca yaşadıkları ülkelerin değil, kültürel ve duygusal bağlarını devam ettirdikleri anavatanlarının dış politikalarını da etkilemeye başlamıştır.¹

Bu çalışmanın amacı, Ermeni iddialarına karşılık vermek veya sorunun çözümü için taraflar arasında gerekli olan iletişimi sağlamak değil, iddiaların arkasında yatan güdüleri ortaya koyarak iletişimi olanaksız kılan dinamiklerin anlaşılmasına katkıda bulunmaktır. Özellikle sosyal psikoloji alanındaki araştırmalar, tarihsel gerçeklerin dışında iletişimi engelleyen bazı psikolojik faktörler olabileceğini göstermektedir. Sorunun disiplinlerarası bir

¹ 'A World of Exiles,' *The Economist*, Special Report on Diasporas, 4-10 Ocak 2003, ss. 25-27.

yaklaşım ile ele alınarak daha geniş bir perspektiften değerlendirilmesini sağlayacak kuramsal bir altyapı gereksinimi geçmişe oranla bugün daha şiddetli bir biçimde hissedilmektedir.

Bu gereksinimin giderilmesine yönelik bir adım olarak burada Ermeni sorununa teorik ve analitik bir çerçeve sunmayı amaçlıyoruz. Böyle bir çabanın tek bir makalede başarılması şüphesiz olanaksızdır. Ancak bu çalışmanın Ermeni iddialarını daha iyi anlamamıza yardımcı olacak kuramsal bir yapıya katkıda bulunması ümit edilmektedir. Tarihsel bilgilerin anlaşılması ancak onların sistematikleştirilmesi ve bir bütün içerisindeki anlamlarının değerlendirilmesiyle mümkün olabilir. Aksi takdirde bu bilgileri anlamaya çalışan kişiler, yoğun bir sistemlerken yolu ve nereye gittiğini anlayamayan ve yalnızca cisimler önüne çıkmadan çok kısa bir süre önce onları görebilen insanlar gibi bütünü algılamakta zorluk çekeceklerdir. Teoriler olayları yorumlamamıza yardımcı olarak eğilimleri saptamamızı sağlarlar. Eğer olaylar bir bulmacanın parçalarıysa, teoriler bu parçaların nereye ait olduğu ve bütün açısından ne anlama geldiğini bize gösteren araçlardır.

Bu çalışmada, Ermenilerin hiç acı çekmedikleri veya hayali olaylar üzerine kimlik inşa ettiklerini ileri sürülmemektedir. Ancak, geçmişte acılar çekmiş ve insanların kaybetmiş gruplardan birinin sanki bütün acıları yalnızca kendisi çekmişçesine karşı tarafı suçlayarak bu acılardan sorumlu tutması ve yaşanan olayları bir soykırım politikası olarak adlandırmasının ardında yalnızca yaşanan acılar değil siyasal bazı güdülerin yattığı iddia edilmektedir. Geçmişte çekilen acılar, hiçkimseye diğer tarafın acılarına karşı duyarsızlaşma hakkı vermez. Türk ulusu da Ermeni milleti gibi zor günler geçirmiş ve insanların kaybetmiştir. Bu çalışmada, soykırım işlendiği iddia edilen bir iç savaş ortamında yaşanmış olayların Türk karşıtı bir kimlik oluşturmak amacıyla Ermeni diasporası tarafından nasıl kullanıldığı ele alınmaktadır.

Çalışmamızın ilk bölümünde konu hakkındaki temel varsayımlar özetlenerek sorun kuramsal bir çerçeveye oturtulmakta, daha sonra soykırım iddialarının psikolojik temellerinin anlaşılmasında yararlı olacağını düşündüğümüz ve Vamik Volkan tarafından literatüre kazandırılan 'seçilmiş travma' kavramı ele alınmaktadır. Ardından, seçilmiş travma, soykırım iddiaları ve diaspora kimliği arasındaki ilişki irdelenerek diasporanın kültürel asimilasyona ilişkin kaygıları tartışılmaktadır. Son olarak iddialarını dayandırdıkları dogmatik fikirler çerçevesinde Ermenilerin nasıl bir soykırım mitolojisi yarattıkları ele alınmakta ve tüm bunların soykırım iddiaları açısından ne anlama geldiği değerlendirilmektedir.

Ermeni Soykırım İddiaları ve Kuramsal Yaklaşım Gereksinimi

Ermenilerin soykırım suçlamalarından duyulan rahatsızlığa rağmen bu iddiaları doğuran güdüler hakkında Türkiye'de yeterince

Türkiye dışında ve özellikle Batı üniversitelerinde Ermenilerin de katkılarıyla konuya ilişkin geniş bir teorik taban oluşturulurken Türkiye'deki tartışmaların çoğu bu kuramsal çerçeveden yoksun tarihsel bilgiler olarak karşımıza çıkmaktadır.

analiz yapılmamıştır. Tarihsel nitelikli araştırmalar, sorunun daha kolay algılanmasını sağlayacak ve bulgulara anlamsal bir bütünlük kazandıracak kuramsal bir çerçeveye oturtulamamıştır. Sorunun temelinde Ermenilerin tarihsel gerçekleri anlayamaması ya da çarpıtmasının yattığı yönündeki inanç, Türk tarihçilerini bilgi ve belgeler sunarak soykırım iddialarını yanıtlamaya itmiş, tarihçiler dışındaki Türk akademisyenler ise son zamanlara kadar konuya yeterince ilgi

göstermemişlerdir. Türk ve Ermeni iddiaları arasındaki kopukluğu gidermeye yönelik çabalar, farklı dilleri konuşan iki tarafın bir tartışma yürütmeye çalışması gibi iletişim kurulmasını sağlayamamış ve bunun sonucunda taraflar, karşı iddialar ve suçlamalar yoluyla iletişimsizliğe dayalı bir diyalog içerisine girmiştir.

Türkiye dışında ve özellikle Batı üniversitelerinde Ermenilerin de katkılarıyla konuya ilişkin geniş bir teorik taban oluşturulurken Türkiye'deki tartışmaların çoğu bu kuramsal çerçeveden yoksun tarihsel bilgiler olarak karşımıza çıkmaktadır. Ermeni soykırım iddiaları ve buna karşı Türk tarihçilerinin öne sürdükleri tarihsel bilgi ve belgeler ancak kuramsal bir yaklaşımla incelenirse anlam ifade edecektir. Bu yaklaşım, yalnızca sorunun dinamiklerini anlamamıza yardımcı olmakla kalmaz, aynı zamanda bu dinamikler bağlamında üretilebilecek çözüm önerileri ve belirlenecek stratejiler konusunda da rehberlik yapabilir. Ancak konuya girmeden önce tartışmalarımıza temel aldığımız başlıca varsayımları sıralamakta yarar var.

Çalışmamızın temel varsayımına göre, Türkiye'yi dönem dönem rahatsız eden Ermeni soykırım iddiaları, temel olarak Ermeniler tarafından izlenen bir kültürel kimlik politikasının yansımalarıdır.

'Kimlik politikası' kavramı ile iki süreçli bir stratejiyi anlatmak istiyoruz: Birinci süreç *kimlik edinimi* olarak adlandırılabilir ve ortak kimlik yaratılmasını ilgilendiren bir süreçtir. İkincisi ise edinilen kimliğin daha sonra asimilasyona karşı korunma stratejilerini içeren *kimlik direnci* sürecidir. Ünlü sosyal psikolog Vamik Volkan'ın kavramsallaştırdığı 'seçilmiş travma,' bu stratejinin tanımlanmasında merkezi bir rol oynamaktadır. Kimlik oluşumunda çeşitli unsurlar üzerinde vurgu yapılabilir (dil, kültür, din, kan bağı, ortak diğer değerler gibi). Ancak Ermeniler, soykırım iddiaları temelinde bir kimlik edinme ve bu kimliği pekiştirme yolunu seçmiştir.

Soykırma dayalı kimlik politikasının en şiddetli savunucusu, Ermenistan dışında yaşayan Ermeni diasporasıdır. Soykırma dayalı kimlik politikaları bağlamında Ermenistan diaspora tarafından yönlendirilmektedir. Bunun temel nedeni, diasporayı birarada tutan coğrafi bir temel olmayışı ve bu nedenle aralarındaki bağlantıyı sağlayacak kültürel ve tarihsel bir değerler bütünüün yaratılması gereksinimidir. Bunun yanı sıra, diaspora, yaşadıkları ülkelerde kültürel anlamda asimile olma tehlikesiyle karşı karşıya bulunmaktadır. Bu nedenlerle coğrafi temelden yoksun olan diaspora, varlığını sürdürebilmek amacıyla kimliğine temel olarak soykırımı seçmiştir.

Diaspora toplumlarının anavatanlarıyla aralarındaki duygusal bağ, kimliklerini koruyabilmeleri için son derece önemlidir ve Ermeni diasporası için soykırım psikolojik bir anavatan işlevi görmektedir. Özellikle uzun süre Sovyet egemenliği altında kalarak bağımsızlığını yitirdiği için Ermenistan diaspora için bir anavatan işlevi yerine getirememiş, sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan diasporanın çok gerisinde kalmıştır. Bağımsızlığını kazandıktan sonra da diaspora Ermenilerinin örnek alabileceği ya da gidip yerleşmeyi isteyebilecekleri bir ülke olamamıştır. Yaşamını Fransa'da sürdüren Profesör Krikor Beledian, Ermenistan'ın diasporaya yararlı olabilecek katkılarda bulunamadığını belirterek, hatta okullarda okutulacak ders kitaplarını yazacak kişilerin bile diaspora Ermenilerinden daha cahil ve eğitimsiz olduğundan yakınmaktadır.² Ancak tüm bunlar Ermenistan'ın tamamen bir kenara itildiği anlamına gelmiyor. Diaspora'nın Ermenistan'ı istediği

² Vincent Lima, 'Fresh Perspectives on Armenia-Diaspora Relations. Khachig Tölölyan and Krikor Beledian Speak With Haratch,' *Armenian Forum*, Cilt 1, Autumn 1998. <http://www.gomidias.org/forum/af3c.htm> (Erişim tarihi: 13 Ocak 2003).

İçerisinde yaşadıkları toplumlarla çatışmak istemeyen Ermeniler, soykırım iddialarını kullanarak asimilasyona direnmektedirler.

bir anavatan olarak Ermenistan ve diğer tarafta *duygusal bir anavatan olarak soykırım*.

Azınlıkların kimliklerini koruma ve asimilasyona direnme arzuları genellikle kültürel kimlik çatışmalarına neden olmaktadır.³ Çoğunluğun kimliğiyle çatışmaksızın asimilasyona direnebilmek, o toplumun dışından bir referans noktasına dayanarak kimliği tanımlamakla mümkün olabilir. *İçerisinde yaşadıkları toplumlarla çatışmak istemeyen Ermeniler, soykırım iddialarını kullanarak asimilasyona direnmektedirler.* Bu nedenlerle Ermeni diasporası, geçmişte yaşandığına inanılan bir soykırım iddiasına sıkı sıkıya sarılmıştır. Bu yolla hem yaşadıkları ülkelerde toplumun sempatisini kazanmakta, hem de çoğunluğun tepkisini çekmeden asimilasyona karşı savunma ve direnme mekanizması geliştirmektedirler.

Diaspora açısından, asimilasyon riskine ilişkin bir başka önemli konu da kimliğin yeni nesillere aktarılmasıdır. *Soykırım iddiaları, Ermenileri yalnızca ortak bir dava etrafında birleştirerek onlara bir kimlik vermekle kalmaz, aynı zamanda bu davanın takip edilmesi için sonraki nesillere görevler yükleyerek, yaratılan soykırım temeline dayalı kimliği nesilden nesile aktarma ve yaşatma olanağı verir.* Bir başka deyişle soykırım iddiaları, Ermeni ulusal kimliğinin diğer ülkelerde de varlığı ve daha da önemlisi, devamlılığının bir sigortası olma işlevi taşımaktadır. Toplumlar çoğunlukla gelenekleri üzerine vurgu yaparak kültürlerini yeni nesillere aktarma yoluna giderler. Ancak 1960'lerden itibaren Ermeni diasporası, kimliğini ve varlığını koruyabilmek amacıyla yeni nesillere geleneklerden daha kolay aktarılabilen bazı değerler yaratılması gerektiğini farkettiler. Çünkü geleneklerin yeni nesillere aktarılması, değişen zaman ve koşullara göre güçlüklerle karşılaşabilir ve bu aktarma sırasında

³ İçinde bulunulan toplumun kimliğiyle çatışan bir savunma mekanizması genellikle azınlığa karşı bir asimilasyon ve ayrımcılık varsa veya belirli politikaların ayrımcılık olarak algılandığı durumlarda gözlemleniyor. Bakınız Hiromi Ono, 'Assimilation, Ethnic Competition and Ethnic Identities of US-Born Persons of Mexican Origin,' *International Migration Review*, Cilt 36, Fall 2002, ss. 726-745.

değişim geçiren gelenekler yeni kuşakları asimilasyon tehlikesine karşı koruyamayabilirdi. Örneğin Laçiner ve Bal, Ermeni inançlarına göre 6 ocakta kutlanması gereken Noelin İngiltere'deki diaspora gençleri tarafından İngilizler gibi 25 aralıkta kutlanmasından yaşlı neslin rahatsız olduğunu ve bunu bir kimlik erozyonu olarak yorumladığını belirtiyor.⁴ 1965 yılının, sözde soykırımın 50. yıldönümü olması bahanesiyle soykırım propagandasına hız kazandırılmasının ardındaki neden yıldönümü değil, Ermenistan'a dönmeyeceklerini ve buldukları ülkelerde kalıcı olduklarını farkedenden Ermenilerin asimilasyona karşı direnmek zorunda olduklarını hissetmeleridir. Bunun sonucu olarak Ermeni diasporası, kimliğini 'soykırım değerleri' olarak da adlandırabileceğimiz bir temele oturtmuş ve soykırımdan kurtulanların anılarını taze tutarak yeni nesillerin bu değerleri sahiplenmesini sağlamıştır.

Seçilmiş Travma

Vamık Volkan'a göre⁵ seçilmiş travma, bir grubun geçmişte başka bir grupla ilişkileri sırasında yaşamış olduğu bir çatışmanın neden olduğu aşağılanmışlık duygusu, acılar, kayıplar ve çaresizliklerin zihinsel temsilidir. Toplumların, tarih boyunca karşılaştıkları travmatik olayların hepsi seçilmiş travma haline gelmez. Yaşanan travmatik olayların yası tutulamamış ve zihinlerde kesin bir sonuca bağlanamamışsa bazen grup, yarım kalan bu psikolojik sürecin sonraki nesiller tarafından tamamlanmasını isteyebilir. Örneğin Ermeni Soykırım Enstitüsü ve Müzesi Müdürü Lavrenti Barseghian, 'Ermeni halkı üçüncü mileniyuma mirasının 'ağır tarihi yük'ünü yani soykırımı mahkum ettirme sorununu sırtında taşıyarak giriyor'⁶ derken, aslında Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşananların Ermeniler açısından seçilmiş bir travma olduğunu dile getirmektedir. İşte Vamık Volkan tarafından önerilen 'seçilmiş travma' kavramı, toplumun yaşamında derin izler bırakan bu tür olayların nesiller boyunca vurgulanarak bir grubun kimliğine temel oluşturacak şekilde kullanılmasını ifade etmektedir.

⁴ Sedat Laçiner ve İhsan Bal, 'İngiltere Ermenileri, Lobcilik ve Ermeni Sorunu,' *Ermeni Araştırmaları*, Cilt 2, No 7, Sonbahar 2002, s. 90.

⁵ Vamık Volkan, 'A Psychopolitical Approach for the Reduction of Ethnic or Other Large-Group Regression,' Center for Development Research (ZEF Bonn): Facing Conflicts, (14-16 Aralık 2000).

⁶ Aynı yazıda Barseghian, 'soykırımdan hayatta kalan herkesin, soykırım kurbanı bütün ailelerin çocuklarının, kendilerine bu zulmü reva gören failerin ve bu failerin resmi mirasçılarının soykırımı tanıyıp kabul etmeleri sonucunun sağlanmasını istemeye yerden göğe kadar hakkı vardır' demektedir. Lavrenti Barseghian, 'XXI. Yüzyıl: Hafıza Kaybı mı, Yoksa Anının Savunulması mı?' *Edam*, 17 Haziran 2000.

Grup kimliklerinin oluşumunda yalnızca travmalar değil, zaferler ve başarılar da kullanılabilir. Ancak psikolojik bulgular, kimlik oluşumu sürecinde seçilmiş travmaların seçilmiş zaferlere göre daha etkili olduğunu göstermektedir.⁷ Nesilden nesile aktarılan travmanın yaşatılması ve hatırlanması görevi zamanla ideolojik bir yapıya bürünerek kimliğin dayandırılacağı milliyetçi bir saplantının temelini oluşturabilmektedir.⁸ Tarihin ideolojik amaçlarla yorumu ise, gerçeklerin bir adım geri çekilerek bilinçli manipülasyonlara yol vermesi anlamına geliyor. Türklerin soykırım yaptığını ilişkin kanıtlar içeren Andonian belgelerinin sahte olduğunun kanıtlanması da bu açıdan düşündürücü bir örnektir.

Grup kimliğinin pekiştirilmesinde önemli bir rol oynayan travmatik olay, geçmişteki acıların zihinsel bir izdüşümü ve duygusal bir yorum olarak grup üyelerinin kalplerinde yaşamaya devam etmektedir. İnsanlar kendilerini birleştiren bir coğrafyaya dahi ihtiyaç duymadan bu olayla birbirlerine bağlanmaktadır. Volkan, yeni nesillerin travmatik olaydan bağımsız kendi kişilikleri olmasına rağmen, ailelerinin hafızalarında kaldığı şekliyle tasarlanan olaya onu yaşamışçasına bağlandıklarını ve travmatik olayın düşünsel düzeyde canlı tutularak sonraki nesillere aktarıldığını belirtiyor.⁹ Laçiner ve Bal,¹⁰ İngiltere'de yaşayan Ermeni asıllı Susan Pattie'nin 1915 olaylarını kendisi yaşamışçasına 2001 yılında gazetecilere anlatmasını soykırım söyleminin nesilden nesile aktarılmasına örnek olarak veriyor. Pattie 50 yaşında olmasına ve o yıllarda henüz dünyaya gelmemiş olmasına rağmen bu ayrıntılı bilgilere sahip olmasını, 'bizler tehcir hakkında anlatılanlarla büyüdük. Bu bizim Ermeniliğimizin bir parçasıydı' diyerek açıklıyor. Olay ve bireyler arasındaki bu duygusal bağ, bazen intikam duygularıyla da beslenebilmekte ve yeni nesillere, acı çekmiş nesil adına intikam alınması da dahil pek çok görev yükleyebilmektedir.¹¹

⁷ Vamik Volkan, 'A Psychopolitical Approach...' s. 10.

⁸ Vamik Volkan, *Politik Psikoloji*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 1993), s. 71.

⁹ İngiliz *The Independent* gazetesinin 24 Nisan 2000 tarihinde yayınladığı 'Silent Children of Genocide are Denied a Home' başlıklı yazısı, ileri sürülen soykırım olaylarını hiç yaşamamış bir Ermeninin hafızasında bunları nasıl yaşattığına ilişkin güzel bir örnektir.

¹⁰ Laçiner ve Bal, 'İngiltere Ermenileri...' s. 110.

¹¹ Vamik Volkan, 'Traumatized Societies and Psychological Care: Expanding the Concept of Preventive Medicine,' the Dutch Adolescent Psychotherapy Organization tarafından Amsterdam'da düzenlenen 'Crossing the Border' başlıklı konferansta 18 Mayıs 2000 tarihinde sunulan makale. <http://www.healthsystem.virginia.edu/internet/csmhi/volkan/cfm> (Erişim tarihi: 25 Mayıs 2001).

Her yeni neslin öncekilerden devraldığı ve taşımakla yükümlü olduğu travma hafızası, grup kimliğinin güçlendirilmiş bir şekilde ve travmatik olaya bir tepki olarak sürdürülmesini sağlar. Volkan, seçilmiş travmanın fonksiyonlarının burada da bitmediğini, grubun yeni bir düşmanla karşılaştığında travmatik olayın hafızasını yeniden canlandırarak tehdit altındaki kimliğini korumaya çalıştığını belirtiyor.¹² Bu bağlamda asimilasyon tehdidi ile karşılaşan Ermeni diasporasının 1960'lardan itibaren kendi seçilmiş travmasına yeniden ve daha sıkı sarılması şartıca olmamalıdır.

Burada dikkat edilmesi gereken bir başka nokta da seçilmiş travma haline gelen bir olayın gerçekten yaşanmış olup olmamasının o toplum açısından fazla bir önem taşımamasıdır. Bu olayı kendi kimliğinin temeli olarak seçmiş olan grup açısından travmanın gerçekliği değil, fonksiyonu daha önemlidir. Seçilmiş olay, grup üyelerini birarada tutma ve aralarında duygusal bir bağ oluşturma işlevini yerine getirdiği sürece benimsenecek ve doğruluk veya yanlışlığı sorgulanmayacaktır.¹³ Bu yüzden, dünyanın çeşitli ülkelerinde dağınık olarak yaşayan Ermenileri birarada tutan travmatik bir soykırımın gerçekliği tartışma konusu bile yapılmayacaktır. Nitekim ünlü Ermeni profesör Richard Hovanissian Türklerle aynı masada oturup konunun tartışılmasını kesinlikle reddetmiş, buna gerekçe olarak da Türklerin soykırımı inkar edeceklerine olan inancını göstermiştir. Ermeni iddialarının 'tarihsel gerçekler' yaklaşımıyla yanıtlanmaya çalışılması bu nedenle etkili olmamıştır.

Ermeni diasporasının kimliğini tanımlamak amacıyla üç kilit unsur belirlenebilir: Ermeni kilisesi, Ermenistan (anavatan olarak) ve soykırım. Buradaki amacımız bu kimliğin her yönüyle tartışılması ve bütün unsurlarının asimilasyon tehdidine karşı nasıl kullanıldığını açıklamak değildir. Asıl amacımız, soykırım iddialarının Ermeni kimliği açısından gördüğü işlevi ve bu iddiaların arkasındaki dinamikleri açıklamakla sınırlı olduğu için diğer unsurlara ancak konumuzla ilgili oldukları ölçüde değinilecektir. Bir başka deyişle, bu araştırmada tartışmalarımızın merkezine Ermeni kimliğini oluşturan unsurlardan biri olan soykırım iddiaları koyulmakta ve bu iddiaların Ermeni kimliği açısından oynadığı rol ele alınmaktadır. Ermeni kimliğinin bütün yönleriyle irdelenmesi ise daha geniş kapsamlı bir araştırma konusu olabilir.

¹² Ibid.

¹³ Vamık Volkan, *Politik Psikoloji*, s. 70.

Diaspora Kimliği

Diaspora kavramı, zorla veya kendi isteğiyle ülkelerini terk ederek başka yerlerde yaşamak zorunda kalan grupları ve anavatanlarından uzakta yaşatılan kültürel değerleri ifade etmektedir. Diaspora toplumlarının, yaşadıkları ülke ile bütünleşerek orada kalıcı olduğunu, bu nedenle de anavatanla aralarındaki bağın genellikle duygusal olduğunu söyleyebiliriz. Diaspora toplumu, içerisinde yaşadığı toplumdan farklı olan kimliğini korurken, iki farklı kültürel kimliği (bulunulan ülke ve anavatan) aynı anda taşımaktadır. Ancak bu kimliklerden biri, yabancı bir kültürel ortamla çevrelendiği için asimile olma riski ile karşı karşıyadır. Tüm diaspora toplumlarında olduğu gibi Ermeni diasporasında da asimile olma kaygısı belirgindir.¹⁴

Soykırım iddialarının neden bir kimlik temeli olarak benimsendiğini anlamak için Ermeni diaspora toplumunun gelişimine bakmak ve onun kimlik konusundaki gereksinimlerini anlamak gerekir. Farklı ülkelere göç eden Ermeniler, başlangıçta bu göçü geçici bir çözüm olarak algıladıkları için, kimliklerini korumak amacıyla geleneksel değerlerini korumaya çalışmışlardır. Göçün kalıcı olduğu ve geriye dönmeyeceği anlaşılınca, etnik kimliğin korunması ve asimile olmaması için geleneklerin yeterli olmayacağı, yeni stratejiler geliştirilmesi gerektiği görüldü.¹⁵ İşte soykırıma dayalı kimlik politikalarının izlenmeye başlanması da bu yıllara denk gelmektedir.

Özellikle 1960'lı yılların ortalarından itibaren Ermeniler arasında soykırıma ilişkin bütünleştirici bir bilincin yerleşmeye başladığını görüyoruz.¹⁶ Ermeni terör örgütlerinin intikam iddialarıyla Türk diplomatlarına yönelik suikast ve terör eylemlerine,¹⁷ 1970'li yıllarda yeniden başlamaları da bir tesadüf değildir. Bu eylemler, 1960'lardan itibaren izlenen ve soykırım iddialarıyla beslenen bir kimlik direnci politikasının bir sonucudur. 1920'lerdeki Ermeni terörünün kurbanı olan Türkler, soykırımla doğrudan ilişkisi olduğu düşünülen kişilerdi ve amaç bu kişileri ortadan kaldırarak intikam almaktı. Oysa 1960 ve 70'li yıllardan itibaren başlayan Ermeni

¹⁴ Samim Akgönül, 'Fransa Ermeni Toplumu ve Türkiye: Propaganda ve Lobicilik,' *Ermeni Araştırmaları*, Cilt 2, Sayı 5, Bahar 2002, ss, 227, 230-233.

¹⁵ Khachig Tölölyan, 'Elites and Institutions in the Armenian Transnation,' *Diaspora*, Cilt 9, Spring 2000, s. 121.

¹⁶ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul: Belge Yayınları, 1987), s. CXXIX.

¹⁷ Ermeni terör hareketinin gelişimi için bakınız, Uras, *Tarihte Ermeniler..*, ss. CXXXI-CCXLVI ve Bilal Şimşir, *Şehit Diplomatlarımız (1973-1994)*, (Ankara: Bilgi Yayınevi), 2000.

terörü masum insanları yalnızca Türk oldukları için hedef alıyordu. Çünkü o tarihlerde soykırımdan sorumlu tutulabilecek yaşayan hiç kimse kalmamıştı. Terörün bu dönemdeki amacı, tarihsel kin ve intikam duygularını yeniden harekete geçirerek durağanlaşmaya başlayan Ermenilik bilincini uyandırmaktı. Gerçekten de soykırım olduğu iddia edilen olayları doğrudan doğruya yaşamış olan Ermeniler bile şimdiki Ermeni diasporası kadar öfkeli, radikal ve kin dolu değildi.¹⁸

Soykırımı dayalı bir kimlik oluşturma çabalarında diasporanın anavatan Ermenilerine göre daha radikal olmasının ve bir lokomotif görevi üstlenmesinin çeşitli nedenleri vardır. Bunların başında, diasporanın yabancı bir kültürel ortamda yaşıyor olmasından kaynaklanan ve kimliğin korunması sırasında karşılaştığı güçlükler gelir. Yani diasporayı Ermenistan'da yaşayan Ermeniler gibi birleştiren ortak bir coğrafya, bir ülke yoktur. İkincisi, diaspora toplumlari kendi ülkelerinde yaşamadığı için, yabancı bir ortamda kültürel asimilasyon tehdidi ile karşı karşıyadır. Kısacası, ulusal kimliğin korunması konusunda diasporanın karşılaştığı sorunların niteliği Ermenistan Ermenilerinin karşılaştıklarından çok farklıdır. Soykırım iddiaları, tüm bu güçlüklerle rağmen asimilasyona direnme konusunda diasporaya ilham kaynağı olmakta, enerji vermekte, derin farklılıklara rağmen farklı ülkelerdeki diaspora toplumlari arasındaki iletişimi sağlamakta ve onu canlı tutmaktadır. Ermeniler radyo, televizyon, dergi ve dernekler yoluyla aralarında iletişim kanallari kurmuşlardır. Ancak bu kanallar, içeriği doldurulmadıkça anlamsız ve boş mekanizmalardır. Soykırım, işte bu iletişim kanallarının ve oluşturulan tartışma platformlarının içeriğini doldurup Ermeniler arasındaki bağı güçlendirerek ortak kimliğe can veren bir yaşam kaynağı işlevi görmektedir.

Farklı ülkelere dağılmış olmaktan kaynaklanan kültürel farklılıklar ortak değerleri tehdit ettiği için diasporanın temel kaygısı, bu değerlerin iletişim yoluyla korunmasıdır.¹⁹ Zamanla bu dağılımlılık, bulunulan ülkeye göre farklılık gösteren farklı Ermeni kimlikleri yaratarak grubun bütünlüğünü bozacağı için onu asimilasyona daha açık hale getirebilir. Horowitz'e göre,

¹⁸ Erol Göka, 'Ermeni Sorununun (Gözden Kaçan) Psikolojik Boyutu,' *Ermeni Araştırmaları*, Cilt 1, Sayı 1, Mart-Nisan-Mayıs 2001, ss. 128-136.

¹⁹ 'Culture, Identity and Relations Between Armenia and the Dispersion,' *Ermenistan Diaspora Konferansı'nın*, 22-23 Eylül 1999 tarihlerinde gerçekleştirilen toplantılarında hazırlanan belge. <http://www.armeniandiaspora.com/htms/culture.html> (Erişim tarihi 14 Haziran 2001).

farklılaşma tehdidi ile karşılaşan gruplar, kendi içlerindeki çeşitlenmeyi azaltmak amacıyla yüzlerini geçmişlerine dönerler, asimilasyon tehdidi ile karşılaşan gruplar da farklı kimliklerini vurgulamak amacıyla yine tarihe başvururlar... Kültürel uyanış hareketleri de grup kimliğinin yok olmaya yüz tutması tehlikesi karşısında ortaya çıkan bir bilincin ürünüdür.²⁰

Tarihten bulunup çıkarılacak malzemelerin yeniden yorumlanmasıyla hem ortak kimlik vurgulanacak, hem de çeşitli ülkelerde yaşayan Ermeniler arasında bir iletişim kurulacaktır. Gerçekten de bugün Fransa, Arjantin, Hollanda, İngiltere, ABD'de gibi dünyanın çeşitli köşelerindeki Ermeniler arasında bir düşünce birliği oluşturulmasında soykırım iddiaları merkezi bir rol oynamaktadır.

Soykırım temelli kimlik politikalarında Ermeni devletinden ziyade diasporanın önplana çıkmasının ekonomik ve stratejik nedenleri de vardır. Öncelikle, jeopolitik konumu Ermenistan'ın kimlik politikalarını kısıtlamaktadır. Denizlere çıkış ve dış dünya ile bağ kurma konusunda çok sayıda alternatifi olmayan bir Ermenistan'ın Türkiye ile iyi geçinmek zorunda olduğu bir gerçektir. Ermenistan açısından ulusal kimliğin soykırıma değil de kültürel temellere dayandırılması daha akıllıca bir politika olur.

1999 ve 2002 yıllarında Ermenistan'da gerçekleştirilen Ermenistan-Diaspora konferanslarından birincisinde, diasporanın farklı ülkelerde dağınık bir şekilde yaşıyor olmasına özel bir vurgu yapılarak bunun tutarlı ve bütüncül bir kimlik oluşumunu engelleyen kültürel bir tehdit olduğu belirtilmiş ve bu konuda hayati önem taşıyan üç unsur ileri sürülmüştü: ortak dil, soykırım ve Karabağ sorunu. Yine aynı toplantıda bazı Ermenilerin Ermenice bile konuşmadıklarına dikkat çekilerek yokolma tehlikesine karşı Ermeni kimliğinin yaşatılmasının 'soykırım konusunun ayrılmaz bir parçası' olduğu belirtilmiş, ulusal kimliğe yönelik bu tehditlere verilebilecek en iyi yanıtın ona sahip çıkarak korumak olduğu dile getirilmişti.²¹ Ermenistan Cumhurbaşkanı Kocharian, 2002 yılında gerçekleştirilen toplantıdaki konuşmasında, soykırımın tanınması için yürütülen çalışmaların başarılı olduğunu ve bunun Ermenilerin birliğine katkıda bulunacağını belirtmişti.

Bir tartışma sırasında Profesör Tölölyan, 'ben Ermeniyim' diyen bir kişinin, 'biz Ermeniyiz' diyene kadar gerçekten Ermeni

²⁰ Donald Horowitz, *Ethnic Groups in Conflict*, (Berkeley: University of California Press, 1985), s. 72.

²¹ 'Culture, Identity and Relations Between Armenia and the Dispersion.'

olamayacağını, çünkü Ermeni kimliğinden söz edebilmek için toplumsal etkinliklere katılmak gerektiğini söylemişti. Bu etkinliklere örnek olarak da soykırımın yarattığı travma konusunda tartışmalar yürütülmesini vermişti.²² Nitekim Ermeniler, soykırımın ulusal kimliklerinin kilit unsurlarından biri olduğunu açıkça belirtmektedirler.²³ Tüm bunlar, dağıntık diasporanın 1915 olaylarını birlik sağlamak amacıyla, seçilmiş bir travma olarak benimsediğini gösteriyor.

Diaspora kimliği açısından anavatan kavramı son derece önemlidir. Esman, bu anavatan kavramının mutlaka bir ülke olmak zorunda olmadığını, ve en az coğrafi anlamda bir anavatan kadar önemli olan ideolojik bir fikir ve inançlar bütünü de diaspora açısından bir anavatan işlevi görebileceğini vurguluyor.²⁴ Diaspora açısından soykırım iddialarının oluşturduğu soykırım ideolojisi de psikolojik bir anavatan işlevi görmektedir. Bu anavatan, Ermenilerin bir etnik grup olarak ortaya çıkmalarını sağlayan bir çıkış noktasını temsil etmektedir. Diasporanın yerleşilen ülkede kalıcı olması, diaspora kültürü ve kimliğini asimilasyon tehdidi ile karşı karşıya bırakmakta, asimile olmadan kültürün korunması konusundaki kararlılığı ise bu amaçla bazı mekanizmaların geliştirilmesini gerektirmektedir. İşte bu mekanizmalar açısından diaspora ile 'anavatan' arasındaki bağın anlamı da budur: *asimilasyona direnebilmek amacıyla içerisinde yaşadıkları toplumlardan kültürel açıdan farklı olduklarını vurgulayan bir duygusal referans noktası.*

Diaspora toplumları için, 'bir ülke olarak anavatan' kavramının taşıdığı anlam, onun asimilasyona karşı sağladığı duygusal bir güç kaynağı olması ile ilgilidir, mutlaka geriye dönmeye çalışılan bir coğrafya olması ile değil. Laçiner, Ermenistan bağımsızlığını kazandığında bir kısım Ermeni'nin ülkeye geri dönmesi beklenirken bugün Ermenistan'ın hala dışarıya göç veren bir ülke konumunda

²² Vincent Lima, 'Fresh Perspectives on Armenia-Diaspora Relations. Khachig Tölölyan and Krikor Beledian Speak With Haratch,' *Armenian Forum*, Cilt 1, Autumn 1998. <http://www.gomidas.org/forum/af3c.htm> (Erişim tarihi: 13 Ocak 2003).

²³ 'The Turkish-Armenian Reconciliation Commission: A Commentary by the Zoryan Institute,' http://www.zoryaninstitute.org/Table_Of_Contents/dialogue_tarc.html (Erişim tarihi: 5 Ocak 2003). Bu yazıda, Türk Ermeni Uzlaştırma Komisyonu'nun alacağı kararların, 'Ermeni kolektif kimliğinin kilit unsuru olan soykırım'dan taviz anlamına geldiği takdirde diaspora tarafından kabul edilemeyeceği belirtiliyordu. Benzer şekilde Perroomian, 'diaspora-Ermeni kimliğinin kökenleri soykırımı dayanmıyor mu?' diye retorik bir soru soruyor. Rubina Perroomian 'On the Turkish-Armenian Reconciliation Commission' <http://www.asbarez.com/TARC/Perroomian.html> (Erişim tarihi: 27 Aralık 2002).

²⁴ Milton J. Esman, 'Diasporas and International Relations,' içinde John Hutchinson and Anthony Smith (eds.), *Ethnicity*, (New York: Oxford University Press, 1996), s. 318.

olduğunu belirtiyor.²⁵ Gerçekten de Ermenilerin yaşadıkları ülkelerden çok daha geri ve fakir olan Ermenistan'a dönme niyetleri bazı istisnalar dışında bulunmamaktadır.

Soykırım olgusu, duyguları harekete geçiren ve günlük yaşama da entegre edilebilen bir kavram olduğu için ülke anlamında bir anavatandan daha güçlü bir birleştiriciliğe sahiptir. İnsanların hiç gitmedikleri bir anavatan özlemiyle bir araya gelmeleri beklenemez, ama kendi varlıklarını da tehdit etmiş bir soykırım fikri etrafında birleşmek ve ortak hareket etmek daha kolaydır. Bunun yanısıra ulusal kimlik yaratılması ve yaratılan bu kimliğin korunması amacıyla soykırım gibi toplumların hafızalarında derin izler bırakan bir deneyimin seçilmesi şaşırtıcı olmamalıdır. Nitekim soykırım, tanımı gereği kimliğe yönelik bir saldırı olmasının yanısıra, bir grubun fiziksel varlığının da ortadan kaldırılması politikasıdır. Ermeni yazar William Saroyan'ın aşağıdaki sözleri soykırım iddiaları ile Ermeni diaspora kimliği arasındaki bağlantıyı ve soykırım iddialarının diaspora arasında birlik sağlamak amacıyla duyguları nasıl harekete geçirdiğini net bir şekilde ifade etmektedir:

Haydi Ermenistan'ı mahvet. Görelim yapabilecek misin? Onları (Ermeniler) ekmeksiz ve susuz çöllere gönder. Evlerini ve kiliselerini yak. Sonra bak bakalım tekrar gülmeyecekler mi, şarkılar söyleyip dualar etmeyecekler mi? Ve dünyanın herhangi bir yerinde ikisi bir araya geldiğinde bak bakalım yeni bir Ermenistan yaratmayacaklar mı?²⁶

Asimilasyona direnirken ve ortak kimliği vurgularken izlenen strateji, tamamen aynı kültüre sahip, küresel ve tek tip bir Ermeni toplumu yaratmak değildir. Soykırım fikrinin Ermeni düşünce yapısında inşa ettiği diktatörlüğün izin verdiği ölçüde farklı yaklaşımlar ve farklı düşünceler de kabul edilebilmektedir. Bir başka deyişle herkesin kabul etmek zorunda olduğu tek fikir Türklerin Ermenilere karşı bir soykırım işlediğidir. Bunun dışında soykırım propagandasına katkı sağladığı sürece diaspora içerisinde genel olarak farklılıkları kabullenen bir düşünce ve hareket özgürlüğüne izin verildiği söylenebilir. Ermenilerin soykırıma yaklaşımı dogmatiktir.

²⁵ Sedat Laçiner, 'Ermenistan Dış Politikası ve Belirleyici Temel Faktörler 1991-2002,' *Ermeni Araştırmaları*, Cilt 2, Sayı 5, Bahar 2002, s. 189.

²⁶ 'Looking Toward the Future,' Lucine Kasbarian'ın *Armenia - a Rugged Land, an Enduring People* adlı eserinden alıntı. <http://www.student.virginia.edu/~armenia/ACS/armenia/arm-9.htm> (Erişim tarihi 27 Aralık 2002).

Ermeniler aralarındaki farklılıkları, soykırımın kabul ettirilmesi yönündeki ortak amaç için kullanmaktadır. Yaşadıkları ülkelerde toplumla tam olarak entegre olan farklı Ermeni diasporaları, onları birbirlerine bağlayan ortak değerleri vurgulamak için soykırım iddialarıyla ilgili etkinliklerden yararlanmaktadır. Bu da buldukları ülkelerin kültürleri ile karşı karşıya gelmeden o ülkelerde lobcilik etkinliklerinde bulunmalarını kolaylaştırmaktadır. Ermeni tarih profesörü Dennis Papazian, Ermeni soykırımını anmak amacıyla 21 Nisan 2000 tarihinde Kaliforniya eyaletinin Pasadena şehrinde yaptığı konuşmada, 'Amerika'yı seviyorum ve onun, gerçeğin, adaletin ve doğruluğun sembolü olmasını istiyorum. Ancak bugün bir Amerikan vatandaşı olarak, ... Türklerin, Ermeni soykırımına tanıklık eden kişileri, ... soykırımı şahitlik eden Hristiyan misyonerleri, ... Amerikan başkanı Woodrow Wilson'u ve Amerikan halkını, Amerikan misyonerlerini, kendilerinden önce çalışmış meslektaşları olan Amerikan büyükelçilerini ve Amerikan konsolosluk yetkililerini yalancı olarak nitelemesine Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nın göz yummasından utanç duyuyorum. Eğer Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nda çalışıyor olsaydım Türklerin tüm bir Amerikan neslini yalancılıkla suçlamasına izin vermezdim' demişti.²⁷ Bu konuşmadan da anlaşılacağı gibi Ermeniler, yaşadıkları ülkelerin vatandaşlığını kendi propagandaları için kullanmakta ve ülkelere olan sadakatlerini her fırsatta dile getirmektedir. Bu da onların çalışmalarını kolaylaştırmaktadır.

Soykırım Mitolojisi

Ulusal kimliklerin temelinde yatan unsurlardan biri de ulusal mitolojilerdir. Genellikle bir ulusun ortaya çıkışı ve onun tarihi hakkında önemli olayları anlatan mitolojik öyküler, doğruluğu sorgulanmaksızın nesilden nesile aktarılırken ortak bir bilincin ortaya çıkmasına katkıda bulunurlar. Ermeni diaspora kimliği, soykırım mitolojisi olarak adlandırabileceğimiz ve gerçekliği sorgulanamaz bir takım dogmatik olaylara dayandırılmıştır. Burada soykırım mitolojisi kavramıyla, geçmişteki bir olayın seçilmiş travma haline gelerek ideolojik bir tabuya dönüşmesini kastediyoruz. Mitolojik olaylar genellikle ulusların ortaya çıkışı ile ilgilidir (Ergenekon Destanında olduğu gibi). Soykırım olduğu iddia edilen olaylar da ortak bilincin ortaya çıkmasını sağlayacak şekilde

²⁷ Dennis Papazian, 'They Know and We Know Recognition is a Political Act,' <http://groong.usc.edu/news/msg16512.html> (Erişim Tarihi: 28 Nisan 2000)

yorumlanarak Ermenilerin Ergenekon'u olmuştur. Soykırım iddialarının Ermeniler için *psikolojik bir anavatan* işlevi görmesi aynı zamanda onun mitolojik bir yeniden doğuşu temsil etmesinden kaynaklanmaktadır. Anlam olarak bir etnik grubun yok olması ile ilişkili olan soykırım kavramı, Ermeni diasporası tarafından ironik bir şekilde yeniden doğuşu simgeleyecek şekilde kullanılmaktadır.

Diasporalar açısından mitolojiler, ortak bir kimlik yaratılması için sahip olunan sınırlı sayıdaki alternatif arasında belki de en etkili olanıdır. Zlatko Skrbis'in aşağıdaki sözleri bu durumu net bir şekilde ortaya koymaktadır:

Diaspora temelli milliyetçi söylemi anlamamıza yardımcı olacak bir çerçeve oluşturmak için etno-milliyetçi mitler, basit abartmalar, kendini övme, icat edilmiş etno-milliyetçi özdeşleşme ... ve sembolik ifadelerin gücünün vurgulanması gerekir.²⁸

Ulusal mitolojiler geçmişe bakışımızı şekillendirdiği için yeni mitler yaratılması tarihin yeniden yorumlanması anlamına gelir. Yaratılan soykırım mitolojisi yoluyla bugün tarihin yeniden yazılmasına ve Ermenilerin 20. yüzyılın ilk soykırımına maruz kaldığı söylemiyle de yeniden yazılan bu dünya tarihi içerisinde Ermenilere özel bir yer verilmeye çalışılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Ermenilerin yaşadığı acılara bütün dünyanın ders alması gereken tarihsel bir önem atfedilirken Türklerin yaşadığı acılar tamamen yok sayılmaktadır. Tartışma konusu 1915 olayları ile ilgili tüm yetkililer ve şahitler yaşarken soykırım iddiası ispatlanamadığı halde, bundan 90 yıl sonra ve ilgili kişilerin çoğunun artık hayatta olmadığı bir dönemde soykırımı dünyaya benimsetmeye çalışmak, tarihin siyasal amaçlarla yeniden yazılması demektir. Bunun arkasında yatan neden de adalet istemi ya da tarihsel gerçeklerin ortaya çıkarılması değil, Ermeni diasporasının soykırım mitolojisi yoluyla siyasal kimlik yaratma amacıdır. İsraili yazar Boas Evron'a göre 'soykırım bilinci, aslında resmi ve propaganda amaçlı bir endoktrinasyon, bir dizi sloganın dile getirilmesi ve yanlış bir dünya görüşüdür. Gerçek amacı da kesinlikle geçmişin anlaşılması değil, bugünün manipülasyonudur.'²⁹

Psikoloji dalındaki araştırmalar, kimliğini seçilmiş travmatik bir olaya dayandıran grubun, karşı tarafın yaşadığı acılara karşı bazen

²⁸ Zlatko Skrbis, *Long-distance Nationalism. Diaspora, Homelands and Identities*, (London: Ashgate, 1999), ss. 112-113.

duyarsızlaştığı ve herkesin *yalnızca* kendi yaşadıklarına sempati göstermesi gerektiğine dayalı bir düşünce geliştirdiğini gösteriyor. John E. Mack bu durumu mazlum veya mağdur olmanın bencilliği ('egoism of victimization') olarak adlandırıyor.³⁰ Buna göre bu gruplar, yalnızca kendi acıları ve kayıpları üzerinde yoğunlaşırlar ve kendi davranışlarının karşı tarafa verdiği zararlar konusunda sorumluluk almaktan kaçınırlar. Çünkü uğradıkları kayıpların bu konuda kendilerine, tarihin kendi istedikleri şekilde yeniden yazılması ve yorumlanmasını da içine alan sınırsız haklar verdiğini düşünmeye başlarlar.

Soykırım mitolojisinin yaratılmasında müze ve anıtlar önemli roller oynar. Erivan'da 1965 yılında inşa edilmiş olan Dzidzernakabert sözde soykırım anıtı, bugün Ermenilerin buluşma noktası olarak işlev görmektedir. Sonraki yıllarda, diaspora tarafından aralarında ABD, Fransa, Hollanda ve Kanada'nın da bulunduğu pek çok ülkede sözde soykırım anıtları dikilerek soykırım fikrinin *taşlaştırıldığını* görüyoruz. Burada 'taşlaştırma' kavramı ile hem bir fikrin taştan anıtlar haline getirilmesini hem de iddia edilen ve gerçekliği kanıtlanmamış tarihsel olayların sorgulanmayan katı gerçeklikler olarak dünya kamuoyuna empoze edilmesini kastediyoruz. Örneğin Kaliforniya'da 1968 yılında inşa edilen Ermeni Şehitleri Anıtı'nda, bu anıtın 1915-1921 yılları arasında Türk hükümeti tarafından işlenen soykırımın kurbanı olan 1,5 milyon Ermeni anısına dikildiği belirtiliyor.³¹ Oysa ünlü tarihçi Justin McCarthy'e göre³² Anadolu'da yaşayan toplam Ermeni nüfusu 1911-1912 yıllarında 1.493.276 iken, Esat Uras'a göre³³ 1914 yılında 1.300.000 civarındadır. Görüldüğü gibi, Türklerin tüm Ermeni nüfusundan daha fazla Ermeni'yi katlettiği gibi tarihsel verilerle çelişen bir iddia anıtlaştırılarak Amerikan kamuoyuna empoze edilmiş bulunmaktadır.

Soykırım müzelerinin açılması ve anıtlar dikilmesi yönündeki girişimler, Ermeni diasporasının etkinlikleri arasında önemli bir yer

²⁹ Norman Finkelstein, *Soykırım Endüstrisi. Yahudi Acılarının İstismarı*, (İstanbul: Söylem Yayınları, 2001), s. 43.

³⁰ John E. Mack, 'The Psychodynamics of Victimization among National Groups in Conflict,' içinde Vamik D. Volkan, Demetrios A. Julius, Joseph V. Montville (eds.), *The Psychodynamics of International Relationships*, (Lexington Books, 1990), s. 125.

³¹ Söz konusu yıllarda öldürülen Ermenilerin sayılarının yıllar geçtikçe bir propaganda stratejisi olarak nasıl arttırıldığı konusunda bakınız, Uras, *Tarihte Ermeniler...*, ss. CLXIV-CLXX.

³² Justin McCarthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus (Osmanlı Anadolu'sunun Son Dönemi)*, (Ankara: Genel Kurmay Basımevi, 1995), s. 102.

³³ Uras, *Tarihte Ermeniler...*, s. CLXVIII.

tutmaktadır. Müzeler gibi anıtlar da gelecek nesillere sürekli soykırımı hatırlatarak ve aksi takdirde biraraya gelmeyecek kişiler için birer buluşma noktası işlevi görerek diaspora kimliğinin korunmasına ve vurgulanmasına somut katkılarda bulunmaktadır. Bu anıtlar, insanların duygularına ve varlık nedenlerine göndermeler yaptıkları için kültürel amaçlarla dikilen anıtlardan çok daha farklı bir öneme sahiptirler ve daha etkili olmaktadır.³⁴

Burada Ermeni diasporasının bir anlamda ölümler üzerinden bir kimlik politikası yürüttüğünü söyleyebiliriz. Benedict Anderson, özellikle Fransız İhtilali'ni örnek göstererek ölen insanlar üzerinden yürütülen politikalara dünya tarihinde sık rastlandığını belirtmektedir.³⁵ Anderson, ölümlere neden olan olayların (savaş, devrim, etnik çatışmalar vs.) ardından, sonraki nesillerin bu olaylara sahip olduklarından çok daha fazla anlam yükleyerek ulusal tarihlerini yazdıklarını ifade ediyor, ve 'bundan sonra ölümlerin sessizliği, onların en derin arzularını ortaya çıkarma konusunda artık bir engel oluşturmuyordu' diyor. Çünkü gelecek nesiller, acı çeken nesillerin ne istedikleri veya ne hissettiklerini kendilerine göre yorumlayarak serbestçe ve kendi siyasal amaçlarına hizmet edecek şekilde tarih yazabilirler. Bu nedenle Ermeni ulusal kimliğinin güvence altına alınabilmesi için tarih yeniden yazılmaya çalışılmakta ve yaşamlarını kaybeden insanların yaşadıkları olaylara, amaca uygun yeni anlamlar yüklenmeye çalışılmaktadır. Soykırım mitolojisinin birleştirici bir rol oynamaya devam edebilmesi için yalnızca Ermenilerce değil tüm dünya kamuoyu tarafından benimsenmesi ve tartışmasız kabul edilmesi gerekmektedir. Bugün Türkiye'deki yeni nesiller nasıl soykırımın gerçek olabileceği konusunda şüpheye düşmüşse, dünya kamuoyu tarafından da benimsenmediği sürece soykırımın sorgulanma ve değiştirilme riski vardır. Ermeniler açısından soykırımın gerçekliğinin dünya kamuoyu tarafından kabul edilmesi, konunun sorgulanma riskini en aza indireceği ve kimliğin dayandırıldığı temelleri güvence altına alacağı için gereklidir.

Soykırımın gerçekliğinin tartışılması, kimliğin dayandırıldığı mitolojinin yeniden değerlendirilmesi ve sorgulanması anlamına geleceği için diaspora açısından kesinlikle kabul edilemez.

³⁴ Bu anıtlarda kullanılan sembolizm de ayrı bir araştırma konusu olabilir. Örneğin Ottawa'daki 'Ölümsüz Ermenistan Anıtı'nda soykırımı simgelemek amacıyla aç çocuğunu emziren halsiz bir anne resmedilmiştir. Yine aynı anıtta ortadan yarılmış ve taneleri etrafa saçılmış bir nar dünyanın dört bir yanına dağılmış olan diasporayı ve bu narın üzerinde iyileşmemiş bir yara da sözde soykırımı temsil etmektedir.

³⁵ Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, (New York: Verso, 1991), s. 198.

Diasporanın bu konudaki savlarımızı destekleyen tutumlarına en güzel örneklerden biri de, 2001 yılında toplanan Türk-Ermeni Uzlaştırma Komisyonu'nun çalışmaları karşısında sergilenen tutumdur.³⁶ Altı Türk ve dört Ermeni'nin oluşturduğu ve gayri-resmi diplomasi yöntemleri kullanarak tartışmalar yürüten Uzlaşma Komisyonu, öncelikle Türklerin ağırlıkta olması nedeniyle eleştirilmiştir. Ancak Ermenilerin kendileri bile bu sayısal dengesizliğin nedeninin, katılım konusunda istekli ve aranan niteliklere sahip yeterli sayıda Ermeni bulunamaması olabileceğini dile getirmişlerdi.³⁷ Ermeni diasporası bu girişimi, Türkler ve Türkiye'nin stratejik önemi nedeniyle onlarla birlikte hareket eden Amerikalılar tarafından diasporayı bölerek soykırımın kabul edilmesine yönelik çabaların sekteye uğratılması amacıyla planlanmış bir komplo olarak değerlendirdi. Hatta Albert Peltekian, *Armenian Weekly*'de yayınlanan 15 Eylül 2001 tarihli 'Dialogue Among Citizens Will Only Promote the Interests of Turkey' ('Vatandaşlar Arasında Diyalog Yalnızca Türkiye'nin Çıkarlarına Katkıda Bulunacak') başlıklı yazısında diyalogun yalnızca Türklere çıkar sağlayacağını ve Ermeni soykırımının tanınmasına ilişkin çabalara zarar vereceği görüşünü kaleme almıştı.

Diyalogdan korkulmasının temel nedeni, diaspora kimliğinin dayandırıldığı bazı inançların tartışma konusu yapılması ve gerçekliğinin sorgulanması riskidir. Avrupa Ermeni Dernekleri Forum'u, Rus Ermenileri ve Kanada'daki Toronto Ermenileri gibi pek çok diaspora kuruluşunun Uzlaştırma girişimini kınayarak Komisyon'un dağılmasını talep etmesinin ardında bu yöndeki endişeler yatar.³⁸ Rubina Perroomian, Ermeni internet sitesi *Asbarez*'deki yazısında Uzlaştırma Komisyonu'nu 'Ermeni cephesine sokulan zehirli bir çivi' olarak niteledikten sonra, bu girişime karşı çıkma nedenini soykırımın bütün dünya tarafından tanınması çabalarına verilecek zarar ve Ermeniler arasındaki birliğin

³⁶ Uzlaştırma Komisyonu hakkında daha geniş bilgi için bakınız, Kamer Kasım, 'Türk-Ermeni Barıştırma Komisyonu: Kısa Süren Bir Diyalog Girişimi,' *Stratejik Analiz*, Cilt 2, Sayı 22, Şubat 2002, ss. 30-36.

³⁷ Örneğin Harut Sassounian, 19 Temmuz 2001 tarihinde *California Courier*'de yayınlanan 'Effort to Reconcile With Turks Causes Discord Among Armenians,' ('Türklerle Uzlaşma Çabaları Ermeniler Arasında Anlaşmazlıklara Neden Oluyor') başlıklı yazısında bu görüşü açıkça dile getirmişti.

³⁸ Bu tür tepkilere örnek olarak bakılabilecek belgeler, 'Forum of Armenian Associations in Europe Calls on Armenian TARC Members to Resign' <http://www.asbarez.com/TARC/110501-FAAE.htm> (Erişim tarihi: 12 Ocak 2003); 'Russian-Armenians Condemn TARC' <http://www.asbarez.com/TARC/091801-Russian.htm> (Erişim tarihi: 12 Ocak 2003); 'Toronto Armenians Unite Against TARC. Youth Lead the Way in Opposing Anti Armenian Activities of the Armenian Assembly of America.' Armenian Revolutionary Federation Youth Organization of Canada, Press Release.

bozulması ile açıklamıştı.³⁹ Bu tepkilerde dikkat çeken nokta, kültürel kimliğin dayandırıldığı olayların *iddia edildiği kadar* dramatik olmayabileceğinin farkedilmesi ve kimliğin dayandırıldığı Türk düşmanlığının ortadan kalkma olasılığı konusundaki tedirginliktir. Böyle bir durum, Ermeni kimliği ve soykırım politikaları açısından kimliğe temel olarak seçilmiş travmatik olayların (soykırım mitolojisinin) sahip olduğu işlevin zarar görmesi anlamına gelecektir. Zaten Komisyon, diasporanın tepkileri ve baskısı karşısında çalışmalarına son vererek dağılmak zorunda kalmıştır.

Soykırım iddialarını ve mitolojisini reddeden ve sorgulayan Bernard Lewis, Stanford Shaw ve Justin McCarthy gibi akademisyenlerin maruz kaldığı baskı ve tehditler ancak bu psikoloji anlaşıldıktan sonra bir anlam ifade edebilir. Akademik alanda, özellikle Amerikan üniversitelerinde Ermeniler tarafından yaratılan *entellektüel terör* ve tarihin Ermeni versiyonunun kabul edilmesi yönündeki baskı ayrı bir araştırma konusu olabilir.⁴⁰ Soykırımın gerçek olmama olasılığına karşı özellikle ABD'deki Ermeniler ve onlarla yakın ilişki içerisindeki çevreler, soykırımın tartışılmaz bir gerçek olduğunu garanti altına alacak argümanlar geliştirmektedirler. Örneğin soykırımın inkar edilmesi, soykırım suçunun son aşaması olarak tanımlanmaktadır. Bu nedenle Türkiye Cumhuriyeti'nin soykırımı kabul etmeyerek bu suçu işlediği iddia edilmektedir. Bu mantığa göre soykırımla suçlanmış olanlar ya bu suçu kabul edecek (yani suçlu konumuna düşecek) ya da inkar edecektir (suçu devam ettirerek yine suçlu duruma düşecektir). Soykırımla suçlananlara yalnızca bunu kabul etme seçeneği sunan ve masumiyetin ispatlanma girişimine bile izin vermeyen bu mantık, kimliğini ancak böylesi travmatik bir olayın gerçekliğine dayandıran bir etnik grubun birlikteliği için sağlam bir güvence oluşturur.

Sonuç

Türkler tarafından 'sorun' olarak nitelendirilen soykırım iddiaları, Ermeniler açısından sorun değil, aksine diasporanın varlığı ve farklı kimliğini devam ettirebilmesi için gerekli mitolojik unsurları taşıyan kullanışlı bir söylemdir. Soykırımın gündemde tutulması, Ermeni kimliğinin Ermenistan dışında da varlığını devam ettirebilmesinin

³⁹ Rubina Perroomian 'On the Turkish-Armenian Reconciliation Commission' <http://www.asbarez.com/TARC/Perroomian.html> (Erişim tarihi: 27 Aralık 2002).

⁴⁰ ABD'deki doktora çalışmaları sırasında bu makalenin yazarı da tezinde Ermeni soykırımından söz etmediği için çeşitli baskılara maruz kalmıştır.

bir garantisidir. Diaspora kimliğinin pekiştirilmesi için soykırımın gerçekten işlenmiş olması gerekmiyor. Nitekim bir olayın gerçekliğine insanlar kendilerini inandırmışlarsa, toplumsal bir *düşürünü bile* olsa o olayın yaratacağı etkiler gerçek olacaktır. Yani sözde soykırımın hem Ermeniler hem de Türkler üzerinde yaratacağı siyasal, kültürel ve sosyal etkiler sözde kalmayacak yaşamlarımızı etkileyecek kadar gerçek siyasal sonuçlar doğuracaktır. Bunu en iyi bilenler, hem Ermeni terörünün katlettiği Türk diplomatlarının aile ve yakınları, hem onların ölüm haberlerini evlerinde çaresiz bir şekilde izleyen Türk vatandaşları ve hem de Ermeni terörünün zirvede olduğu dönemlerde diplomat olma hayali ile yaşayan ancak bunu başarabilirlerse ASALA tarafından öldürülme tehdidi ile karşılaşacaklarını bilen Türk gençleridir. O dönemlerde ne öldürenlerin ne de ölenlerin soykırım suçu ile ilgileri vardı. Ermeni teröristler kendi kimliklerini garanti altına almak adına masum insanları öldürmüşler ve ne yazık ki bu insanlık-dışı cinayetleri işleyen teröristler bazı Ermenilerce kahraman ilan edilmişlerdi.

Soykırım mitolojisinin kimlik politikaları açısından işlevini kaybetmemesi, yaratılan mitlerle beslenen etkinliklerin sürekli olarak dinamik tutulmasına bağlıdır. Soykırımın kabul ettirilmesi yönündeki etkinliklerin dinamizm ve enerjisini kaybetmesi demek, diasporanın dinginleşerek asimilasyon tehlikesine daha açık hale gelmesi demektir. Bu da ileri sürülen taleplerin, elde edilen her başarı ile birlikte nitelik ve nicelik olarak artacağı anlamına geliyor.⁴¹ Soykırım iddialarını siyasal amaçlar için kullananlar, izledikleri politikaların mantığı çerçevesinde ihtiyaç duydukları dinamizmi koruyabilmek amacıyla sürekli talepler ileriye sürmek zorundadır. Soykırımı dayatma politikasının durağanlaşması, diasporanın farklı kesimleri arasındaki bağları zayıflatacağı için ortak kimlik bilincinin de erozyona uğramasına yol açabilir.

Tarihsel bilgi birikimimizin, soykırım iddialarının dinamikleri hakkında kuramsal bir çerçeveye oturtulması, Ermeni iddia ve taleplerinin anlaşılmasında bize yol gösterecektir. Ermeni diasporasının, akademik çevrelerle yakın ilişkiler kurarak kendi tarihsel gerçeklerini teorik bir bütünlük arzedecek şekilde

⁴¹ Türkiye'ye yönelik taleplerin giderek artarak sonunda tazminat ve toprak taleplerine varacağı fikri yalnızca zihinsel çıkarımlara dayanan bir tahmin değildir. Örneğin Ermeni Devrimci Federasyonu (the Armenian Revolutionary Federation -ARF), 1998 yılında kabul ettiği programında Ermenilere Sevres Anlaşması ile verilen toprakların geri alınması amacını benimsemiştir. Ermeni diaspora mensuplarının ve örgütlerinin kaleme aldığı pekçok belgede de Doğu Anadolu Bölgesi'nden 'Batı Ermenistan' olarak söz edilmektedir.

sunabilmesine rağmen Türk akademisyenlerin bu konuda aynı derecede başarılı olamadıklarını bir özeleştiri olarak vurgulamak gerekiyor. Bir başka deyişle Ermeniler artık olayların 'ne olduğu' aşamasını geçerek 'kavramsal olarak ne anlama geldiği'ne ilişkin tartışmalar ortaya koymaktadır. Örneğin bugün Batıda soykırım kavramı ile ilgili teorik araştırmalara en fazla malzeme sağlayan çalışmalar Ermeniler tarafından yapılmış veya teşvik edilmiş değerlendirmelerdir. Soruna kuramsal yaklaşmak hem iddialara aynı düzeyde cevap verebilme olanağı yaratacak hem de aynı zamanda karşılaştığımız bilgi ve belgelerin ait oldukları bağlama yerleştirilmesini ve daha kolay anlaşılıp yorumlanmasını sağlayacaktır.

Türklerin soykırım suçunu kabul etmesi diasporayı tatmin etmez. Çünkü bu, bugüne kadar büyük zorluklarla harekete geçirilmiş olan diaspora dinamiklerinin de kimlik direnci mekanizmalarının da sonu olur. Sorunun gündemde kalabilmesi için çeşitli etkinliklerle ve yeni taleplerle canlı tutulması gerekecektir. Bu talepler, diasporanın geriye dönme niyeti olmadığı halde toprak taleplerine kadar devam edecektir. Soykırım konusu, diasporanın varlığı ve kimliğinin korunması ile o kadar içiçe geçmiştir ki, bu konunun gündemde ve canlı tutulması sağlanacaktır. Şimdi Türkiye'den istenen, soykırımı kabul etmesi ve özür dilemesidir. Türkiye'nin 'tarihiyle yüzleşmesi' ve 'geçmiş suçlarını kabul etmesi' gerektiği yönündeki fikirler, bu dinamikleri anlayamamış, Ermeni stratejisini destekleyen veya sorunun verdiği sürekli rahatsızlıktan bıkmış ve sorunun çözüme kavuşmasını ümit eden kişilerden gelmektedir.

Sorunun basite indirgenmesi, soykırım suçunun anlam ve ciddiyetinin gözardı edilmesiyle yakından ilgilidir. Soykırım, kitlesel cinayetlerin ötesinde, bir etnik grubun, ırkın veya ulusun tamamıyla ortadan kaldırılması amacıyla izlenen sistematik bir politika ve zaman aşımına uğramayan bir insanlık suçudur. Kitlesel cinayetleri ifade eden katliam ('massacre') kavramı ile sistematik yok etme politikalarını ifade eden ve çok daha ciddi bir suç olan soykırım ('genocide') arasında anlamlı bir ayırım yapılması gerekir.⁴² Bu iki kavram arasındaki farklılıkların politik nedenlerle zaman zaman gözardı edildiği görülmektedir. Ermeniler, Türkler ve Kürtler soykırım işlendiği iddia edilen savaş yıllarında *karşılıklı* olarak

⁴² Bu kavramlar arasındaki farklılıklar hakkındaki tartışmalar için bakınız Cengiz Başak, 'Ermeni Soykırım İddiaları ve Uluslararası Kriterler,' içinde İdris Bal, Mustafa Çufalı, (ed.), *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, (Ankara: Nobel Yayınevi, 2003), ss. 469-480 ve M. Çağatay Okutan, '1915 Ermeni Tehciri'ne Kavramsal Bir Yaklaşım,' *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Sayı 29, Ekim 2003, ss. 79-90.

katliamlar yapmış olabilirler, ancak o yıllarda soykırım olarak adlandırılacak sistematik bir yok etme politikası izlendiğine ilişkin ikna edici bir kanıt bulunmamaktadır.

Ermeni propagandasının pekçok ülkede başarılı olmasının nedeni, özellikle demokratik Batı ülkelerinin kamuoyunda yaygın olan Türk düşmanlığı değil, soykırım gibi bir insanlık suçunu bilinçli bir şekilde önlemek amacıyla konuya verilen önem ve duyarsızlaşma korkusudur. Bu tür suçlara karşı yapılabilecek en büyük hata duyarsız olmak ve tepki göstermemektir. Yapılması gereken ise konu hakkındaki duyarlılığın her zeminde dile getirilerek soykırım suçunun gelecekte de işlenmesinin önlenmesidir. Bu düşünce yapısının farkında olan Ermeni propagandacıları soykırım iddialarını öncelikle bu bağlama oturtuktan sonra propagandalarına başlamaktadırlar. Batıdaki duyarsızlaşma korkusu ise, ortaya atılan iddiaların sorgulanmasını engellemekte ve oldukları gibi kabul edilmelerine neden olmaktadır.

ŞERİF-BOGOS NUBAR PAŞA ANLAŞMASI VE ORTAYA ÇIKAN TEPKİLER

Yrd. Doç. Dr. Selçuk URAL*

Title: *The Treaty of Şerif-Bogos Nubar Paşa and the Subsequent Reactions*

Abstract: *The victorious powers of the 1st World War attempted to abuse the minorities of the Ottoman Empire with the intention of disintegrating the country in the new era began with the Mondros Ceasefire. The Armenians acted in line with the 'Greater Armenia Project'. Meanwhile some separatist Kurdish groups were carrying out activities for 'Independent Kurdistan' in Paris. Şerif Paşa, as one of them, and Bogos Nubar Paşa of the Armenian representatives agreed on a treaty in Paris for foundation of Kurdish and Armenian states in Anatolia.*

Keywords: *Kurdish, Armenian, Great Britain, Ottoman State, Eastern Anatolia*

Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi taraflar arasında dört yıldır sürdürülen savaşı sona erdirmişti. Mütareke, Osmanlı hükümet yetkilileri tarafından barış döneminin ilk adımı olarak görülüyordu. Fakat İtilaf Devletleri ve özellikle İngiltere mütarekeyi farklı yorumluyorlardı. Onlar için mütareke Osmanlı Devleti'nin parçalanmasının ilk adımıydı. Özellikle İngiltere, mütarekenin hükümlerini kendi çıkarları doğrultusunda ihlal ederek Suriye ve Irakta işgal ettiği toprakları daha kuzeye Anadolu'ya doğru genişletmek istiyordu. İngiltere'nin niyeti ve çalışmaları hakkında Yıldırım Orduları Grup Komutanı olan Mustafa Kemal Paşa çeşitli vesilelerle ilgili makamlara çok sayıda telgraf gönderdi.¹ Fakat bunlar dikkate alınmadı. Buna karşın İngilizlerin önce Musul'u, arkasından da Antep, Urfa ve Maraş'a işgal etmeleri Osmanlı Devleti'nin parçalanma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığını gösteriyordu.² Aynı günlerde General Thomson komutasındaki

* Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi, Kars.

1 İngiltere'nin niyeti ve Mustafa Kemal Paşa'nın gönderdiği telgraflar hakkında geniş bilgi için bkz: Selçuk URAL, 'Mustafa Kemal Paşa'nın Mondros Mütarekesi Hakkındaki Görüş ve Düşünceleri', *Atatürk Üniversitesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 15 (2000), ss. 305-316.

2 *Türk İstiklâl Harbi, I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, (Genelkurmay Başkanlığı Yayını: Ankara, 1999), ss. 105-110.

diğer İngiliz birlikleri de Batum'u, arkasından da Kars ve Ardahan'ı işgal etti. İşgaller geniş açıdan değerlendirildiğinde İngiltere'nin bu bölgeleri Osmanlı Devleti'nden koparmak ve Ermenilere bağlamak istediği rahatlıkla söylenebilir.³ İlerleyen aylarda İngiltere tarafından Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da ikinci bir uydu devletin kurulmak istendiği görülmektedir. Bu devlet sözde Kürdistan idi.⁴

İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Irak'taki işgal sahasını korumak ve ileriki yıllarda Osmanlı Devleti'nin bölge üzerinde hak iddia etmesini engellemek için mütareke sonrası İstanbul'da kurulan İngiliz Yüksek Komiserliği aracılığıyla bir çok ayrılıkçı Kürt lider ve aileleriyle ilişki kurdu. Bunların amacı Güney ve Doğu Anadolu'da bir Kürt Devleti kurmaktı.⁵ Bu devlet için öngörülen sınırlar yine aynı bölgelerde kurulması tasarlanan Ermenistan'ın sınırlarıyla çelişiyordu.⁶ İngiltere'nin Türkler karşısında destek verdiği iki

³ İngiltere'nin Büyük Ermenistan fikrine sıcak baktığını ve hatta bunu elindeki imkanlar ölçüsünde desteklediğini gösteren iki önemli delili burada hatırlamak yeterli olacaktır. Bunlardan ilki, başkanlıklarını Bogos Nubar Paşa ile Aharonian'ın yaptıkları iki heyetin Paris Barış Konferansı Yüksek Konseyi'nde Ermenilerin isteklerini içeren muhtıra sunmasının desteklenmesiydi. Her ne kadar bu istekler Avrupa kamuoyunca aşırı bulunup eleştirildiyse de –özellikle Fransız basınında- Ermenilerin daha makul ve kabul edilebilir isteklerle gelmeleri halinde Büyük Ermenistan projesinin destekleneceği İngiltere ve ortakları tarafından dile getirilmekteydi (Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu*, (Ankara, 1988.9, ss. 127-128). İngiliz desteğine ilişkin ikinci önemli delili Paris Konferansı'nda verilen desteğin eyleme dönüştürüldüğünü göstermektedir. O da 13 Nisan 1919'da Kars'ın resmi işgalinin sonrasında idarenin Ermenilere bırakılmasıdır (Geniş bilgi için bkz: Esin Dayı, *Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma*, (Erzurum, 1997), ss. 134-149; Ender Gökdemir, *Cenübi Garbi Kafkas Hükümeti*, (Ankara, 1989), ss. 146-169; Selçuk Ural, *Vilâyet-i Şarkîye'de Mondros Mütarekesi'nin Uygulanması ve İtilaf Devletleri Tarafından Kontrolü*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), (Erzurum, 2002), ss. 157-165).

⁴ İngiliz Hükümeti'nin Anadolu'nun paylaşılması doğrultusunda Kürtlere özerklik yada bağımsızlık (!) vermeye niyetli olduğu mütarekenin sonrasında çeşitli yerlerde verilen demeçlerle ortaya çıkmaya başladı. Hükümete yakınlığı ile bilinen Lord Robert Cecil 18 Kasım 1918'de Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada; savaş boyunca Türklerin Ermenilere büyük zulümler yaptığını, mevcut iktidarın görevden uzaklaştırılması halinde Kürtler ile Ermenilerin bir arada yaşamaları için uygun ortam yaratılmış olacağını ileri sürdü. Cecil, İngiliz Hükümeti'nden de kendilerine himaye için başvuruların isteklerini dikkate almasını istedi (Hadisat, 30 Teşrin-i Sani 1334/30 Kasım 1918, N: 42). Ermenilerin ve Rumların Osmanlı Devleti'nden ayrılmak istedikleri bilindiğine göre, Cecil'in Hükümetine verdiği mesajla Kürtleri kastettiği şüphe götürmez bir gerçektir.

⁵ Mütarekenin meydana getirdiği kargaşa ortamından yararlanmak isteyen bazı ayrılıkçı Kürtler Abdülkadir Paşa'nın liderliğinde Kürt Teali Cemiyeti'ni kurdular. Cemiyet, doğuda Kürdistan adıyla özerk –mümkün olursa bağımsız- bir devlet kurmak amacıyla meydana getirildi. Cemiyetin başkanı Abdülkadir Paşa bu amaç doğrultusunda İngiliz Yüksek Komiserliği ile yakın ilişkiler kurdu. Abdülkadir Paşa Komiserliğin siyasi memurlarından Andrew Ryan'ı çeşitli vesilelerle ziyaret ederek Ermenilere bırakılmak istenen toprakların esasında Kürt bölgeleri olduğunu ileri sürerek buralarda bir Kürt devleti kurulması yolunda İngiltere'nin kendilerine destek vermesini istedi (Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı'nda Dış Politika, I*, (Ankara, 1995), s. 26); Taraflar arasında yapılan görüşmeler Abdülkadir Paşa'nın istediği şekilde gelişmiş olacak ki, İstanbul'da kurulmuş olan Vilâyet-i Şarkîye Müdafaa-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nden bir heyet ortak hareket edilmesi hususunda Kürt Teali Cemiyeti'ne teklif götürdüğünde, Abdülkadir Paşa İngilizlerin kendilerine destek verdiğini ileri sürerek teklifi düşünmeden ret etmekte bir sakınca görmemişti (Geniş bilgi için bkz: Cevat Dursunoğlu, *Millî Mücadele'de Erzurum*, (İstanbul, 1998), ss. 18-21).

⁶ Kendisini Kürt lideri olarak gören Şerif Paşa, Paris'te yayınladığı bir kitapçıkta; kurulmasını düşündüğü Kürt Devleti'nin sınırlarını kuzeyde Kafkaslardan başlatıp, güneyde Kerkük'e kadar uzatmaktaydı. Buna göre; doğudaki beş vilayet (Erzurum, Van, Bitlis, Elazığ, Diyarbakır) bu devletin sınırları içerisinde kalyordu (Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı'nda Dış Politika, I*, s. 28).

unsurun çıkarlarının bu şekilde uyuşmaması İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın iki kesimi anlaşdırmak için yoğun çaba sarfetmesine sebep oldu. 1919 yılı ortalarından itibaren bir yandan Dışişleri Bakanlığı yetkilileri diplomatik yollarla iki kesimin temsilcileri ile görüşmeler yaparken, diğeryandan da İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği Güneydoğu Anadolu bölgesinde olası Kürt Devleti'nin temellerini atmaya çalışıyordu.⁷

İngiliz Hükümeti'nin, gerçekleştirmesi durumunda bir Kürt-Ermeni anlaşmasından elde edeceği çıkarları şu şekilde maddeleştirmek mümkündür:

- 1- Mütareke şartlarına aykırı olarak Irak bölgesinde elde etmiş olduğu toprak kazanımlarını meşrulaştırmak,
- 2- Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde kendine bağlı iki uydu devlet (Kürdistan ve Ermenistan) kurdurarak Kafkasya, Anadolu ve Ortadoğu'da kontrolü elinde bulundurmak,
- 3- Kürtlerin ayrılmasını sağlayarak, Milli Hareketi başarısızlığa mahkum etmek,
- 4- Kürtleri bağımsızlığa teşvik ederek uluslararası alanda Ermeni isteklerini meşrulaştırmak,
- 5- Kürt ve Ermenileri Osmanlı Devleti'nden kopararak, devletin yeni sınırları hususunda Osmanlı Hükümeti'ni bir oldu bitti karşısında bırakmak.

Bu hedeflere ulaşmak için İngiliz Dışişleri Bakanlığı Kürt ve Ermeni temsilcilerini Paris'te bir araya getirdi. Görüşmelere Kürtleri temsilen Şerif Paşa, Ermenileri temsilen de Bogos Nubar Paşa katıldı.⁸ Müzakereler 20 Kasım 1919'da anlaşmayla sonuçlandı.

⁷ Bu amaçla bölgeye istihbarat subaylarından Binbaşı Noel adlı bir subay gönderildi. Bu subay bölgede kaldığı süre içerisinde Kürt aşiret reisleriyle yaptığı görüşmelerde İngiliz Hükümeti'nin bir Kürt Devleti kurulmasına taraftar olduğu fikrini işledi. (Geniş bilgi için bkz. Mirm Kemal Öke, *Binbaşı Noel Misyonu*, (İstanbul, 1982); Albayrak, 14 Eylül 1335/1919, N: 27, 18 Eylül 1335/1919, N: 28). Bu çalışmalardan etkilenen bölgelerin başında Van Vilayeti gelmekteydi. Bilindiği gibi vilayet güneyden ve doğudan İngiliz kuvvetleri tarafından çevrili olup, mütareke dönemi boyunca resmi ve gayri resmi İngiliz subaylarının propagandalarına sahne olmaktaydı. İngilizlerin vilayetin iki hakim unsuru Türkler ile Kürtlerin arasını açmak ve bundan istifade ederek Kürtleri Ermenilere yaklaştırmak için gizli çalışmalar yürütmesi halkın tepkisine sebep oldu. İngilizlerin çalışmaları Müftü Tayyib Efendi ve Belediye başkanı Derviş Bey öncülüğünde yapılan mitingde protesto edildi. 23 Mayıs 1919 tarihli Hadisat gazetesi mitinge ait bilgileri verdikten sonra, miting heyeti tarafından gönderilen telgrafta yer verdi. Miting heyeti, vilayet nüfusunun yüzde doksanı meydana getiren Türk ve Kürtlerin Osmanlı camiasından ayrılmak niyetinde olmadıklarını belirterek, bundan şüphe edilmesi halinde bir uluslar arası heyetin bölgeye gönderilmesini ve incelemelerde bulunulmasını teklif etti (Hadisat, 23 Mayıs 1335/1919, N: 143).

⁸ Bogos Nubar Paşa, böyle bir misyon edinmesinin sebebini 8 Mart 1920'de Le Matine gazetesinde yayınlanan demecinde şu sözlerle ifade etmekteydi: *'Mütarekeden sonra kâh Ermeni kuruluşlarının kâh bazı müttfiklerin*

Taraflar imzaladıkları metni aynı gün Paris Barış Konferansı'na sundular. Anlaşmanın maddeleri şunlardı:

- 1- Kürtler ve Ermeniler ortak istek ve çıkarlara sahiptirler,
- 2- İki kesim de Osmanlı Devleti'nden bağımsızlık talep etmektedirler,
- 3- Mandater bir devletin - taraflar bu devletin İngiltere olmasını istemekteydiler- yönetimi altında birleşik bağımsız bir Ermenistan ve Kürdistan meydana getirilecektir,
- 4- İki devletin sınırlarının Konferans tarafından belirlenmesi ilke olarak benimsenmiştir,
- 5- Taraflar her iki devletin sınırları içerisinde kalan azınlıkların haklarını teminat altına almayı kabul etmektedirler.⁹

Kürtler adına hareket ettiğini iddia eden Şerif Paşa anlaşmayla bir yandan Ermeni isteklerini kabul ederken, diğer yandan da Kürt Devleti'nin Osmanlı Devleti'nden ayrılmasını ve İngiltere'nin idaresi altına girmesini kabul etmekteydi.

Kürtler adına hareket ettiğini iddia eden Şerif Paşa anlaşmayla bir yandan Ermeni isteklerini kabul ederken, diğer yandan da Kürt Devleti'nin Osmanlı Devleti'nden ayrılmasını ve İngiltere'nin idaresi altına girmesini kabul etmekteydi. Böylelikle İngiliz Hükümeti'nin eline hem bölgenin, hem de Osmanlı Devleti'nin geleceğini dilediği gibi şekillendirebilmesi için önemli bir koz verilmiş, hatta hediye edilmiş oluyordu.

Anlaşmanın İngiliz Hükümeti'nde memnuniyete yol açtığı şüphesizdir. Fakat gösterilen bütün tepkilerin bu yönde olduğunu iddia etmekte yanlıştır. Türkler, Kürtler, Ermeniler ve hatta İngiliz Yüksek Komiserliği anlaşmayı değişik açılardan ele alarak farklı tepkiler sergilemişlerdir.

İngiliz Dışişlerinin aksine İstanbul'daki Yüksek Komiserliği anlaşmayı bir yandan şaşkınlıkla karşılarken, diğer yandan ümit

Kürt ülkelerini gözlerine kestirdiklerini ve paylaşmak istediklerini gördüm. İşte o zaman Ermeniler gibi bağımsızlık hakkını ilanla ırkımın meşrû çıkarlarını savunmayı üzerime almam gerektiğini düşündüm. Bizim teşkilatsızlığımız beni bizzat rakiplerimize bir Kürdistan'ın varlığını kabul ettirme düşüncesine itti ve Barış Konferansı'ndaki Ermeni temsilcilerine bu yolda bir belge imzalattım. Buna karşılık bende Ermeniler'in tartışılmaz bağımsızlık hakkını tanıdım' (Akyüz, Türk Kurtuluş Savaşı Ve Fransız Kamuoyu, s. 137).

⁹ Lord Curzon'dan Amiral Robeck'e 10 Ağustos 1919 Tarihli Yazı (Documents On British Foreign Policy 1919-1939, First Series Volume IV, (Londra, 1952), Belge No: 621, s. 928).

verici bir gelişme olarak değerlendirmekteydi. Komiserliğin anlaşmanın uygulanabilirliği hususunda önemli tereddütleri de olduğu ilerleyen günlerde Amiral Webb tarafından kaleme alınan raporlarda kendini gösterecekti.

Ermeniler iki gruba ayrılmışlardı. Birinci grup anlaşmayı Türk-Kürt birliğini bozması ve Ermeni isteklerinin Kürtlerce tanınmasına yol açacağı düşüncesiyle desteklerken, ikinci grup anlaşmanın bir takım yararlar sağlayacağını kabul etmesine karşın Kürtlere büyük tavizlerin verildiğini ileri sürmekteydi. Bunlara göre anlaşma isteklerini sınırlamanın ötesinde çıkarlarının Kürt isteklerine kurban edilmesi anlamına gelmekteydi.

Tepkiler içerisinde en şiddetlisi üzerlerinde çirkin oyunlar sergilenen Türk halkından geldi. Etnik kökenini bölücülüğün aracı olarak görmeyen bölge insanları çeşitli kurum ve kuruluşlara gönderdikleri telgraflarla anlaşmayı protesto ettiler. Erzurum'da yayınlanmakta olan Albayrak gazetesi bağımsız Kürdistan fikrini İngiltere'nin Türk-Kürt birliğini bozmak için ayrılıkçı Kürtlere verdiği bir rüşvet olarak nitelendirilmekteydi. Şerif Paşa'nın Anadolu'daki birliği parçalamaya yönelik çalışmaları Mebusan Meclisi'nde de tepkiyle karşılandı. Bütün mebuslar ve özellikle Kürt kökenli mebusları yaptıkları konuşmalarla Şerif Paşa'yı lanetlediler. Yaptıkları konuşmalarda; Şerif Paşa'nın Kürtlerin temsilcisi olmadığını, Kürtlerin esas temsilcilerinin kendileri olduğunu ve kendilerinin de Osmanlı camiasından ayrılmayı akıllarına bile getirmediğini, Kürt Teavün Cemiyeti ve benzerlerinin Kürtler adına hareket etmesinin kesinlikle kabul edilemeyeceğini vurguladılar. Doğu ve Güneydoğu Anadolu kazalarından ve buralarda hayatlarını sürdüren aşiretlerden gönderilen telgraflar da mebusların ifadelerini doğrulamaktaydı. Telgraflarda; gerek Şerif Paşa'nın, gerekse onun Anadolu'daki ortakları hain olarak adlandırıldığı gibi, Kürtlerin Türklerle birlikte Osmanlı Devleti'nin aslı parçası olduğu dile getirildi.

Bu şekilde ana hatlarıyla tarafların anlaşmaya bakışı belirtildikten sonra, tepkilerin ayrıntılarına değinilebilir.

İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Robeck ile yardımcısı Amiral Webb'in ifadeleri Komiserliğin anlaşmaya bakışını ortaya koyması açısından büyük öneme sahip olduğu kuşkusuzdur. Fakat bundan önce komiserlik memurlarından T.B. Hohler ile Şerif Paşa'nın İstanbul'daki en büyük destekçisi Abdülkadir Paşa arasında 8 Aralık 1919'da gerçekleşen görüşmeye değinmekte yarar vardır. Zira bu

görüşmeyi takiben Amiral Robeck ve Amiral Webb hem anlaşma, hem de Kürt Sorunu hakkındaki düşüncelerini ve özellikle ikinci hususta Komiserliğin üstlendiği rolü gözler önüne seren yazılarını Londra'ya göndermeye başlamışlardır. Abdülkadir Paşa, Hohler'e Kürtlerin zor durumda olduğunu, gerek Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin, gerekse Damat Ferit Paşa'nın farklı amaçlar gözeterek, Osmanlı Hükümeti'nin himayesinde olmak şartıyla kendilerine özerklik vaat ettiklerini,* buna karşın Kürtlerin özellikle İngiltere ile yakın ilişkiler kurma taraftarı olduğunu, kurulması düşünülen Kürdistan'ın kaderinin İngiltere'nin alacağı tavra bağlı olduğunu öne sürerek, ima yollu da olsa İngiltere'nin kendilerini desteklemesini istedi. Abdülkadir Paşa konuşmasının devamında Şerif Paşa ile Bogos Nubar Paşa arasında imzalanan anlaşmanın hükümleri hakkında bilgi verdikten sonra, İstanbul'daki Ermenilerle benzer bir mutabakatın yapıldığını ifade etti. Bu ifadelere karşılık olarak Hohler de, anlaşmadan duyduğu memnuniyeti belirtti. Yalnız İngiliz Hükümeti'nin Osmanlı Devleti'nin iç işlerini ilgilendiren hususlarda taraf olmak istemediğini (?!), buna karşın herhangi bir milletin bağımsızlık isteklerine ise sempatiyle yaklaştığını, bu sözlerinden hükümetinin Kürt istekleri hususunda bir vaat ve sorumluluk üstlenmek arzusunda olduğu sonucunun çıkarılmamasını da istedi.¹⁰

Esasında Hohler'in ifadeleri çelişkilerle doluydu. Çünkü hükümetinin bir yandan Kürt isteklerini desteklediğini belirtmekte, diğer yandan isteklerin gerçekleşmesi hususunda herhangi bir hareketin içinde olmayacağını söylemektedir ki, bu tamamen gerçekleri inkar etmektir. Zira Komiserlik içerisinde üst düzey bir görevli olan Hohler'in anlaşmanın yapılması hususunda İngiliz Dışişleri Bakanlığının üstlendiği rolü bilmemesine imkan yoktu. Kaldı ki, amiri olan Amiral Robeck'in rapora ilişkin gönderdiği üst yazı Hohler'in sözlerini yalanlamaktaydı. Amiral Robeck yazısında; hükümetinden Kürt bağımsızlık isteklerinin ciddiyetle ele almasını istemekteydi. Ona göre; Şerif-Bogos Nubar Paşa anlaşması hem taraflara, hem de İngiltere'ye önemli siyasi kazançlar sağlayacaktı.¹¹

Amiral Robeck 11 Aralıkta Lord Curzon'a gönderdiği bir başka yazısında ise; anlaşmanın İngiltere'nin bölgedeki çıkarlarını

* Abdülkadir Paşa, Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin, Milli Hareketin gelişmesini engellemek için, Damat Ferit Paşa'nın ise yeniden iktidara gelmek için Kürtleri elde etmeye çalıştığını ileri sürmekteydi.

¹⁰ Documents On British Foreign Policy, IV, Belge No: 620, ss. 926-927.

¹¹ Documents On British Foreign Policy, IV, Belge No: 620, s. 925.

korumasında büyük bir kazanç olduğunu yineleyerek, Kürt ve Ermeni isteklerinin dikkatli bir şekilde desteklenmesi ve himaye edilmesi gerektiğini söyledi. Lord Curzon ise 20 Aralık tarihli cevabi yazısında; Komiserliğe tarafların cesaretlendirilmesi ve teşvik edilmesi emrini verdi.

Amiral Robeck ile Lord Curzon arasındaki fikir birliğine karşın, Robeck'in yardımcısı Amiral Webb anlaşma ve Şerif Paşa'nın üstlendiği misyon hakkında farklı fikirlere sahipti. Webb'in yazısında değindiği hususların Türk kamuoyunda kabul gören düşüncelerle birebir benzerlik taşıması, bunları şahsi fikirleri olduğu için mi, yoksa Anadolu'daki havayı yansıtmak için mi kaleme aldığı sorusunu akla getirmektedir. Her ne amaçla olursa olsun yazdıklarının gerçekleri yansıttığı aşikardır. Amiral Webb 8 Ocak 1920'de gönderdiği yazısında; Doğu Anadolu vilayetlerinin Kürtler ve Ermeniler arasında paylaşılmasını öngören anlaşmanın bölgenin siyasi ve askeri şartları dikkate alındığında uygulanma imkanından yoksun olduğunu belirtti. Şerif Paşa'nın Kürtlerin temsilcisi ve sözcüsü olduğu iddialarına itiraz eden Amiral Webb, Şerif Paşa'nın bir Kürt ileri geleni olduğu gerçeğinin onu bütün Kürtler adına hareket edebileceği anlamına gelemeyeceğini, bunun dışında onun yıllardır Anadolu'dan uzak olduğunu hatırlattıktan sonra, mevcut şartlardan tamamen habersiz olan Şerif Paşa'nın ortaya attığı fikirlerin tamamen kişisel görüşleri olarak kabul edilmesi gerektiğini öne sürdü.¹²

Amiral Webb ile Amiral Robeck'in ifadeleri yan yana getirildiğinde İngiliz Yüksek Komiserliği'nin iki önemli simasının anlaşmanın Türk kamuoyunda kabul göreceği, ve bu sorun aşılsa bile uygulanabilirliği hususunda fikir ayrılığı yaşadıklarını göstermektedir. Esasında Amiral Webb en az Londra'daki amirleri kadar İngiliz Devleti'nin çıkarlarını korumak taraftarıydı. Fakat her açıdan farklı iki unsurun 'zorlamayla' bir araya getirilmesinden uzun dönemde çıkar elde etmek zordu. Ermeni tarihçilerden biri olan Richard G. Hovannisian *The Republic of Armenia* adlı eserinde bu hususa açıklık getirerek; İngilizlerin Irak'taki işgal sahasını daha kuzeye genişletmeyi düşündükleri sürece Kürt bağımsızlığı diye bir şey tanımadığını, fakat başarısız olunca Güneydoğu'da bir Kürdistan kurulmasını ve bunu da Ermenilere taviz verdirerek destekleme yoluna gittiğini belirterek, bu politikanın temelinde Kürt ve Ermenilerin bağımsız devletlerini kurmasına yardımcı olmak değil,

¹² *Documents On British Foreign Policy, IV, Belge No: 621, s. 928.*

aksine İngiliz Devleti'nin çıkarlarını korumak olduğunu yazmaktaydı.¹³

Anlaşma İstanbul'daki ayrılıkçı Kürtler tarafından memnunlukla karşılandı. 1919 ortalarından itibaren İngilizlerle yakın işbirliği içerisinde olan Bedirhanlılar anlaşmadan duydukları memnuniyeti Osmanlı Hükümeti'nden saklamak için iki yüzlü bir politika izliyorlardı. Osmanlı yetkilileriyle yaptıkları görüşmelerde özerk yada bağımsız bir Kürdistan için İtilaf Devletleri'ne başvursalar dahi Padişaha bağlı olduklarını öne sürmekteydiler. Onlara göre Kürdistan'ın kurulması sayesinde doğu vilayetlerinin Ermenistan'a bırakılması engellenmiş olacaktı.¹⁴ Böyle konuşmalarına rağmen gerek Bedirhanlılar, gerekse Abdülkadir Paşa anlaşma sayesinde Kürt isteklerinin tanındığı iddiasıyla İstanbul'da İngiliz yetkilileriyle yaptıkları görüşmelerde memnuniyetlerini sıkça ifade ettiler. Esasında bu tavır İstanbul'daki bütün Kürt ileri gelenleri için geçerli değildi. Bazı ılımlı Kürtler Şerif Paşa'yı iki yüzlülükle suçladı. Çünkü o Kürt kulüplerine gönderdiği yazılarda; öncelikli hedefinin 'Büyük Ermenistan' kurulmasını engellemek olduğunu belirtmişti. Fakat şimdi o bunu önleyemediği gibi, kurulmasına karar verilen Kürdistan'ı da Osmanlı Devleti yerine İngiltere'nin himayesi altına sokmuştu.¹⁵

Ermeni kesimlerinin tepkileri ise aynen Kürtlerde olduğu gibi farklıydı. Patrik Zaven Efendi İngiliz Yüksek Komiserliğinden bir memurla yaptığı görüşmede anlaşmanın Kürtleri Türklerden uzaklaştırdığını, böylelikle Kürtler ile Ermenilerin yeniden barış ve uyum içerisinde yaşamalarının sağlanabileceğini savunuyordu. Bu açıdan anlaşma önemli bir adımdı. İstanbul'da çıkartılan Ermeni gazeteleri de Patrik ile hemfikirdiler. Yaptıkları yayınlarda anlaşmayı Kürt-Ermeni kardeşliğinin habercisi olarak yorumluyorlardı.

Bu iyimser hava Ermenistan'ın Washington'daki temsilcisi Garegin Pasdermadjian açıklamalarıyla değişmeye başladı. Pasdermadjian, Bogos Nubar Paşa'yı gaflet içerisinde olmakla ve Ermenilerin haklarını çirkince ihlal etmekle suçladı. Pasdermadjian, anlaşma yüzünden Ermenilere bırakılması düşünülen Doğu vilayetlerinin dörtte üçünün tehlikeye sokulduğunu, Şerif Paşa'nın

¹³ Richard. G. hovannisian, *The Republic of Armenia*, (Londra, 1982), s. 442.

¹⁴ Hovannisian, *The Republic of Armenia*, s. 443.

¹⁵ Hovannisian bu tepkilere katılmamaktadır. Ona göre taviz veren taraf Nubar Paşa ve dolayısıyla Ermenilerdi. Anlaşma sayesinde Kürtlere Ermenilere vaat edilen topraklar üzerinde özerklik hakkı tanınarak, doğu vilayetlerinin Müslümanlar elinde kalması sağlandı (Hovannisian, *The Republic of Armenia*, s. 445).

Kürdistan kisvesi altında doğu vilayetlerini Osmanlı Devleti için alıkoymayı başardığını ileri sürmekteydi.

Taşnak ve Hınçak cemiyetlerine yakın olan bazı gazetelerde yaptıkları yayınlarla Bogos Nubar Paşa'yı yeteneksiz olmakla suçladılar. Yayınlarda Nubar Paşa'nın sadece İngilizlere dayanarak görüşmeleri sürdürmesi eleştirilerek, Fransa ile de yakın temas kurulması halinde Çukurova bölgesi üzerindeki Ermeni haklarının korunabileceği iddia edilmekteydi.¹⁶

Eleştirilerden nasibini alan sadece Bogos Nubar Paşa değildi. Ermenistan Devleti adına Paris'te bulunan Hamazasp Ohandjanian'ın anlaşmaya imza atması da tepkiyle karşılandı. Eleştirenlere göre; Ohandjanian attığı imzayla Ermenistan Devleti'ni sonuçları itibariyle aleyhlerine gelişmesi muhtemel bir uluslar arası anlaşmaya taraf yapmıştı. Ermeni Hükümeti yetkilileri yaptıkları açıklamalarda; bir Kürt Devleti'nin kurulmasının Ermenilerin ve Ermenistan'ın çıkarlarına aykırı olmadığını, fakat bu devletin kendi çıkarları feda edilerek kurulmasına karşıydılar. Üstelik temsilcilerinin attığı imzayla hükümetini Kürtler lehinde taviz vermeye bir anlamda mahkum etmesi kabul edilebilir değildi. Ohandjanian kendisine yöneltilen eleştiriye verdiği cevapta anlaşmayla iki önemli siyasi sonucun elde edileceğini ileri sürdü:

- 1- Anlaşma Kürtlerin Türklerden ayrılmasını resmileştiren bir belge özelliğini taşımaktadır. Bu yüzden artık Türkler Anadolu'daki bütün Müslümanlar adına iddiada bulunamayacaklardı.
- 2- Kürtler, Ermenilerin bağımsız devlet hakkı başta olmak bütün haklarını tanımış oldular.¹⁷

Görüldüğü gibi İngilizler, Ermeniler ve ayrılıkçı Kürtler kendilerince haklı bir takım iddialar ortaya sürerek anlaşmaya farklı tepkiler göstermişlerdir. Anlaşmanın Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu parçalamak amacıyla kaleme alındığı göz önünde tutulursa bölgenin asli unsurları olan Türk ve Kürtlerin gösterdikleri tepkiler çok daha şiddetli ve aynı derecede anlamlı idi. Zira bir takım çevreler kendi çıkarları doğrultusunda üzerinde hiçbir hakka sahip olmadıkları toprakları suni sınırlar çizerek paylaşmak istiyorlardı. Buna karşı bölge insanları gösterdikleri tepkilerle

¹⁶ Hovannisian, *The Republic of Armenia*, s. 446.

¹⁷ Hovannisian, *The Republic of Armenia*, s. 447.

topraklarını birileri istiyor diye bırakmak niyetinde olmadıklarını ortaya koydular.

Esasında anlaşma 1919 yılı ilkbaharından itibaren bölgede sahnelenmek istenen oyunun son safhasıdır. Zira İngilizler mütarekenin kontrolü adı altında bölgeye gönderdiği subaylar aracılığıyla ayrılık tohumları ekmeye çalışıyordu. Bu arada Ermeniler de çeşitli yollarla Kürtlerle ittifak yapma yollarını arıyorlardı. Bu çalışmalar Erivan Hükümeti'nin bilgisi dahilinde yürütülüyordu. Erivan Hükümeti'ne yakınlığı ile bilinen Haçador Ağa, 3 Ağustos 1919'da Kürt aşiret reislerinden Hamid, Ali Mirza, Ahmed Hasso ve Yusuf Beylere gönderdiği mektupta; Ermenilerin, Kürtlerle barış ve birlik içinde yaşamak arzusunda olduklarını, Kürtlerin de kendileriyle aynı hisleri paylaştıklarını düşündüklerini ifade ederek, Ermeni Hükümeti'nin Kürtlerin Ermenistan içerisinde istedikleri yerde yaşamak istemeleri halinde bunu memnunlukla karşılamaya hazır olduğunu, bunun dışında ne gibi istekleri olduğunu bilmek istediğini belirtti. Aşiret reisleri 4 Eylülde verdikleri cevapta; I. Dünya Savaşı sırasında Rus ordusuna iltihak eden Ermenilerin Kürt yada Türk ayrımı yapmadan on binlerce Müslüman'ı katlettiğini, bu yüzden Ermeniler ile Kürtlerin bir araya gelmelerinin mümkün olmadığını, bölgede nüfus üstünlüğüne sahip olan Kürtlerin Ermenilerin himayesine girmesinin ise ciddiye alınmayacağını, bunlara rağmen mevcut düşmanlığa son verilmesi isteniyorsa, bütün Ermenilerin Aras Nehri'nin doğusuna çekilmeleri, Iğdır'ın tahliye edilmesi ve Aras Nehri'nin doğusunda kalan Müslümanların can ve mal güvenliklerinin sağlanması gibi şartların yerine getirilmesi gerektiğini belirttiler.¹⁸

Haçador Ağa ile Kürt beyleri arasında meydana gelen ve Kürtlerin hiçbir şekilde bir araya gelemeyeceğini gösteren bu görüşme Şerif Paşa-Bogos Nubar Paşa Anlaşması'nın Anadolu'da ve özellikle Kürtler tarafından ne şekilde karşılanacağını habercisiydi.

Bölge Kürtleri, kardeşleri Türklerden ayrılmak taraftarı olmadıkları için anlaşmaya tepki göstermekte gecikmediler. Osmanlı Hükümeti ve Mebusan Meclisi'nin konuyu 1920 yılı Mart ayında ele aldığı göz önünde tutulursa Sebki Aşiret Reisi Abdülmecid Bey'in 30 Kasım 1919'da Albayrak gazetesinde yayınlanan protesto telgrafı Kürtlerin hassasiyetlerini ortaya koymaktadır. Abdülmecid Bey telgrafında; İstanbul'da kurulmuş

¹⁸ Albayrak, 1 Teşrin-i Evvel 1335/1 Ekim 1919, N: 34.

olan Kürt Teavün Cemiyeti'ni Türk-Kürt ayrımcılığı, dolayısıyla Kürtleri Osmanlı camiasından ayırmaya çalışmakla suçladıktan sonra, Kürtlerin Osmanlı'nın bir parçası olmaktan memnun olduklarını, ayrımcılık hareketlerinin kendilerince nefretle karşılandığını, alınan ve alınacak önlemler sayesinde Osmanlı birliğinin devam edeceğine inandığını belirtmekteydi.¹⁹ Abdülmecid Bey 4 Aralıkta gönderdiği bir başka telgrafında ise, bazı İstanbul gazetelerinde anlaşma ön plana çıkarılarak bütün Kürtlerin buna destek verdikleri gibi yanlış bir kanaatin hakim olduğunu, bunun büyük bir haksızlık olduğu, zira anlaşmayı imza edenlerin Kürtlerle uzaktan yakından ilişki olmayan, vicdanlarını paraya satan üç beş kişi olduğunu, buna karşın bütün Kürtlerin hilafet ve saltanat uğrunda her türlü fedakarlığı yaptıklarının ve yapacaklarının bilinmesi gerektiğini söylemekteydi.

Anlaşmayı protesto eden aşiretlerden birisi de Cemadanlı Aşireti idi. Aşiret reisi Maksud Ağazâde Hüseyin Bey bizzat Padişaha hitaben gönderdiği telgrafta; Osmanlı saltanatına altı yüzyıldan beri şerefle hizmet eden Kürtlerin, bazı bedhahların Kürtlük adına gerçekleştirdikleri eylemleri şiddetle ret ettiklerini, ve Osmanlı camiasından ayrılmak için çeşitli girişimlerde bulunanları nefretle karşıladıklarını beyan etti.²⁰

Aynı tarihlerde İrade-i Milliye gazetesinde de iki telgraf yayınlandı. 22 Aralıkta yayınlanan ilk telgraf Erzurum'dan Karakeçili, Zilan Aşiret reislerinin yanı sıra eşraftan 9 kişi tarafından imzalanmıştı. Telgrafta; Kürt Teavün Cemiyeti'nin varlığı ve Kürtlerin bu cemiyetle ilişkisi olduğu iddiası şiddetle eleştirilerek, Kürtlerin din kardeşleri Türklerden ve Osmanlı camiasından asla ayrılmak taraftarı olmadıkları ve Kürtler adına ancak halifenin söz söylemeye yetkili olduğu belirtildi.²¹ İkinci telgraf 5 Ocakta yayınlandı. 'Türklük ve Kürtlük Ayrılmaz Bir Aile Ocağıdır' başlığıyla duyurulan telgraf Keçili, Korişli, Hişanlı, Aşvanlı ve Balaban Aşiret reisleri tarafından gönderilmişti. Telgrafta şu ifadelere yer verilmekteydi: Bir takım cemiyet ve kişilerin Kürtlük adına hareket ettikleri haber alınmıştır. Dersim ve Erzincanlı biz Kürtler halife ve Osmanlı Hükümeti'nden başka bir yönetimi istemediğimiz gibi, bin yıldır din kardeşimiz olan Türklerden de ayrılmak düşüncesinde değiliz. Böyle bir şey

¹⁹ Albayrak, 30 Teşrin-i Sani 1335/30 Kasım 1919, N: 48.

²⁰ Albayrak, 4 Kanun-ı Evvel 1335/4 Aralık 1919, N: 49.

²¹ İrade-i Milliye, 22 Kanun-ı Evvel 1335/22 Aralık 1919, N:17.

hatırımıza gelmez. Amaçları bu birliği ve kardeşliği parçalamak olan insanların Kürtlük adına söz söylemeye hak ve yetkileri yoktur.²²

Anlaşma Mebusan Meclisi'nin gündemine ilk kez 26 Şubat 1920 tarihli gizli oturumunda, Erzincan'dan gönderilen telgrafın okunmasıyla girdi. Şeyh Saffet Efendi başkanlığında, Belediye başkanı, Keçel, Abbasi, Kelâni, Aşuranlı, Demanlı, Balabanlı Aşiret reisleriyle eşraftan on kişinin imzalayarak Mebusan Meclisi'ne hitaben gönderdiği telgrafta; Kürtler ile Türklerin kardeş olduğu, Kürtlerin vatanın kurtuluşu için bu güne kanlarını akıttıkları, bundan sonra da devletin bekası için aynı şekilde hareket edecekleri, Şerif Paşa ve arkadaşlarının girişimlerini nefretle kınadıkları belirtilmekteydi.²³

Telgrafın okunmasından sonra, Bayezid Mebusu Şefik Bey söz aldı. Şefik Bey yaptığı konuşmasında; Şerif Paşa'nın Ermenilerle anlaşmasını kınadığını, haberin duyulmasından sonra Meclise binlerce telgrafın gönderileceğini belirtti. Şefik Bey, Vilâyet-i Şarkîye'nin yüzde doksan beşini teşkil eden İslam toplumu içinde Türk ve Kürt ayrımı yapılmadığını, Kürtler ile Ermenilerin kardeş olduğu tezine de itiraz ederek, yaşanan olaylardan sonra hiçbir Kürdün Ermeni'yi kardeş olarak göremeyeceğini ifade etti. Şefik Bey'den sonra kürsüye gelen Erzurum mebusu Celalettin Arif Bey de, bir takım şahsi çıkar peşinde koşan insanların Türk, Kürt ayrımı yapmaya çalıştığını, fakat bu insanların geçmişten habersiz olduklarını, çilelere birlikte katlanan iki unsurun birbirinden asla ayrılamayacağını söyledi. Celalettin Arif Bey'den sonra söz hakkını alan Erzurum mebusu Hüseyin Avni Bey ise, Ermenilerin Dünya Savaşı esnasında Türk, Kürt ayrımı yapmadan Müslümanları katlettiğini, izleri hâlâ silinmeyen katliamlardan dolayı Kürtlerin Ermenileri müttefik ve kardeş olarak görmelerinin mümkün olmadığını ifade etti. Hüseyin Avni Bey'den sonra kürsüye sırayla Siverek mebusu Bekir Sıtkı Efendi ve Sinop mebusu Rıza Nur Bey gelerek Kürtlerin Ermenilerle dost olamayacağını ifade eden konuşmalar yaptılar.²⁴

Anlaşma Meclisin 1 Mart 1920 tarihli gizli oturumunda yeniden ele alındı. Oturumda Siverek ve Dirik'ten gönderilen iki telgraf ele alındı. Şeyh Musa başkanlığında Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti başkanı ve Belediye başkanı ile Karakeçi, Türegân, İzoli, Teba Hatip,

²² *İrade-i Milliye*, 5 Kanun-ı Sani 1336/5 Ocak Aralık 1920, N:19.

²³ *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, I, (İçtima-i Fevkalade), Devre:4, İçtima:1, (Ankara 1992), s.208.

²⁴ *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, I, (İçtima-i Fevkalade), ss. 209-213.

Şeyman ve Gergeri aşiretleri reisleri tarafından imzalanarak gönderilen telgrafta; yüz binlerce Müslüman kanı akıtmış olan Ermeniler ile Şerif Paşa'nın yaptığı anlaşma şiddetle ve nefretle protesto edildi. Dirik'ten Paris Sulh Konferansı'na ulaştırılmak üzere Mebusan Meclisi'ne gönderilen telgrafta Potan, Ayasan, Müşketiyen, Deşnekür, Hakran, Saltan, Domilah, Manevdağ ve Kitan aşiret reisleri, Kürtlerin Osmanlı camiasından ayrılmak niyetinde olmadıklarını, Konferans Yüksek Konseyi'nin Şerif Paşa'nın verdiği muhtıraya önem vermeyeceğine inandıklarını belirterek, aksi halde dünya asayişinin yeni baştan ihlal edileceğine dikkat çektiler.

Bundan sonra söz alan Celalettin Arif Bey, Abdülkadir Paşa'nın Jurnal Doryan gazetesine verdiği demeçte Şerif Paşa'yı Kürt cemiyetinin temsilcisi olarak gördüğü ve altı vilayette Kürtlere özerlik verilmesini isteyen sözlerini eleştirdi. Van, Erzurum, Hakkari, Gümüşhane, Erzincan, Trabzon, Genç ve Amasya mebuslarıyla beraber meclis başkanlığına verdiği takrirden Abdülkadir Paşa'nın Kanun-i Esasi'nin 46. maddesine aykırı hareket ettiğini ve 48. madde gereği ayan üyeliğinden azledilmesini istedi.²⁵

Anlaşma Ayan Meclisi'nin 1 Martta yaptığı toplantıda da ele alındı. Diyarbakır Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve Cudi Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti başkanlarının öncülüğünde aşiret reislerinin gönderdiği iki telgraf okunduktan sonra, üyelerden Naim Bey bir konuşma yaptı. Naim Bey, bir Kürt olarak Şerif Paşa'nın yaptığı anlaşmadan büyük utanç duyduğunu ifade ederek başladığı konuşmasında Şerif Paşa'nın Kürtler adına yetkili olmadığını, yaptığı anlaşmayı da hiçbir Kürdün de onaylamayacağını ifade etti. Naim Bey, Kürt Kulübü ile ilgili hükümetin bir inceleme başlatmasını isteyerek, kulübün Şerif Paşa'ya temsilci sıfatı verse dahi bunun Kürtleri bağlamayacağını söyledi. Naim Bey'den sonra kürsüye gelen Adil Bey, kastedilen kulübün Kürt Teali Cemiyeti olduğunu ve cemiyetinde kanunlara aykırı çalışmalar yürüttüğü tespit edildiği için hükümet tarafından kapatıldığını, bu sebeple Şerif Paşa'nın cemiyet adına hareket etmesine imkan kalmadığını ifade etti. Rıza Tevfik Bey ise yaptığı konuşmada üstü kapılı olarak hükümeti bu meselede pasif kalmakla suçlayarak, Avrupa kamuoyunun bilgilendirilmesi halinde bu tür suiistimallerin ortadan kalkacağını savundu.²⁶

²⁵ Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, I, (İçtima-i Fevkalade), ss. 300-302.

²⁶ Meclisi Ayan Zabıt Ceridesi, I, Devre:4, İçtima Senesi:1, Ankara 1991, ss. 172-174.

Anlaşmanın mebusan ve ayan meclislerinde ele alınmasından ve pek çok mebusun Şerif Paşa'yı protesto eden konuşmalar yapmasından sonra Hükümete ve nezaretlere çok sayıda protesto telgrafla gönderilmeye başlandı. Telgrafların bir kısmı 6 ve 8 Mart 1920 tarihlerinde Takvim-i Vekayi'de yayınlandı. Telgrafların içeriğine geçmeden önce bunlarla ilgili iki hususu belirtmekte fayda vardır: Birincisi telgraflar İngiltere'nin Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin istifa etmesi için baskı yaptığı bir dönemde gönderilmesiydi. Bu sebeptendir ki, telgraflar anlaşmanın protesto edildiğini göstermesi yanında, milletin bir bütün olarak varlığını koruyacağı yönündeki azmini de ortaya koymaktadır. Telgraflarda dikkate çeken diğer hususta; telgraflarda aşiret reislerinin imzalarına ek olarak, dini ve sosyal kimlikleriyle ön plana çıkan şahısların dahi imzalarına rastlanmasıdır. Bu yönüyle telgraflar aşiret reislerinin şahsi girişimlerinin ötesinde bir halk hareketinin ürünü kabul edilmelidir.

1 Mart'ta Kahta ve Hısn-ı Mansur kazalarından Sadarete gönderilen telgrafta; Şerif Paşa'nın Kürt bağımsızlığı adına Kürtlerin temsilcisi sıfatıyla Konferans nezdinde girişimlerde bulunduğu, ama kendisinin böyle bir yetkiye sahip olmadığı için anlaşmanın Kürtleri bağlayıcı bir özelliği olmadığı vurgulandı. Kürt ve Türklerin birbirinden ayrılmaz bir bütün olduğuna dikkat çekildiği telgrafta Kürtlerin hiçbir şekilde Osmanlı camiasından ayrılmayacağı dile getirildi.²⁷ Aynı gün Silvanlı din adamları, eşraf ve aşiret reislerinden toplam 22 kişinin imzalarıyla Hariciye Nezareti'ne gönderilen telgrafta Şerif Paşa'nın girişimi şahsi çıkar ve ün elde etmek olarak nitelendirilerek, Hıristiyan unsurların dahi Osmanlı camiasından ayrılmak istemedikleri bir ortamda Kürtlerin İslam birliğinden ayrılacağını düşünenlerin büyük yanılğı içerisinde olduğu belirtildi. Anlaşmayı imzalayanlara karşı bölge insanlarının büyük bir öfke duyduğu da vurgulanmaktaydı.²⁸

Takvim-i Vekayi'nin 8 Mart 1920 tarihli nüshasında da anlaşmayı ve Şerif Paşa'yı protesto eden iki telgrafa yer verildi. İlk telgraf 1 Martta Hakkari Sancağı'ndan Hariciye Nezareti'ne gönderilmişti. 21 aşiret reisinin imzasını taşıyan telgrafta; Wilson prensipleri vesile edilerek, Kürt temsilcisi kisvesi altında Şerif Paşa'nın Konferansa bağımsız Kürdistan kurulması yönünde girişimde bulunması şiddetle protesto edildi. Türk ve Kürtlerin on üç yüzyıldır birbirleriyle kaynaştığı bu coğrafyada Türk'en dolayısıyla Osmanlı

²⁷ Takvim-i Vekayi, 6 Mart 1336/1920, N:3793.

²⁸ Takvim-i Vekayi, 6 Mart 1336/1920, N:3793.

camiasından ayrılmak isteyebilecek bir Kürde tesadüf edilemeyeceğinin altı çizilirken, Şerif Paşa'ya bağımsız Kürdistan fikriyle uğraşacağına, bölge insanının sosyal ve ekonomik gelişmesine katkıda bulunacak işlerle uğraşmasının daha doğru ve yararlı olacağı tavsiye edildi. Ülkenin siyasi ve sosyal durumuna en uygun idare tarzı olarak Osmanlı Hükümeti'nden daha uygun bir idare tarzı olmadığı, Türk'ten de daha şerefli, daha dürüst ve daha sevecen bir vatandaşa yeryüzünde tesadüf edilemeyeceği belirtilerek, geçmişte yaşanan olayların bunu ispatladığı, bunun bilincinde olan Kürtlerin, şahsi çıkar adına Kürdistan davasına soyunanları ve bu uğurda Paris'te ve Londra'da girişimlerde bulunan Şerif Paşa ve arkadaşlarını (Kürt Teavün Cemiyeti üyeleri) şiddetle protesto ettikleri belirtildi.²⁹

Takvim-i Vekayi'de yayınlanan ikinci telgraf Hasankale'den gönderilmiş olup, Cemadanlı Aşiret reisleri Maksud Ağazâde Hasan ve Beduhi Beylere aitti. Telgrafta özetle şu hususlara yer verilmekteydi: Kürt milliyetine bağlılığı sözden ibaret olan Şerif Paşa'nın Barış Konferansı'na yaptığı başvurular vicdanını parayla satmış bir insana yakışır harekettir. Bu tür insanlarla ve yapılan girişimlerle Kürt kavminin bir ilgisi yoktur. Tarihin her safhasında Kürtlere karşı düşmanlığı sabit olan ve sınırın doğusunda İslamlara karşı giriştiği katliamlarla bu düşmanlığı her fırsatta ispat eden Ermenilerle Kürtlerin bir araya gelmesi aklın kabul edeceği bir şey değildir. Sonuçta iki milleti birleştirmek veya Kürtler'e bağımsızlık verileceği yalanlarına dayanan girişimler ülkeyi sürekli anarşi ve ihtilal ortamı içine sokmak anlamına geleceğinden Kürtler bu tür çalışmaların asla içinde olmayacaktır. Kürtlerin bütün amacı kendileriyle aynı sosyal, ekonomik ve dini değerlere sahip olan Türklerle mevcut birliğini ve kardeşliğini sürdürmektir. Bu birliğin bozulmasına yol açabilecek her türlü girişim Kürtler tarafından kabul görmeyecektir.³⁰

Kürtlerin bağımsızlığı adı altında yürütülen ama gerçekte Osmanlı Devleti'nin parçalanması amacına hizmet eden Şerif Paşa-Bogos Nubar Paşa anlaşmasına yönelik son protesto telgrafları Albayrak gazetesinin 10 Mayıs 1920 tarihli nüshasında 'Kürdlerin Sadakati' başlıklı yazıyla kamuoyuna duyuruldu.

Ziber, Zilo, Suvarcı ve İmadiye Aşiretleri reislerinin imzasını taşıyan ilk telgrafta; İngilizlerin mütarekenin imzalandığı tarihten

²⁹ *Takvim-i Vekayi*, 8 Mart 1336/1920, N:3795.

³⁰ *Takvim-i Vekayi*, 8 Mart 1336/1920, N:3795; Mahmut Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, (Ankara, 1970), s. 89.

İtibaren bölgelerinde sürekli olarak Müslüman kanı akıttıkları bir ortamda Kürt Teavün Cemiyeti'nin hiçbir zaman Kürtler adına hareket etme yetkisine sahip olamayacağı, dolayısıyla Cemiyetin İngilizlerle birlikte hareket etmesinin Kürtlüğe ve İslam'a düşmanlık anlamına geleceğine dikkat çekildi.

İkinci telgraf Şırnak bölgesinde bulunan aşiretler adına Kanbar Aşiret Reisi Osman, Derşo Aşiret Reisi Ömer, Şırnak Aşiret Reisi Abdurrahman Beyler ile Şırnaklılar adına eşraftan Süleyman, Halit ve Hüsam Beyler tarafından imzalanmıştı. Telgrafta; Kürtlük iddiasında bulunan insanların Osmanlı Devleti'nin düşmanlarının oyununa gelerek Kürt Teavün Cemiyeti'ni kurdukları belirtilerek, Kürtlerin bu cemiyete itibar etmelerinin imkansız olduğu ve Şerif Paşa'nın imzaladığı anlaşmayı tanımadıkları vurgulandı.

Albayrak'ta yer alan son telgraf Siirt Belediye Başkanı Hamit, Belediye Meclisi üyeleri Hamza ve Ömer Niyazi Beyler ile Siirt Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti başkanı Müftü Halil Hulki Efendi tarafından gönderildi. Telgrafta; Osmanlı Devleti'nin dört bir yanını saran tehlikeler her gün artarken, milletin yek vücut olarak milli varlığını koruması gerektiği, bazı cemiyet ve kişilerin ayrılıkçı çalışmaların içinde yer almasıyla hükümetin işini bir kat daha zorlaştırdığı ifade edilmekteydi. Bu tür ayrılıkçı çalışmalara son verilerek, milli birliği korumaya yönelik yayınlar yapılmasının daha doğru olacağı belirtildi.³¹

Sonuç

Çeşitli gazetelerde yer alan ve bir çoğu Mebusan Meclisi gündemine alınan protesto telgraflarında Kürtlerin Osmanlı camiasından ve dolayısıyla Türklere hiçbir şekilde ayrılmayacağı, bu yöndeki çalışmaların ve girişimlerin Kürtler tarafından asla tasvip edilmediği, hatta nefretle karşılandığı açıkça belirtildi. Ayrıca Şerif Paşa ve onun İstanbul'daki ortakları durumunda olan Kürt Teavün Cemiyeti üyelerinin Kürtlerin temsilcisi olmadıkları ve olamayacakları, olsa olsa İngilizlerin işbirlikçileri olarak kabul edildiği vurgulandı.

Telgraflarda üzerinde durulan bir başka hususta; Kürdistan adı altında kurulması düşünülen devletin Kürtlerin değil, Ermenilerin ve onların hamisi durumunda olan İngilizlerin çıkarlarına hizmet edeceğinin ortak görüşü olarak belirtilmesidir. İtilaf Devletleri'nin

³¹ Albayrak, 10 Mayıs 1336/1920, N:90.

Osmanlı Devleti'ni parçalamak için ellerinden geleni yaptıkları bir zamanda kurulacak bu devlette İngilizlerin çevirecekleri entrikalarla Ermeni azınlığının Kürt ekseriyetine hükmetmesinin sağlanacağı dile getirildi.

İmza sahipleri Kürtler ve Türkler üzerinde oynanmak istenen oyunun sonuçları itibariyle Ermenilerin ve İngilizlerin işine yarayacağını belirterek hükümetten gerekli önlemleri almasını ve bir an öncede uygulamaya sokmasını istediler.

Bu istek, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun bir bütün olarak Osmanlı Devleti'nin ayrılmaz parçası olduğu gerçeğinden hareket ederek 23 Temmuz 1919'da açılan Erzurum Kongresi'nde bölge insanların gerçek temsilcileri tarafından alınan kararların ilk sırasına oturtuldu. Böylelikle Türk ve Kürtlerin düşmanlara karşı ortak mücadele vereceği ve üzerlerinde yaşadıkları vatan parçasını sonuna kadar savunacakları dile getirildi. Bu karar Sivas Kongresi'nde bütün ülkeyi kapsayacak şekilde genişletildiği gibi, Mebusan Meclisi'nce kabul edilen 'Misak-ı Milli'nin ana hükmü haline getirildi. 23 Nisan 1920'de Ankara'da açılan Türkiye Büyük Millet Meclisi bu ilke doğrultusunda mücadeleye başlayacak ve Mustafa Kemal Paşa'nın önderliği sayesinde başarıya ulaşacaktı.

BİR BAŞKA AÇIDAN ERMENİLERDE DİN

Yıldız DEVECİ*

Title: Religion among the Armenians from a Different Perspective

Abstract: It is focused in this study that some Gregorian believers might have been Armenianized through common religious sect. According to our point of view, the community of ethnic Hay and Armenian are different in the political and cultural fields. Mass conversions are also witnessed even today with the help of organized projects. This issue will be exemplified in the study. Some cultural data leads us to such a conclusion and it is planned to analyze the issue under the sub-headings of Cuisine, Handicraft, Folklore, Child Games, Public Calendar, Public Health, Music, Literature, Beliefs and Traditions. In this study, particularly the mythological part of our thesis will be examined as the first part of a two-article work. The Armenian History of Belief is widely studied since we wanted to analyze the topic starting from the mythological periods.

Keywords: Armenian, Gregorian Community, Hay Tribe, Religion of the Armenians before Christianity, Armenianization of Gregorian Turks.

G ünümüzde Ermeniler; dilleri, dinleri, toprakları ve iddialarıyla çeşitli araştırmaların bu arada kongre ve sempozyumların da konusu olmuştur. Bu sebeple, bu güne kadar, Ermeniler hakkında çeşitli eserler yazılmıştır. Fakat bu eserlerin büyük çoğunluğu siyasi ve tarihi niteliklidir.¹

Kendilerine 'Haik' diyen ve 'Hayk' adlı bir atadan türedikleri efsanesini yaşatan ve Türkler'le bütün yabancıların 'Ermeni' dedikleri kavimle Armenia ülkesi adının bir alakası yoktur.² Ermeni tarihçilerin çoğu köklerini Nuh'un oğlu Yasef'e bağlarlar.

Hayk ve Haystan kelimeleri hakkında her ne kadar çeşitli açıklamalar yapılmışsa da Ermeni tarihçileri Hayk'ın ulu bir kişi

* ASAM, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Asistan. E-posta:ydeveci@eraren.org.

¹ Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, (Ankara: Ocak Yayınları, 1997), s. 1.

² Kafkas dilleri hususıyla eski Ermenice ve eski Gürcüce uzmanı Sovyet dilbilimcisi Profesör N. Marr (1864-1934)'ın, 'çok doğru bir mütalaa olarak' dediği gibi : 'Ermeni Kilisesinin Ortodoks kilisesinden ayrılmasına kadar, Ermeniler'in milli bir isimleri yoktu.' Bkz, Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul: Belge yayınları, 1987), s. 97.

olduğunu ve buna uyularak Ermeniler'e Hay denildiğini bildiriyorlar. Fakat Hay ve Hayk isimlerinin yalnız söyleniş yakınlığı yeterli bir kanıt değildir. Böyle bir söylenti Horenli Movses'e kadar yoktur.³

Biz bu çalışma ile Ermeni toplumu olarak bilinen bir kısım Gregoryen halkın zamanla mezhep birliğinden hareketle 'Ermeni'leşmiş olabilecekleri üzerinde duruyoruz. Bize göre Hay etnik toplumunun Ermeni karşılığında kullanılması ile siyasi ve kültürel alanda Ermeni farklı içeriklidirler. İyi yürütülmüş projelerle günümüzde de toplu din değişimlerine şahit olunmaktadır. Bu konuyu ayrıca örnekleyeceğiz. Elimizdeki bir takım kültürel veriler bizi bu şekilde düşünmeye sevk ederken, konuyu;

'Yemek Kültürü, El Sanatları, Halk Oyunları, Çocuk Oyunları, Halk Takvimi, Halk Tebabeti, Halk Musikisi, Halk Edebiyatı, Halk İnançları, Gelenek ve Görenek' başlıkları altında ele almayı düşünüyoruz. Bu yazımızda daha ziyade tezimizin mitolojik boyutu üzerinde duracağız. Bu yazımız konuyu ele alacağımız bir seri yazının ilki olacaktır. Konuyu mitolojik dönemlerden başlayarak ele almak istedik. Bu itibarla Ermeni inanç tarihine geniş yer vermemiz gerekmiştir.

Bazı araştırmacılar; Ermenilerin eski dinlerinin Hint-Avrupai karaktere sahip olduğunu, Asurluların, Keldanilerin, İbranilerin (Yahudilerin), Arapların özellikle İranlıların etkisinde kaldıklarını; dinlerinin temelini aydınlatan, ışık saçan bir 'Işık-Ateş tanrısı'nın oluşturduğunu, bu tanrıyı Aramazd ismi altında, 'üstün tanrı' olarak gördüklerini belirtmektedir.⁴

Bazı kaynaklarda ise bundan farklı olarak Ermenilerin kökeninin Urartulara dayandığı tezi iddia edilmektedir. Fakat günümüzde artık bu tezin geçerliliği kalmamıştır çünkü Ankara Üniversitesi Antropoloji Bölümü öğretim üyesi Prof. Dr. Erksin Güleç ile Doktora Öğrencisi Araş. Gör. Ayşen Açıkkol'un yaptığı çalışma 'Urartularla akraba oldukları' yönündeki Ermeni tezlerini bilimsel açıdan çürütmüştür. Ermeniler, 8-7. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu ve Kafkaslarda güçlü bir uygarlık kuran Urartularla tarihsel köken açısından akraba olduklarını, Van başta olmak üzere Urartu hegemonyası altında bulunan toprakların kendi yurtları olduğunu iddia etmekteydi.⁵ Bu tez, arkeolojik ve dilbilimsel açıdan geçmişte

³ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul: Belge Yayınları, 1987), s. 101.

⁴ Küçük, Ermeni..., s. 17.

⁵ Prof. Dr. Erksin Güleç ve Araş. Gör. Ayşen Açıkkol Van ve Hakkarıdaki arkeolojik kazılarda çıkarılan 288 farklı bireye ait iskeleti antropolojik açıdan inceledi. Geçmişte Tilkitepe ve Erzincan'da bulunan Urartu iskeletleri

çürütülmüştü. Şimdi de iddianın gerçeği yansıtmadığı antropolojik açıdan ispat edildi. Bunun öncesinde ise ilk defa dil farklılığından hareketle Ermeniler'in Urartuların devamı olamayacağı kanıtlanmıştır.

Ermenilerin kökeniyle ilgili olarak ortaya konan bir diğer tez ise Frikyalılarla birlikte Anadolu'ya geldikleri iddiasıdır.

Hıristiyanlık öncesinde 'Ermenistan' diye bilinen coğrafyada yaşayan toplum; değişik dini ve etnik cemiyetlere ait tanrıların da içinde yer aldığı bir panteona sahipti. Bu panteon içinde bölgelere ve yüzyıllara göre değişiklik gösterenlere de, 'büyük ve meşhur' tanrılar yanında, mahalli kalanlara da rastlamak mümkündür.⁶ Bu anlamda Ermenistan bir etnik aidiyeti değil, yüksek ülke anlamına gelmektedir.

Çok çeşitli ve sayıları kabark tanrılar arasında öne çıkarılan, yücelik atfedilenler de bulunmaktadır. Tanrı sayısının çokluğu dolayısıyla Ermenileri 'Politeist', bunlar arasında birine 'üstünlük', 'yücelik' atfetmelerinden dolayı da 'Monoteist' olarak değerlendirilenler bulunmaktadır.

Ermeni yazar Sandalcıyan, Ermenilerin milli yazarlarının 14 tane tanrı ve tabiatüstü varlıktan bahsettiklerini, bunlardan üç tanesinin (Arlezk, Kack, Dragonlar) topluluk ifade ettiklerini belirtmektedir. O, bu tanrılar grubuna, Hayk,⁷ Aray ve Vanand'ı da dahil etmektedir. İlk 'milli yazarlarının', bu tanrılardan bazısının kısa süre öncesine kadar, atalarının benimseyip ta'zimde buldukları tanrılar olduğunu bilmediklerini de kaydeden Sandalcıyan; Ermeniler arasında yaşayan tanrıları kökenlerine göre şöyle gruplandırmaktadır;

- 1) Milli olduğu ifade edilen Tanrılar; Amanor, Kack, Hayk, Aray, Dragon'lar (Toprağın ürünlerini çalan Ejderhalar-Canavarlar), Güneş ve Ay.

de araştırmaya dahil edildi. 'Distance analizi' adı verilen özel bir yöntemle popülasyonları olası akrabalık ilişkileri irdelendi. Son olarak Urartularla Ermenilerin morfolojik özellikleri karşılaştırıldı. Van'da, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Adli Tıp Anabilim Dalı ile Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Emniyet Genel Müdürlüğü, Jandarma Kriminal Laboratuvarları, Adli Tıp Kurumu ve Adli Bilimciler Derneği'nce 5-6 Mayıs 2004 tarihlerinde düzenlenen Birinci Ulusal DVI Kongresi'nde çalışmasını sunan Profesör Güleç, Ermeni morfolojik yapısına sahip grupların, Urartu devletini kuran ve Akdeniz ırkı morfolojisi sergileyen insanlarla hiçbir ilişkisi bulunmadığını açıklamıştır.

⁶ Küçük, Ermeni..., s. 12.

⁷ Adı geçen Hayk'ın Ermeniler'in eserlerinde sık sık değiştiği Nuh'un torunu olan Hayk'la sadece isim benzerliği vardır.

- 2) İran kökenli Tanrılar: Aramazd, Anahita, Mihr (mithra), Tir, Vanand.
- 3) Hint Kökenli Tanrılar: Vahakn (Vahagn)
- 4) Sümer-Akad Kökenli Tanrılar: Astlik (Astgik), Nane, Azlezk(ler).
- 5) Suriye-Fenike Kökenli Tanrı: Bersamin

Ermeniler bunların dışında, Grek ve Latin (Yunan ve Roma) tanrılarına saygı duymuş ve mabetlerinde onlara yer vermiştir. Bunların yanında onlar, daha güçsüz başka tanrılara ve 'varlıklara' saygı göstermekten de geri kalmamışlardır. Bu noktada Tanrı kelimesine yüklenen anlam üzerinde durulabilir.

Ermeniler de İranlılar gibi ilk zamanlarda güneşe, aya, ateşe, suya, toprağa, rüzgara tapar veya kutsiyet atfederlerdi. Masis (Ararat), Nemrud, Süphan (Sipan), Arakaz gibi alev saçan dağlara, yıldızlara, gezegenlere, burçlara, yalçın kayalara, büyük sulara, güvercin, şahin, kartal, boğa gibi hayvanlara, Sos (gümüşlü kavak) gibi ağaçlara hayali tanrılara, iyi ve kötü ruhlara taparlardı. Horenli Movses, Şamran'ın, yanında öldürülmüş olduğu söylenen Kaya'nın, kutsallaşmış ve Ermeniler tarafından tapılmış olduğunu yazmaktadır. Dr. Dagavaryan, dünyanın bir boğanın boynuzları üzerinde bulunduğu ve depremin bundan ileri geldiği hakkında efsanesinin Ermeniler, İranlılar, Türkler arasında aynı olduğunu söylüyor. Ermeniler ibadetlerini açıkça yaparlardı. İlk zamanlarda belirli tapınakları yoktu. Güneşe, dağ tepelerinde, aya, genellikle Sebuh dağı üstünde, tapınılırdı. Ermenilerin kiliselerinin hala doğuya dönük bulunması, ayinlerde o yana dönerek yakarmaları, güneşe ait ilahiler okunması, güneşe Arekak yani, Ar-ek-akn (Allah'ın bir gözü) denilmesi bu zamandan kalmadır.⁸

Türk inanç sisteminde de güneş, koruyucu vasfı itibarı ile gök, ay ve yıldızlar gibi bir iye mevkiindedir. Hun çağından itibaren Türklerin güneşi, kün diye adlandırdığı bilinmektedir.⁹ Kalafat 'Güneş, Türk hayatında kötülüklerle mücadele eden, bereketi sağlayan, huzuru temin eden unsurdur' diyerek bir bakıma tezimizi destekler mahiyette bir açıklama yapmıştır. Bu özelliklerinin yanı sıra halk arasında güneşin ilk ışıklarının değdiği taş ve kayaların övülmesi, bu yerlere karşı saygı gösterilmesi de aynı inancın

⁸ Uras, Tarihte..., s. 115.

⁹ Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1999), s. 32.

yaşayan biçimidir. Güneşin Türk halk inançlarında bir kült oluşturduğu bilinen bir husustur. Fakat bu konulara değinirken bu benzerliklerin sadece bu iki halk arasında değil aksine bu bölgede yaşamış diğer toplulukların da bir özelliği olabileceği ihtimalini unutmamak gerekmektedir.

Bir arada yaşadıkları toplumların etkisinde kalarak bir bakıma onların tanrılarını alan Ermeniler hakim oldukları veya hakimiyeti altında oldukları toplumların inançlarından oldukça etkilenmişlerdir. Bu hal, çok karşılaşılan doğal bir süreçtir. Burada ister istemez aklımıza şöyle bir soru gelmektedir. Acaba Ermeniler sadece Türklerle yaşadıklarından dolayı mı iki kültür arasında bu şekilde bir etkileşim olmuştur? Fakat şunu da unutmamak gerekiyor, Ermeniler İran'ın hakimiyetinde yaşadıkları dönemde de İran'lılardan etkilenmişlerdir. Dolayısıyla bu etkilenmenin sadece Türklerden kaynaklı olduğunu söyleyemez.

Ayrıca Ermeni mitolojindeki tanrıların büyük bir kısmının Hindistan ve İran'dan geldiğine dair çeşitli iddialar olmakla beraber Romalıların, Yunanlıların, Asurilerin mitolojilerinden de etkilenmişlerdir. Ne var ki konumuz Ermeni mitolojisindeki tüm etkileşimleri irdelemek değildir.

Ermenilerin Hıristiyanlık öncesi dinlerine ait bir başka efsane ise Samani oldukları yönündedir.¹⁰ Bu konuda Bolsohays adlı Ermeni sitesi Ermenilerin Hıristiyanlık öncesinde *Samani* olduklarına dair bazı sembollerin halen kiliselerde muhafaza edildiğine değinmiştir. Ayrıca yine Hıristiyanlıktan önce Ermenilerin Güneşi ana, Ay'ı da ata olarak tanıdıklarından bahsetmiştir. Bu tür benzerliklere, Anadolu ve Azerbaycan Türk halk inançlarında da rastlanmaktadır.

Bu nokta itibarıyla sonuç olarak Ermenilerin Hıristiyanlık öncesinde büyük oranda İran'dan etkilendiği kuşkusuz, bu bağlamda Ermenilerin Hıristiyanlık öncesi tanrılarını şu şekilde sıralamak mümkündür; 'Ahuramazda: Zeus, Jüpiter, Mihr: Hephaistos, Vulkan, Anahit: Diana, Artemis, Nane: Athena, Minerva, Astgik: Aphrodite, Venüs, Vahakn: Hercule, Tiur, Dir: Mercure, Hermes'

¹⁰ Saman kelimesinin etimolojik kökeni üzerinde simdiye kadar çok durulmuştur. Bu terimin Tunguzcadan Rusça yolu ile Batı ilim dünyasına geçtiği bilinmektedir. Aslen Sanskritçenin bir koluna bağlı olduğu sanılan kelimenin, Hind-Avrupa dillerinden Toharca (Samane=budist rahip) ve Sogdçadaki (Saman) transkripsiyonları keşfedilince, bu terimin Hind-Avrupa menseili olduğu görüşü kuvvet kazanmıştır. Çünkü bu kelime Tunguzcaya yabancı görünmekte ve Samanlığın güneyden kuzeye doğru yayılışında Budizm tesiri sezilmektedir.

Fakat her ne kadar bu tanrılar İran kökenli olsalar da diğer mitolojik varsayımlar itibariyle Ermenilerin sadece İran tanrılarından etkilendiğini söylemek doğru değildir. Ermenilerin İran'ın yanı sıra Yunan, Hint ve Roma'dan da büyük oranda etkilendiği görülmektedir.

Hıristiyanlığın Kabulü

Kilise, Ermenilerde toplanma yeri anlamı dışında sığınma yeri anlamına da gelmektedir. Bir devlete sahibi olmadan dünyanın çeşitli yerlerinde, farklı din ve milliyetten insanlarla bir arada ya da onların hakimiyetinde yaşayan Ermenilerin hiçbir zaman tamamen asimile olmadan yaşamalarının en önemli nedeni Gregoryen Kilisesi olsa gerek. Ermeniler, kiliseleri için 'Ermeni milletinin can verilen ruhunun, yeniden dünyaya gelmek için yaşadığı vücuttur', demektedir.¹¹ Gregoryen kilisesi etrafında toplanan Ermeniler bu topluluk etrafında oluşturdukları ortamda kendilerine yettikleri için dış kültürel etkilenmelerden etkilenmemişler ve asimilasyona uğramamışlardır.

Ermeni kimliğinin oluşmasında ve devlet politikasına yansımada Kilisenin her zaman rolü olmuştur:

*'Öncelikle şunu belirtmek de fayda var ki; Ermenilerin tarihte cemaat olarak, bugünse devlet olarak mono milliyetçi bir politika izledikleri görülmektedir. Mono milliyetçilik; tek milliyetli toplumun hedeflenmesi, azınlık ve etnik unsurlara kimliklerini yaşama şansı tanımayarak etnik temizliğe gidilmek üzere sınır dışı edilmeleri, fiziki veya kültürel olarak yok edilmeleri düşüncesi ve politikadır.'*¹²

Her ne kadar çeşitli kaynaklarda Hıristiyanlığın Ermenistan'a gelmesiyle ilgili farklı iddialar yer alıyorsa da daha çok, Hıristiyanlığın Ermenistan'a ilk kez dördüncü yüzyıl başlarında Kapadokya bölgesinden girdiği tezi savunulmuştur. Movses Horend ve Kirkor Lusavoriç Hıristiyanlığın yayılması ile ilgili şöyle bir efsaneyi anlatmaktadır:

'Tridat, çoktan beri kaybettiği iktidarı eline alınca bu başarıyı, Tanrıça Anahit'in bağış ve korumasına bağlayıp Tanrıça adına tapınakta kurbanlar kesti. Etrafındakilere ve bu arada subaylarından olan Kirkor'a bu Tanrıça'ya teşekkür ederek mihrabına, çiçeklerden,

¹¹ H.Pasdermadjian, *Histoire de l'Arménie*, s.23'ten nakleden Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları,2001), s. 46.

¹² Yaşar Kalafat, 'Mono Milliyetçilik ve Milli Kilise', Sekizinci Askeri Tarih Semineri (İstanbul: 24-27 Ekim 2001)

dallardan bir çelenk sunmasını emretti. Kirkor, Kayseri'de öğrenim ve eğitim görmüş, Hıristiyanlığı kabul etmiş olduğu için Hıristiyanlığını açıklayıp kralın bu isteğini geri çevirdi. Kral, 'Benim tapmadığım bir Tanrıya tapmaya nasıl cesaret ediyorsun' dedi. Hıristiyanlıktan dönmesi için yapılan işkenceler fayda vermedi. Bu sırada soylulardan birisi, 'Bu Kirkor'un yaşamaya ve güneşi görmeye hakkı yoktur. İçimizde bulunduğu sürece kendisinin inancını bilmiyorduk. Fakat şimdi onu tanıyoruz. Bu adam babanızı öldüren ve Ermenistan'ın yıkılmasına, esirliğine neden olan 'Anag'ın oğludur' dedi. Tiridat bunun üzerine Kirkor'u zincire vurdu, Ararat'a gönderdi. Artaşat kalesinde kör bir kuyuya attı. Orada herkes tarafından unutulmuş olarak on beş yıl kaldı...'¹³

Yine bir başka efsaneye göre Tiridat, imparator Dioclétien'in saldırısından Ermenistan'a kaçan Heripsim'e, Gaiane isimlerindeki kız rahibelerle diğer birçok rahibe arkadaşlarını yakalıyor, Heripsime'yi almak ve Ermenistan kraliçesi yapmak istiyor, kız boyun eğmiyor, hepsi kaçıyorlar, Tiridat uzun mücadelelerden sonra Heripsime ile beraber 32 rahibe arkadaşını öldürtüyor. Bu korkunç olaydan birkaç gün sonra da Tanrı'nın gazabına uğruyor, bedenine şeytan giriyor, bir yabani domuz oluyor, ağız köpürüyor, kendi etlerini kemiriyor. Kirkor Lusaroviç'i kuyudan çıkarıyorlar, kral, Kirkor'un duası ile iyi oluyor, güneş doğduğu zaman kral ve çevresindekiler bu kutsal adam huzurunda yere kapanıyorlar.

Kirkor Lusaroviç, bundan sonra eski tapınakları yıktırıyor, Ermenistan'a hıristiyanlık giriyor, kendisi altmış soylu kişi ve beyaz katırla çekilen bir araba ile Kayseri'ye giderek orada din reisi bulunan Leons'un eliyle Ermenistan'ın baş ruhani reisi olarak kutsallaştırılıyor. Dönerken, Fırat kenarında Pağavan dolaylarında kral ailesini, saray büyüklerini ve büyük bir halk topluluğunu vaftiz ediyor. Kirkor, Suriye ve Kapadokya'dan Hıristiyan rahipleri de getirmişti.

Yukarıda da belirtildiği gibi tarihten günümüze Ermenilere kimlik kazandıran öğelerden biri yada en önemlisi kilise yada Gregoryen kilisesi olsa gerek. Bu yönüyle adeta farklı yerlerdeki Ermeniler arasında bir bakıma iletişimi sağlayan kilise aynı zamanda kültürel birlikteliğin devamına da katkıda bulunarak önemli bir görevi üstlenmiş bulunmaktadır. Tekrarlamak gerekir ise günümüzde birçok kaynağa göre bugün Ermeniler çeşitli devletlerin hakimiyetinde asimile olmadan ayakta kalabilmişlerse bunu büyük ölçüde Gregoryen Hıristiyanlık sayesinde başarmışlardır. Din ve onu

¹³ Uras, Tarihte , s. 115.

**Ermenilerin milli
şuurlanmalarında da, milli
benlik kazanmalarında da
en büyük rolü kilise
oynamıştır.**

temsil eden Ermeni kilisesi, Ermeni siyasal kimliğinin de öncüsü olmuştur. Öyle ki Ermeni dini liderlerinin ünvanı olan katogigos kelimesi, 'milletin temsilcisi' anlamına gelmektedir.¹⁴

Gerçekten Ermenilerin milli şuurlanmalarında da, milli benlik kazanmalarında da en büyük rolü kilise oynamıştır. Ermeniler; Sasaniler'den ve Bizans'tan çok büyük baskılar görüp de milli varlıkları tehlikeye girdiği dönemlerde, bunlara karşı mücadelenin önderliğini de kilise üstlenmiştir. Ermeni alfabesinin icadı ile diğer kültürel gelişmelerin merkezi de kilise olmuştur. Dahası Ermeni Kilisesi'nin ve katogigosların tarihte siyasi olarak da önemli roller oynadıkları görülmektedir.¹⁵

Aynı konuya Samuel Weems de şu şekilde değinmektedir; 'Tarih boyunca Ermeni Kilisesi, Ermeni milletinin kaderiyle öylesine bir paralellik arz etmiştir ki, birinden bahsetmeden diğerini açıklamak zordur. Bu ikisi, Ermeniler ve Gregoryen Kilisesi, öylesine iç içe geçmişlerdir ki 'milli kilise' tabirinin adeta Ermenileri için ortaya çıktığı öne sürülmektedir. Bu sebeple başlangıcından bugüne kilise, siyasi ve soyal olayların merkezi olmuştur. Milletın problemleri her zaman kiliseyi derinden etkilemiştir.'¹⁶

Ermeni tarihinin en önemli dönüm noktası hiç şüphe yok ki topluca Hıristiyanlık'ı kabul ettikleri iddiasıdır. Bu olaydan sonra Hıristiyanlık ve ona takılan Gregoryen markası Ermeni kimliğinin başat ögesi olmuştur.

Sonradan Ermeni adını kendi tekeline alan Hay kavmi bölgede çoğunluğu da oluşturmamaktadır. Ancak muhtemeldir ki Hay kavmi Gregoryen cemaat içinde çoğunluktadır. Şu halde mensuplarına Ermeni denen Gregoryen cemaatinin, Aziz Gregor'un Hıristiyanlık yorumunun bir araya getirdiği Grek, Türk, Hay, Pers, Süryani gibi bölgedeki etnik gruplardan oluşmuş bir cemaat toplumu olduğu sonucuna varılabilir.¹⁷ Ermeni adının tarihi anlamı ve kökenleriyle ilgili hususu Küçük de şu şekilde ifade etmektedir:

¹⁴ Erdal İlter, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, (Ankara:KÖKSAV Yayınları,1999), s. 17.

¹⁵ Küçük, *Ermeni....*, s. 2.

¹⁶ Samuel A. Weems, *Secrets of a 'Christian' Terrorist State: Armenia*, (Dallas: St. John Press, 2002), s. 7.

¹⁷ M. F. Kırzioğlu, 'Milli Destanlarımızda Dede Korkut Oğuznamelerinin Tarih Belgeleri Bakımından Değerleri-Armenya/Yukarı Eller Tarihinin İçyüzü', *Belleken*, Cilt 50, s.198 (Aralık,1986)'dan ayrı basım, s. 920.

'Tarihte 'Ermeni' kelimesi çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. 'Ermenistan' denen bölgede yaşayan veya Gregoryen Kilisesi'ne bağlı olan kişi anlamlarında olduğu gibi. Ermeni halkı tarih boyunca çok çeşitli halklarla karışmıştır. Bugün Ermenilerin fiziki görünüş itibariyle birbirlerinden çok farklı olmalarının ve Ermeni kelimesinin irki bir anlamı bulunmayışının sebepleri de bunlardır. Bundan dolayı 'Ermeni' kelimesinin daha çok kültürel bir içeriği olduğu söylenebilir.'¹⁸

Ve öyle ki; özellikle bu ilk dönemde Hay kavminin bu kültüre katkısı da pek fazla değildir. Mesela Gregoryen mezhebinin kurucusu olan Aziz Gregor, Hay kavmine mensup değildir, Partlı'dır.¹⁹ Yine Arsasid hanedanı ve Tiridat da Fars kökenlidir. Bu konuda tarihçilerin büyük çoğunluğu hemfikirdir. Bunun yanı sıra Aziz Gregor'un Türk olduğunu hattâ Dede Korkut'la aynı kişi olduğunu iddia edenler de vardır.²⁰ Dahası Haylar'ın yazı dilleri olmadığından, Aziz Gregor Hıristiyanlık'ı yaymak için Grekçe ve Süryanice'yi kullanmıştır.²¹ Ayrıca yine bu dönemde Türkçe'nin Gregoryen dinî eğitiminde oynadığı role de dikkat çekmek gerekir.²²

Ermenilerin Hıristiyanlık öncesi inançlarının karma bir yapı arz ediyor olması da, bugün Ermeni olarak adlandırılan toplumun köken itibariyle yalnız bir ırktan değil, değişik ırk, kültür ve inançtan çeşitli toplulukların Ermenistan denen coğrafyada karışmasından oluştuğunu göstermektedir. Yaşadıkları bölgeye izafeten 'Ermeni' ortak adıyla anılan bu gruplar daha sonra Hıristiyanlık şemsiyesi altında birleşmiş ve yine aynı ortak adla cemaatleşmişlerdir. Ermeni olarak adlandırılan bu topluluklarda görülen monoteist inanış ise, Ermenistan bölgesinde yaşayan Türklerin varlığına bağlanmaktadır. Dahası Ermeni olarak adlandırılan toplulukların ölü gömme âdetlerinden bayram şenliklerine, mezar taşlarından kurban merasimlerine ve tabiat kültlerine kadar eski Türklerle olan benzerlikleri de dikkate alınarak, günümüzde Ermeni olarak adlandırılan milletin köken itibariyle Türk, Hay, Pers, Süryani, Grek

18 Monte Melkonian, 'The Right To Struggle', içinde Markar Melkonian (ed.), (San Francisco, Sardarabad Collective, 1993), s. 26. zikreden Mahmut Niyazi Sezgin *Ermeni Milli Kimliğinde ve Toplumsal Zihniyetinde Din Ve Kilise*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Ankara:2003).

19 Uras, *Tarihte...*, s. 92.

20 M. Fahrettin Kırzioğlu, 'Albanlar Tarihi Üzerine' (M.Ö. IV.-M.S. X. Yüzyıllar), XI. Türk Tarih Kongresi Bildiriler kitabından ayırbaşım, s. 49.

21 Malachia Ormanian, *The Church of Armenia*, (Londra: A. R. Mowbray & Co. Olimited, 1955) ss. 15-16., Abdurrahman Küçük, 'Gregoryen Ermeni Kilisenin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu', A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 35, 1996, ss. 130-131; Kalafat, 'Mono Milliyetçilik ve Milli Kilise'.

22 İ. Necdet Çetinok, 'Sarı Gelin Türküsü ve Ermenilik', *Erciyes*, Cilt 282, Haziran 2001, ss. 7-13; zikreden Mahmut Niyazi Sezgin *Ermeni...*

gibi gruplardan oluşmuş 'uzlaşmış' bir topluluk olduğu sonucuna varılabilir.²³

Bölgede Ermeni Hayk kavmi evrensel din olan Hıristiyanlığa girmeden Pagan dinine inanıyordu. O dönemde diğer halkların evrensel dini olmadığından dolayı Hayk kavmi Gregoryenliği seçerken bölgenin diğer halkların bu evrensel dine tamamen girmemiş olduğunu düşünmek mümkün değildir.

Kirkor Hayk kavminden olsa dahi, tebliğ ettiği ilahi dini muhakkak kendi halkına tebliğ etmiş olamaz. Çünkü o taktirde evrenselleşmeyle, Tanrı buyruğunu iletmekle çelişkiye düşer. Nitekim diğer semavi dinler mutlak olan Allah tarafından onun kullarına gönderilmiştir. Mesela İslamiyet de Müslüman olabilmek için illa Arap olma şartının aranmamış olması gibi.

Kısaca toparlamak gerekirse; Hıristiyanlık'ın Gregoryen mezhebi tarih sahnesine çıkmadan önce, bu mezhebin ortaya çıkıp yaygınlaştığı coğrafyada (Ermenistan) çeşitli ırklar bulunmaktaydı. Gregor isimli bir kimse Hıristiyanlık'ı yorumlayınca, onun vaazını benimseyip ona inananlara, bu şahsın adına izafeten Gregoryen denmeye başlanmıştır. Tarihi süreç içerisinde bu Gregoryen cemaat içindeki Grek, Türk, Pers vs. gibi etnik topluluklar, dinselleştirilen bir Hay kimliği içerisinde ve 'Ermeni' ortak adını alarak kademeli bir şekilde asimile edilmişlerdir. Bugünkü Ermeni anlamında Ermeni milliyetinin oluşumu, kilisede din adamları tarafından, 'Ermenilik' adına bir Hay tarihi yaratma çalışmalarının başladığı 8. yüzyıla dayandırılabilir.²⁴

Kalafat bu tezimizi destekler nitelikte olan 'Türk-Ermeni İlişkilerinde Kültürel Boyut'adlı çalışmasında bu konuya şu şekilde yer vermektedir; *Anadolu'da çoğunluğu oluşturan Müslüman halk arasında dağınık olarak yaşayan Gregoryen toplumu, şüphesiz dar bir sosyal çevrede sıkışmıştı. Evlilikler gibi sosyal zorlamalar, Gregoryen toplulukları arasında iletişimi sağladı. Buna bir kısım Gregoryenlerin ticari bir toplum oluşu da eklenince, münferit ve müstakil olan Gregoryenler arasında dayanışma yoğunlaştı. Bütün bunların üzerinde Gregoryen dini örgütlenmesi, kilise etrafında bir birliğin sağlanmasını amaçlamıştı. Gregoryen Kilisesi etrafında toplanan çeşitli ırklardan insanlar; mimari, musiki, resim, heykel gibi alanlarda zaten ciddi bir senteze girmiş ve Gregoryen Kilisesi*

²³ Küçük, Ermeni..., ss. 34-35.

²⁴ Erdal İlter, *Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyanları*, (Ankara: KÖKSAV Yayınları), s. 40.

kültürünü oluşturmuştu. Bu toplumdan bir milliyet çıkarmak, emperyalizm için zor olmadı.'

Yukarıdan da anlaşıldığı gibi Müslüman halk içinde adeta azınlık bir grup gibi yaşayan Türkler zamanla müslüman halk arasında birazda dışlanmanın verdiği etkiyle kendini diğer Gregoryen topluluklardan biri olan Ermenilere daha yakın hissettiği tezi üzerinde durulabilir. Ayrıca bu tezimizi Kalafat, Kızıoğlu ve Sezgin'in görüşleri de doğrular mahiyettedir.

Buradan yola çıkarak Mahmut Sezgin'in 'Ermeni Milli Kimliğinde ve Toplumsal Zihniyetinde Din Ve Kilise' adlı tezinde fikirlerine yer verdiği dünyaca ünlü ismi Anthony Smith'in düşünceleri ise bu konuya bir başka açıdan netlik getirmektedir. Smith, milli kimliklerin ve milliyetlerin oluşumunu konu alan 'Milli Kimlik' adlı eserinde, Ermeni milliyetinin teşekkülüne çerçeve teşkil eden bu milletleşme kurgusunu şu şekilde izah etmektedir:

*'Tümüyle dini bir cemaat olarak yola çıkmış olan bir topluluk sonunda münhasıran etnik bir cemaate varabilir. Mısır'da Şii Müslüman bir mezhep olarak ortaya çıkan ama burada eziyet ve zulümle karşılaşan Dürziler, kale gibi korunaklı Lübnan Dağı'na gittiler ve burada 11. yüzyılın ilk on yıllarında Araplar kadar Kürtler ve İranlıları da aralarına aldılar. Ama son büyük hocaları Baha'al Din'in ölümü üzerine mühtediliği bıraktılar. Cemaate üyelik, daha çok dışarıdaki dini hasımların korkusundan, sabit bir hal aldı. İnananların cemaatine giriş çıkışlara artık izin verilmiyordu. Çok geçmeden Dürziler soyu soppu olan, şecerese belli, toprak sahibi bir cemaat haline geldiler. O nedenle bugün Dürzi olmak 'etno-dinsel' bir topluluğa mensup olmak demektir.'*²⁵

Yukarıda değindığımız yazarların fikirlerinden başka yazar Arpee Gregoryen Kilisesi hakkındaki farklı görüşleriyle olaya bir başka boyut kazandırmaktadır. Kızıoğlu, Kalafat ve Sezgin'in savunduğu teze büyük ölçüde ters düşmektedir.

Gregoryen Kilisesi, Hay etnisitesinin tarih boyunca kurduğu, siyasi niteliği ve devamlılığı da olan tek toplumsal kurumdur. Gregoryen cemaat içerisindeki Hay etnisitesinin, kiliseye, cemaat içindeki diğer bütün etnik gruplardan daha fazla bağlanmasının ve onu diğerlerinden daha fazla sahiplenmesinin sebebi de budur.

Yayılmacı ve tecritçi bir strateji güden Ermenilerin milli çıkar doktrini olan Hay Dat'ın temelinde de bu şekilde meydana getirilmiş yapay Ermeni milliyeti vardır. Hay kavmi, Ermenistan coğrafyası ve

²⁵ Anthony D. Smith, *Milli Kimlik*, (İsatanbul: İletişim Yayınları, 1999), ss. 21-22. zikreden Sezgin, Ermeni...

Gregoryenlik arasındaki ilişkilerin kurgusu anlaşılmeden Ermeni milliyetini ve Ermeni psikolojisini analiz etmek mümkün değildir. Ermeniler, kendilerini ilk Hıristiyan millet olarak dünyaya takdim etmek suretiyle Hay Dat'ın amaçlarını gerçekleştirmek için mono milliyetli Ermeni Kilisesi özelinde inşa edilen Hıristiyanlık anlayışını kullanmaktadır.²⁶

Sonuç olarak denebilir ki, Gregoryen Kilisesi'nin Ermenilerin milli kilisesi olduğu tezi, mono milliyetçi Ermeni milli yapılanmasını güçlendirmek için ortaya atılmıştır.²⁷ Bugün Gregoryen inançlı Ermeni milleti içinde Hay kavmi dışındaki Türk, Pers, Grek, Süryani ve Parth gibi diğer etnik grupları görmüyor isek bu, Ermenilerin mono milliyetçilik ve buna bağlı asimilasyon ve etnik temizlik politikaları sebebiyledir. Özetlemek gerekirse; Ermeniler, Gregoryen cemaatinin ürettiği her türlü kültür değerini Ermenilik adına sahiplenmiş ve Hay etnik kimliği dışındaki topluları ya zorla asimile etmiş ya da bölgeden sürmüştür. Bu tarihî gelişim seyri içerisinde, Bulgar Türkleri'nin Slavlaşmasına benzer bir şekilde Gregoryen inançlı Türklerin 'Hay'laşması süreci yaşanmıştır.

Gregoryen Türklerin Haylaştırılması

Ankara ve Kayseri sancaklarında 10. ve 11. yüzyıllara ait mahkeme tutanaklarını inceleyen Hasan Fehmi'nin meydana çıkardığı belgeler ve yaptığı tespitler, bu konuya bir hayli ışık tutmaktadır. Öncelikle Anadolu'da, Selçukluların geliştiren çok daha öncelere kadar geniş Türk kitlelerinin yaşamakta olduğunu ortaya koyan Fehmi, bunların pek çoğunun Gregoryen, bir kısmının da Ortodoks mezhebinden olduğunu belirtmektedir.²⁸ Gerek Selçuklu döneminde gerekse Osmanlı döneminde gayri Müslim kategorisinde değerlendirilen bu Türk toplulukları, böylece Müslüman üst kimliğiyle ifade edilen Türklük dairesinden çıkarılarak, Müslüman olmayan gayri Türk kesimlerle özdeşleştirilmiştir. Her ne kadar bu Türk topluluklarının çoğunluğu uzunca bir süre ana dilleri olan Türkçe'yi muhafaza etmeyi başarmışlarsa da, bir milliyetin çerçevesini oluşturan değerler ve kodlar itibarıyla git gide bağlı buldukları dinî cemaatin başat etnisitesinin yörüngesine girmeye başlamışlardır. Böylece

²⁶ Bkz. Wolfgang Gust, *Der Völkermord an den Armeniern*, zikreden Sezgin, Ermeni...

²⁷ Kalafat, Mono Milliyetçilik...

²⁸ Hasan Fehmi, 'Anadolu'da Gregoryen ve Ortodoks Türkler', *Ülkü*, Cilt 4, No. 21, (İkinci Teşrin 1934), ss. 173-182.

Gregoryen mezhebine bağlı Türklerin, tıpkı Bulgar Türklerinin Slavlaşmasına benzer bir süreçle, Haylaşması, diğer bir deyişle bugünkü anlamda Ermenileşmesi süreci yaşanmıştır.

Mesela Hicri 1031 yılında Osmanlı padişahının Ankara ve Kayseri sancakbeylerine hitaben yazdığı bir fermanında, Anadolu'daki Gregoryen Türk ailelerinin çocuklarının, Gregoryen kilisesindeki Ermeni papazlarca ayartılıp eğitim bahanesiyle manastırlara götürüldüğü ve buralarda asimile edilerek Ermenileştirildiği ve ahalinin bu durumdan kaynaklanan şikayetlerinin giderilmesi belirtilmektedir.²⁹

Bir diğer örnek ise kişi adlarının değişiminde gözlemlenmektedir. Önceleri ana dillerini olduğu gibi kişi adlarını da, hatta kilise görevlisi olan Türkler dahil olmak üzere, korumayı başaran Gregoryen Türk toplulukları, daha sonra zamanla Hay (Ermeni) adları almaya başlamışlardır. Fehmi bu konuda, makalesinde pek çok mahkeme kaydına yer vermektedir. Böylece Yahşi, Kaya, Toman, Demir, Arslan gibi kişi adları zamanla, özellikle din eğitimi alan veya papaz olan Türkler arasında, yerini Aram, Sarkis, Hayk, Nikol, Ruben gibi adlara bırakmıştır.³⁰ Nasıl ki İslam'ı kabul eden Türkler, kendi adlarını Arap ve Fars adlarıyla değiştirdilerse, papaz olanlardan başlayarak Gregoryen Türkler de, Türkçe adlarını bırakıp yerlerine Hay (Ermeni) adlarını kullanmaya başlamışlardır.

Bu süreç zamanla tekmi bir asimilasyona, Türklerin Haylaşmasına, dönüştüyse de, asimile edilen etnisite, başat etnisite üzerinde, ona damgasını vuracak kadar köklü kültürel izler de bırakmıştır. Nitekim Gregoryen Türklerde Türkçe kişi adları neredeyse tamamen kaybolmasına rağmen, meslekî lakaplar ve aile ünvanları ile bunların bugün soyadı halini almış şekilleri, sonlarına eklenen Farsça kökenli -yan eki hariç Türkçe formlarını korumuşlardır. Öyle ki bugün Ermenistan'da devletin zirvesinden toplumun geneline kadar nüfusun önemli bir oranının soyadları böylesi Türkçe soyadlarıdır. Bu çerçevede Pastırmacıyan, Demirciyan, Allahverdiyan, Koçarıyan, Şahgeldiyan, Ağabekyan, Şıracıyan, Boyacıyan, Tahtacıyan, Çuhacıyan, Basmacıyan, Taşçıyan, Tumanyan, Çilingiryan, Nalbantyan, Ormanyan, Bardakçıyan, Zekiyan gibi soyadlarının Ermenistan'da yaygın biçimde kullanılıyor olması, bugünkü Ermeni milletinin, önemli oranda, Türk kökenli bir

²⁹ Fehmi, 'Anadolu'da ...', s. 174, 182.

³⁰ Fehmi, 'Anadolu'da ...', s. 175.

bileşenden meydana geldiğine delil kabul edilebilir. Keza bugün Ermeni milletinin müzik, folklor, mutfak, giyim-kuşam, halk inançları gibi çeşitli kültürel açılardan Türk milletiyle şaşırtıcı ortaklıklar ve benzerlikler sergiliyor olması, en az, Ermenilerin Sovyet dönemi öncesindeki tarihinin Müslüman Türk çoğunluğu içerisindeki etnik adacıklarda geçmiş olması ve bu sayede hakim Türk kültüründen oldukça etkilenmiş olmaları kadar ve hatta ondan daha fazla, bugünkü Ermeni milliyetine eklenmiş Türk varlığı ve onun Ermeni milliyeti ile kültürü üzerindeki etkisinde aranmalıdır.

Bu etkileşim konusundaki çok çarpıcı örnek ve tespitlerden bir tanesi, de Gregoryen kültüründe görülen koç başlı mezar taşlarıdır. Koç başlı mezar taşı, Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar geniş bir coğrafyada uygulanagelen bir Türk kültür motifidir. Aynı tarzda mezar taşları bugün Ermenistan'da da, bir farkla, boyunlarında Arapça harflerle yazılmış yazılar ve dualar yerine haç figürü ile, aynen bulunmaktadır.³¹ Yine Ermeni alfabesindeki çeşitli harflerin Türk oyma yazısından alınmış olması da Gregoryen Kilisesi'nin kurulduğu ilk dönemlerden itibaren bu kilise cemaati içerisinde bir Türk varlığının bulunduğu konusunda ortaya konan delillerdir.³² Ayrıca Türkçe'nin, Ermenice üzerindeki köklü etkisi, antik Ermenice'de kullanılan yüzlerce Türkçe kelime, söz ve deyim alıntıları, Ermenice dilbilgisinin ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz dizimi gibi hususlarda Türkçe'den etkilenişi ve bütün bu etkileşimler sonucu Grabar şeklinde adlandırılan antik Ermenice'nin bugünkü, Türkçe'nin dil yapısına çok yakın, Aşharabar olarak adlandırılan forma dönüşmesi de ortaya konabilecek diğer delillerdendir. Bu süreç içerisinde Ermenice, gramatik yapısı değişen tek dil olmuştur. Türk ve Ermeni folklor ve edebiyat eserlerinin karşılaştırılması³³ ile Kıpçaklar ve Ermeniler arasındaki kültürel etkileşimin mahiyeti de bizi aynı sonuca götürmektedir.³⁴

Aslında bu dönüşümün, Gregoryen Türklerin Haylaştırılması/Ermenileştirilmesi, daha 18. yüzyılda Mekhitaristler³⁵ tarafından

³¹ Yaşar Kalafat, 'Türk-Ermeni Kültür İlişkilerinde Mitolojik Boyut', Eğitim, No. 38, (Nisan 2003), ss. 95-100.

³² Gregoryen Kilisesi'nin kuruluş dönemlerinde, Türklerin bu kilisedeki yeri ve rolü konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Adji, *Kıpçaklar: Türklerin ve Büyük Bozkırın Kadim Tarihi*, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2002); *Kaybolan Millet: Deşt-i Kıpçak Medeniyeti*, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2002)

³³ Bkz. Fikret Türkmen, *Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri*, (İzmir: Akademi Kitabevi, 1992)

³⁴ Mehmet Kutalmış, 'Türkleşen Ermeniler: Kıpçak-Ermeni Dil ve Kültür İlişkileri', Tarih ve Düşünce, Temmuz 2002, ss. 16-22.

³⁵ Mekhitaristler, 17. yüzyılda Sivas'ta doğan Katolik Ermeni rahibi Mekhitar'ın inanç yorumunu benimseyenlere verilen addır. Osmanlı hakimiyetindeki Ermenilerin zamanla eriyeceğinden endişe eden Mekhitar, Ermeniler arasında milliyet şuurunu uyandırmak çabası içine girmiştir. Bu amaçla Anadolu'yu dolaşmaya başlayan

Gregoryen Türkleri asimile edilerek Ermenileştirilmesi noktasında etkili olan bir başka husus da yabancı ve azınlık okulları ile misyonerlik faaliyetleridir.

başlatıldığını iddia etmek mümkündür. Mekhitaristlerin, Anadou'ya kaçak yollardan getirip dağıttıkları yayınlar vasıtasıyla Gregoryen Kilisesi mensuplarının homojen bir Ermeni milleti teşkil ettikleri düşüncesini yayarak daha sonra yaratılacak olan Ermeni milliyetinin tohumlarını attıkları söylenebilir. Böylelikle Mekhitaristlerin, her ne kadar aydınlanmacı, laik bir felsefenin savunucuları da olsalar, ortak din ve kilise kökeni üzerine kurguladıkları milliyet teorisi, Gregoryen Türklerin, Hay kavmi temelli Ermeni milliyetinde asimile edilmelerine basamak teşkil etmiştir.

Bütün bu tarihi ve sosyal analizden ortaya çıkan sonuç, Ermeni mono milliyetçiliğinin Türklük aleyhine geliştiğidir. Bu çerçevede, Gregoryen Türkleri asimile edilerek Ermenileştirilmesi noktasında etkili olan bir başka husus da yabancı ve azınlık okulları ile misyonerlik faaliyetleridir. Bu Hıristiyan kurumları, amaçları ve müfredatları ile, Gregoryen Türkleri, dindaşıktan hareketle milliyet değişimine uğratmıştır. 1850'li yıllara kadar tamamen kilise cemaati durumunda bulunan Gregoryen toplumuna bu dönemden itibaren bu müesseseler yoluyla milliyet şuuru verilmeye başlanmıştır. Değişik merkezlerden misyonerlik merkezleri taraftar kazanma mücadelelerinde, dini veya siyasi bir sözcüden mahrum olan Gregoryen Türkler üzerinde eğitim faaliyetlerini sürdürerek onlara Ermeni kimliğini aşılamlışlardır.³⁶ Bu kurumlar tarafından basılan ve dağıtılan Ermeni harfli Türkçe İnciller ve diğer yayınlar da bu faaliyetler arasındadır.³⁷

Mekhitar, Roma Kilisesi ile Ermeni Kilisesi'ni birleştirmek için çalışmıştır. İstanbul Ermeni Patrikliği'nin, Osmanlı makamlarından yardım istemesi üzerine Fransa'ya kaçmış, oradan Venedik'e giderek mücadelesini burada sürdürmüştür. Kendisine bağlı olanlar, daha sonra onun Venedik'te kaldığı manastırda varıklarını devam ettirmişlerdir. Napolyon'un İtalya'yı işgalinin ardından bu manastır kapatılmış ve Ermeni Akademisi haline getirilmiştir. Mekhitaristler, Avrupa'daki aydınlanma felsefesi ve milliyetçilik akımının, Osmanlı Ermenileri arasında yayılmasında çok etkili olmuşlardır. 1715'ten itibaren Venedik'in San Lazaro adasında faaliyette bulunan Mekhitaristler, 1811 yılında Viyana'da da ayrı bir merkez kurmuşlardır.

³⁶ Yaşar Kalafat, 'Misyonerlik-Azınlık Okulları Gergefinde Gregoryen Türkler', Türk Dünyasına Bakışlar (Prof. Dr. Mehmet Saray'a Armağan), Halil Bal, Muhammet Erat (der.), Da Yayıncılık, (İstanbul: 2003), ss. 377-385, s. 378.

³⁷ Aynı dönemde bir kısım Gregoryen Kürt'ün de asimile edilerek Ermenileştirildiği ve bu döneme ait iki adet Ermeni harfli Kürtçe İncil'in bulunduğu iddia edilmektedir. Bkz. Osman Köker, 'Ermeni Alfabesiyle Kürtçe İncil', Özgür Gündem, 29 Ocak 2003.

Bu okullarda Gregoryen Türk çocuklarına sıkı bir Ermenice eğitim verilmeye başlanmış ve Türkçe konuşmak yasaklanmıştır. Tanzimat'tan sonra Osmanlı Devleti, ilk ve orta okullarda azınlıkların ve din ve kültür derslerini kendi dinlerinin diliyle okutmuş ve bu derslere giren öğretmenlere maaş ödenmiştir. Gregoryen mezhebinin dili olarak ise Ermenice kabul edildiğinden, bu yönde bir uygulamaya gidilmiştir. Diğer bir deyişle, Gregoryen Türk çocuklarına devlet imkanlarıyla Ermenice, ana dili olarak, okutulmuştur.³⁸

Sonuçta, tıpkı Türkiye ile Yunanistan arasındaki nüfus mübadelesinde, Ortodoks Türklerin, Ortodoks Rum muamelesine tabi tutularak Yunanistan'a gönderilmeleri gibi Gregoryen Türkler de, Gregoryen Ermeni muamelesine tabi tutulup önce asimilasyonlarına göz yumularak, daha sonra mecburi iskân kapsamına dahil edilerek Türklük dairesinden çıkarılmışlardır. Bugün gerek Ermenistan'daki gerekse Orta Doğu'nun pek çok bölgesindeki Gregoryen toplulukları içerisindeki şaşkıncı Türk varlığı ve Türkçe ile Türk kültürü yaygınlığı bunun en bariz delilidir.³⁹

Bu seri araştırma dizisi ile bazı çevrelerce algılandığı gibi Ermenilerin Türk olduklarını ileri sürmek gibi bir iddiamız olamaz. Ayrıca Niyetimiz Ermeni ulusal bütünlüğü üzerinde tez üretmek, stratejik amaçlar aramakta değildir. Biz bir takım Gregoryenlerin Türk de olabilecekleri üzerinde çalışırken bir gerçeğe ışık tutmayı amaçlıyoruz.

³⁸ Çetinok, 'Sarı Gelin...'

³⁹ Bütün bu açıklamalardan sonra zaman zaman gündeme gelen ve hararetili tartışmalara konu olan bazı kültür ürünlerinin Ermenilere mi, Türklere mi ait olduğu konusu biraz daha belirginlik kazanmaktadır. Zira bu kültür eserlerinin en azından bir kısmı Gregoryen Türklere aittir.

SORU VE CEVAPLARLA ERMENİ SORUNU GÖÇETTİRME (TEHCİR), SÖZDE SOYKIRIM İDDİALARI VE GERÇEKLER

Dr. Kemal ÇELİK*

Ermeni soykırım iddialarının yoğun olarak gündeme getirildiği bir dönem geçirmekteyiz. Hedef Türkiye ve Türk Milleti. Amerika Birleşik Devletleri ile Avrupalı ülkeler parlamentolarında, Ermeni iddialarını gerçekmiş gibi ciddiye alarak, bu konuda Türkiye aleyhine hazırlanan tasarıları görüştüler. Hatta, Fransız Parlamentosu, Türkiye'yi rahatsız eden bir karar aldı. Bazı Avrupalı devletlerle A.B.D. parlamentoları, daha önce de, bu dayanaksız iddiayı her fırsatta gündeme getirerek, Türkiye'ye, devlet ve millet olarak, bu haksız ithamların huzursuzluğunu yaşatmışlardır.

Türk Milleti veya biz Türkler, gerçekte, yeni bir devlet ve yeni bir nesil olarak, gerçekleşmiş olsa bile böyle bir olaydan sorumlu tutulamayız. Ama, bu haksız ithamlar bizde milletçe büyük üzüntü yaratıyor. Bunun en önemli nedeni, karşı karşıya kaldığımız bu ithamlar ve Ermeni Sorunu hakkında yeterli bilgi sahibi olmayışımızdır. Aynı nedenle, bu yersiz iddiada, çoğu insanlarımız haklı taraf olduğumuzu da bilmiyor ve bu haklı davayı gerektiği gibi savunamıyor. Asıl önemlisi (gerçekle ilgisi olmayan böyle bir iddia konusunda aslında gerekmeyen) savunmamızı pek dikkate alan da yok. Bunun nedeni; haklılığımızı bilen, sesimizi duyması gereken Batılı devletlerin bu konuda hissedilir ölçüde önyargılı olmaları ve soykırım itham ve iddiasının altında bir takım kendi beklentilerinin bulunmasıdır. Bir diğer neden de, bugün Ermeni Sorunu veya soykırım iddiasının ortaya atılmasında, yine bu devletlerin yaptıkları kışkırtıcılık ve taşıdıkları tarihi sorumluluk nedeniyle gerçekleri pek iyi bilmelerine karşın, bütün sorumluluğu ve suçu Türk Milleti'ne yıkma gayretleridir. Ermeni diasporası olarak adlandırılan kesimin, (mantıksız bir intikam duygusu ile) gerçekleri gözardı ederek, dünya kamuoyunu aleyhimize çevirme gayretlerinin başarılı olduğu görülüyor. Buna karşılık; kendilerinin de içten içe itiraf ettikleri gibi, soykırım iddiaları gerçeği yansıtmıyor. Bu gerçek dışı iddianın bir diğer olumsuz yönü de, Ermeniler ve destekçileri tarafından,

* Başkent Üniversitesi, Atatürk Araştırma Merkezi, Öğretim Üyesi, Ankara.

Türkiye aleyhinde uygulamaya konulan arzu ve plânları gerçekleştirmeleri fırsatını vermeyen Türk Milleti'ne karşı bir öfke ve kin yumağı oluşturmaktadır. Öte yandan, geçmişte böyle bir soykırım gerçekleşmiş olsa bile, bugün Türk Milleti'ni bundan sorumlu tutmaya kalkışmak, Batılı devletler ve A.B.D. yönünden, hukukun temel kuralı olan ve sözde bunun ısrarlı takip ve temsilcisi konumunda görüldükleri suçun şahsiliği ilkesine ters düşmektedir. Bugün, herhangi bir Türk'ün veya bir kimsenin işlemediği bir suç kabule zorlanması hangi akla, mantığa uyar. Kısacası, bir kişi veya devlet söz gelimi bir suç işlemişse, bunu bir başka kişiye veya devlete mal etmek tamamen yanlıştır.

Bu yazıda, öncelikle, Ermeniler ve Ermenistan hakkında kısa ve tanıtıcı bilgi vereceğiz. Bunu takiben, Ermeni Sorunu'nun nasıl ortaya çıktığı ve geliştiği üzerinde duracak, Fransızlar'dan, Ruslar'dan ve Batılı diğer ülkelerden destek alan Ermeniler'in Türkler'i nasıl katlettiklerini, yok etmeye çalıştıklarını, o döneme ait bilgi ve belgelerle soru-cevap şeklinde ortaya koymaya çalışacağız.

Ermeniler ve Ermenistan

Ermeni tarihçilerinden çoğu, Ermeni tarihini M.Ö. 2107'de başlatır ve Ermeniler'in Yasef evladı Hayk'tan geldiğini ileri sürerler. Bazı tarihçiler ise Ermeniler'in, Frigyalılarla birlikte M.Ö. VII.-VI. yüzyıllarda, buldukları bölgeye geldiklerini belirtir ve Ermenistan adı verilen bölgenin yerli halkı olarak kabul ederler. Buna karşılık; Ermeniler kendilerini Hai, Hayk, ülkelerine de Hayastan demektedir. Ermenistan adının neye dayandığı ve niçin verildiği hakkında bir kayıt yoktur. Ancak; Urartu Kralı Aramu'nun adından ilham alınarak, Ermeni adının kullanıldığı ve o tarihten itibaren, bölgede yaşayan halka 'Ermenistanlı anlamında' Ermeni adının verildiği düşünülmektedir. Fakat, bu adlandırma sadece Ermeni toplumu kapsamaz. Çünkü, Ermenistan'da yaşamış olan toplulukların hepsine Ermeni adının verilmesi, bu toplulukların Hai, Hayk anlamında Ermeni olduğu anlamına gelmemektedir.¹

¹ Ermeniler'in tarihi ve Ermeni sorunu konusunda daha geniş bilgi için bkz. H. Erdoğan Cengiz, *Ermeni Komiteleri'nin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi*, (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1983) ve aynı eserin sade bir Türkçe ile yayını olan İsmet Parmaksızoğlu, *Ermeni Komiteleri'nin İhtilâl Hareketleri ve Besledikleri Emeller*, Birinci Baskı, (Ankara, 1981); Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İkinci Baskı, (İstanbul, 1987), ss. 22-42 v.d.; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, (Ankara, 1985), ss. 10-13 v.d.; Mehlika Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, (Ankara, 1990), s. 15 v.d.; Kemal Çelik, *Millî Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), ss. 12, 13 v. d.

Ermenistan, Büyük İskender'in Anadolu Seferi sonrasında, Makedonya'nın bir ili oldu. İskender ölünce, bir süre komutanı Seleuchos tarafından yönetildi. M.Ö. 150'de Partlar'ın hakimiyetine girdikten sonra, Partlar ve Büyük Roma İmparatorluğu arasında el değişti. 63 yılından itibaren tamamen Roma idaresine geçti. 301 yılında, Hıristiyanlığı benimseyen Ermeni Prensi Tridate III'ü, halk ve diğer Ermeni feodal prensler takibettiler.²

Ermenistan, Sasaniler-Büyük Roma İmparatorluğu mücadeleleri sonrasında, 390 yılında batısı Büyük Roma'da, doğusu Sasaniler'de kalmak üzere ikiye bölündü. Sasaniler, Ermeni derebeyleri arasındaki çatışmaları çıkarlarına uygun şekilde desteklerken, Bizans-Ermeni yakınlaşmasını ve Ermeni bağımsızlık hareketlerini önlemek, kendi hakimiyetlerinde tutmak politikası gütmüştür. Bizans ise, Ermeni derebeylik idaresine son verip, Ermeniler'e kendi merkezi yönetimini kabul ettirmeye çalışmış, bu politikası gereğince, Ermeni derebeylerini ve halkı iç bölgelere nakledip yerleştirmişti.³

637'den itibaren, Arap İslâm orduları kuzeye doğru ilerleyince, Araplar ve Bizans'ın baskısı altında kalan Ermeniler, Bizansla aralarındaki mezhep farkı ve topraklarını ele geçirmek için kurduğu ağır baskı sonucu, 657'de Halife Muaviye'ye başvurarak Emeviler'e bağlanmayı kabul ettiler. 970 yılına kadar süren bu bağlıktan sonra, Ermenistan, yeniden güç kazanan Bizans'ın hakimiyeti altına girmiştir.⁴ Yani Türkler, Doğu Anadolu topraklarını iddia edildiği gibi Ermenilerden değil, aşağıda da izah edileceği şeklide Bizans'tan almışlardır.

Basileos II. (975-1025) döneminde, eski gücüne kavuşan Bizans, Vaspuragan Bölgesi'ni ele geçirdi. Kral Ioannes Smbat ölünce Ermeni Ani Krallığı Bizans'a kalacaktı. Selçuklu Türkleri'nin istilasından çekinen Vaspuragan Ermeni Kralı Senekherim de, krallığına ait toprakları Bizans'a bıraktı. Bizans, buna karşılık, Senekherim ve halkını Sivas'tan Fırat kıyılarına kadarki bölgeye yerleştirdi. Ioannes Smbat'ın yerine geçen oğlu Kagik de, 1045 yılında Ani şehrini Bizans'a terketmiş, Kayseri ve yakınlarına yerleştirilmişti. O dönemde (Sultan Tuğrul dönemi), düzenlenen akınlarla, bölgeye Büyük Selçuklu Devleti hakim oldu. Malazgirt

² Uras, a. g. e., s. 42.; Gürün, a. g. e., s. 18.; 'Ermeni Sorunu: 10 Soru, 10 Cevap', T. C. Dışişleri Bakanlığı İAGM Dairesi Broşürü, ss. 2, 3.; Çelik, a. g. e., s. 13.

³ Uras, a. g. e., ss. 44-67.; Gürün, a. g. e., ss. 18-21.; Çelik, a. g. e., s. 13.

⁴ Uras, a. g. e., ss. 71-75.; Gürün, a. g. e., s. 22.; Çelik, a. g. e., ss. 13, 14.

Savaşı'ndan sonra, Bizans hakimiyetinin yeniden zayıflamasından yararlanan bir Ermeni topluluğu Adana ve çevresine (Kilikya'ya) yerleşti. Bunu takiben, Doğu Anadolu'da 470 yıl, Kilikya'da ise 150 yıldır hüküm süren bir Ermeni Krallığı veya prensliği olmadı. Ermeni Milleti'nden de söz edilmez oldu. XVI. yüzyılın ilk yarısına ait hiçbir yazılı kaynakta bir Ermeni devleti veya milletin adı geçmez.⁵

Ermeni Sorunu'nun çıkmasında etkili olan önemli bir neden de, daha 1815'te Viyana Konferansı'nda Rus Çarı Alexandr'ın ortaya attığı Şark Meselesi'dir. Buna göre; XIX. yüzyılda Avrupalıların Osmanlı Devleti üzerindeki emelleri, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki topraklarını ele geçirmektir. XIX. Yüzyılın sonu ile XX. yüzyıl başlarına gelindiğinde hemen hemen bu plânlarını gerçekleştirdikleri görülür. XX. yüzyıldaki Şark Meselesi ile ilgili plânları ise, Osmanlı Devleti'nin Anadolu'daki topraklarını da ele geçirmek, kendi aralarında paylaşmaktı. Bunun için Batılı devletlerin, bir taraftan Osmanlı Devleti ile mücadele ederken, bir taraftan da kendi aralarında, daha çok çıkar sağlamak amacıyla mücadele ettikleri görülmüştür. İşte, bu mücadelede bağımsızlık kazanan diğer milletlere göre, Ermeniler'e daha çok maşalık görevi, piyonluk görevi yükledikleri görülmüştür.⁶ Ermeni toplumu içinden özellikle din adamları, lider yöneticiler ve Ermeni komitelerinin bu görevi üstlenerek Osmanlı Devleti toprakları üzerinde bağımsızlık kazanmak umuduyla Rusya, İngiltere ve Fransa'nın yanında yer aldıkları ve Ermeni toplumunu Osmanlı Devleti yönetimine karşı yönlendirip örgütledikleri ortadadır.

Öte yandan, Osmanlı Devleti'nin Ermeniler'e tanıdığı ayrıcalıklar da Batılı devletlerin dikkatini çekmekteydi. Bir süre sonra Fransa, İngiltere, Rusya ve Amerika Birleşik Devletleri, Osmanlı vatandaşı Ermeniler arasında giriştikleri misyonerlik faaliyetleri ile Katolik, Ortodoks ve Protestan mezheplerini yaymaya başladılar ve bu toplumu Osmanlı yönetimi ve Türk halkından soğutmaya çalıştılar.⁷

Bu doğrultuda, Ermeni Sorunu'nu öne çıkaran devletlerin başında gelen Rusya'nın amacı, özetle, bölgedeki Hristiyan halkı ve Ermenileri koruyormuş gibi davranarak, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Osmanlı topraklarını ele geçirmek, Akdeniz'e inme plânını gerçekleştirmektir. 13 Şubat 1878'de bir dilekçe ile Rus Çarı

⁵ Uras, a. g. e., s. 88.; Gürün, a. g. e., s. 27.; 'Ermeni Sorunu: 10 Soru, 10 Cevap', T. C. Dışişleri Bakanlığı İAGM Dairesi Broşürü, s. 3.; Çelik, a. g. e., ss. 14, 15.

⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, V. Cilt, Dördüncü Baskı*, (Ankara: T.T.K. Basımevi, 1983), ss. 203, 204.

⁷ A. İhsan Gencer, 'İhtilâlciler Ermenilerin-Kaza İhtilâl Teşkilâtı-Talimâtname'si', *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 13, (İstanbul, 1987), ss. 581-584.; Çelik, a. g. e., s. 15

ve Başbakan Gorçakof'a başvuran İstanbul Ermeni Patrikliği'nin tutumu Rusya'nın hedefine uygun düşmüş, Ermeni Sorunu'nu yeniden ortaya atarak koz olarak kullanmasına yardım etmiştir. Patrik Nerses, Eçmiyazin Katogikosu'na gönderdiği bir mektupta: 'Ermeniler'in, Türkiye'nin Asya kısmına sahip olabilmesi konusunda Rusya'nın himayesine muhtaç olduklarını', yazmıştı. Buna karşılık; Ayastefanos Antlaşması'nda kendilerine muhtariyet verilmesi konusundaki Ermeni istekleri, bu isteğin kendi sınırları içindeki Ermenilere örnek olmasından çekinen Rusya tarafından reddedilmişti.⁸ Ama, bu başvuruyu iyi değerlendiren Rusya, Ermeniler'e bağımsızlık vadederek, Birinci Dünya Savaşı'nda, Osmanlı vatandaşı olan Ermeniler'in desteğini almayı da başardı.

İngiltere ise, 1791'denberi izlediği Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma politikasını terk etmeyi, bu devleti parçalayarak toprakları üzerinde kendisine bağlı milli devletler kurmayı düşünmekte idi. Yine de İngiltere, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumak politikasını sürdürmüştür. Bu savaşta Osmanlı Devleti Rusya'ya yenilince, İngiltere'de 'artık bu devlet ayakta kalamaz', düşüncesi hakim olmuştu. Böylece İngiltere, yeni politik anlayışında Ermeni Sorunu'na yer vermeye başladı. Bunun başta gelen bir nedeni, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında, kuzeydoğu Anadolu'da bazı Türk şehirlerini işgal eden Rusya'nın, bölgede yaşayan Ermenileri bağımsızlık vaadiyle Osmanlı Devleti'ne karşı kızdırtmasıdır. 13 Temmuz 1878'de imzalanmış olan Berlin Antlaşması'nı takiben; Rusya'nın, Akdeniz'e inmek konusundaki hedefini bilen, Ermenileri korumak bahanesiyle Doğu Anadolu'yu Balkanlara benzetmesinden ve savaşta kazandığı topraklardan yararlanarak nüfuzunu İskenderun, Mezopotamya ve Basra Körfezi'ne yayarak, en önemli sömürgesi Hindistan yolu ve Süveyş Kanalı'nın güvenliği açısından tehdit oluşturmasından çekinen ve Mısır'ın işgalini düşünen İngiltere, uluslar arası kamuoyunun dikkatini başka bir yöne çekmek ve bölgede tehlikeli olabilecek bir Rus nüfuzu ve hakimiyetine karşı, doğuda sözde bağımsız bir Ermenistan'ı kendisi kurmayı yeğlemiş ve yine kendi amacı doğrultusunda kullanmak üzere Ermeni Sorunu'nu ön plana çıkarmıştır.⁹ İngiltere'nin bu yeni politikası, Osmanlı Devleti'ni

⁸ Fahir Armaoğlu, *Siyasî Tarih 1789-1960*, İkinci Baskı, (Ankara, 1973), ss. 288, 289.; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yay./1194, Sevinç Matbaası, 1990), s. 105 ve birçok yerde.

⁹ F. Armaoğlu, a. g. e., ss. 272-288.; Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, (İstanbul, 1983), s. 100 v. d.; Süleyman Kocabaş, *Türkiye ve İngiltere*, (İstanbul, 1985), s. 86.; Yaşar Akbıyık, *Millî Mücadelede Güney Cephesi (Maras)*, (Ankara, 1966), s. 7.

Rusya karşısında yalnız bırakmış, Osmanlı-Almanya yakınlaşmasına ve İngiltere'ye karşı blokta yer alan Osmanlı Devleti'nin çökmesine yol açmıştır.

Fransa'ya gelince; sömürge ve çıkar elde etmek peşinde idi. Bu amacını gerçekleştirebilmek gayesiyle Ermeniler'i piyon olarak kullanmak istiyordu. Fransızlar'ın bu girişimlerinin temeli Haçlı Seferleri'ne dayanmaktaydı. Haçlı Seferleri sırasında Fransız soyluları, Anadolu'da Urfa ve Antakya Haçlı Kontlukları'nı kurmuşlardı.¹⁰ Ermeni toplumuna bağımsızlık vadeden Fransa, bu vaadiyle, onları kendi amaçları doğrultusunda kullanmak konusunda da başarılı olmuştur.

Fransa, 1630'dan itibaren, kendi çıkarları uyarınca Ermeniler arasında Katolikliği yaymaya başladı. Siyasî ve ticarî amaçlarla yapılan bu propâganda, Osmanlı topraklarında fesat yuvaları oluşturdu. Kral XIV. Louis (1638-1715) döneminde, Fransa, önce Katolikleştirdiği Lübnan'daki Maruniler'i, daha sonra 1740'ta, Osmanlı vatandaşı Katolikleri himaye hakkını resmen aldı. Rusya da 1774 KüçükKaynarca Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ortodoksları himaye hakkını aldı. İngiltere ve A.B.D. ise, dini cemiyetler aracılığıyla, Osmanlı vatandaşı Ermeniler'e Protestanlığı benimsettiler. Bu faaliyetler zamanla olumsuz sonuçlarını göstermeye başladı. XIX. yüzyıla kadar sakin bir hayat geçiren, ticaret ve sanayi ile uğraşan ve devlet hizmetlerinde kullanılan Gregorian mezhebine bağlı Osmanlı Ermenileri'nden Katolik olanlar kendilerini Fransız, Ortodokslar Rus, Protestan olanlar da İngiliz ve Amerikalı gibi görmeye başladılar. Fransız İhtilâli'nin de Ermeni gençleri üzerindeki etkisiyle, 1839 Tanzimat Fermanı'nı takiben, Ermenilik ve Ermenistan'ı diriltme çalışmaları başlatıldı. Böylece Ermeniler, XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Hristiyan bir topluluk olarak, Avrupa gündeminde yer alma çabasına giriştiler. Rusya, İngiltere ve Fransa gibi, Emperyalist devletler de takip ettikleri çıkar politikasını gerçekleştirmek yolunda Ermeniler'i kullanmayı düşündüler. Gerçekleştirmeyi istemedikleri halde 'Bağımsız Ermenistan' kurmak vaadinde bulundular. Ermeniler de, bu hayali vaatlere kanarak, adı geçen devletlerden aldıkları taktiklere uygun hareket ettiler. Ermeni Sorunu'nun, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nı kaybetmesinden sonra daha da güç kazanması bunun

¹⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, Cilt: II, Dördüncü Baskı*, (Ankara: T.T.K., 1983), s. 506.; E. Ziya Karal, a. g. e., *Cilt: VI*, s. 36.; Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuooyu 1919-1922*, İkinci Baskı, (Ankara: T.T.K., 1988), s. 61.; K. Çelik, a. g. e., ss. 10, 11.

önemli bir sonucu idi. Nitekim, 1878 Berlin Antlaşması'na konulan bir madde ile, Ermeni adı ilk kez uluslar arası bir antlaşmada yer aldı. Bu arada; savaş sona erdiğinde, Osmanlı vatandaşı olan İstanbul Ermeni Patriği Nerses Varjabedian, Eçmiyazin katolikosluğu kanalıyla Ruslar'dan, Doğu Anadolu'da ele geçirdikleri Osmanlı topraklarını geri vermeyerek ilhak etmelerini ya da Bulgaristan'daki gibi özerklik verilmesini, bu da olmazsa Ermeniler lehine yapılacak bir ıslahat gerçekleştirilene kadar Rus kuvvetlerinin bu topraklarda kalmasını istemiştir. Doğu Anadolu'daki bu Rus işgali, Osmanlı Ermenileri üzerindeki Rus etkisini arttırdı. Rus kuvvetleri içinde görevli Ermeni subaylar: 'Balkanlar'daki Hıristiyanlar gibi, Ermeniler'in de muhtar bir idare kurarak Osmanlı Devleti'nden ayrılabilirler' fikrini aşıladılar. Yukarıda belirtildiği üzere, Rusya himayesinde Doğu Anadolu'da kurulacak bir Ermenistan'ın, Basra Körfezi ve Süveyş Kanalı ile önemli sömürgeci Hindistan yolu güvenliğini tehlikeye düşüreceğini gören İngiltere, Osmanlı Devleti'nden Kıbrıs'ı almak karşılığında, Ayastefanos Antlaşması hükümlerini uygulamadı. Berlin Konferansı'nı toplayarak, Berlin Antlaşması hükmünce Rusya'nın, Kars, Ardahan ve Batum dışındaki Osmanlı topraklarından çekilmesini sağladı. Ermeni ıslahatının da bunu takiben ve Avrupalı 5 büyük devlet tarafından yapılması kararı alındı. Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumak politikasını terk etmiş olan İngiltere, bu topraklarda kendisine dost küçük devletler kurarak, Rusya'ya karşı tampon olarak kullanmak düşüncesiyle Doğu Anadolu'nun en küçük yerleşim birimlerine bile konsolosluklar kurdu. Okullar açtı ve misyonerler gönderdi. Rusya ise; Doğu Anadolu'yu doğrudan kendi topraklarına katmak ve bunun için Ermenileri kışkırtarak kullanmak politikasını sürdürmekteydi. Böylece, Doğu Anadolu'da İngiltere ve Rusya'nın, Ermeniler üzerindeki nüfuz mücadelesi hız kazandı.¹¹

Bu gelişmelerin etkisiyle; Ermeniler, bağımsızlığı amaçlayan bazı cemiyetler kurdular. Yerel olarak Kara Haç ve Armenakan komiteleri Van'da, Vatan Koruyucuları cemiyeti ise Erzurum'da faaliyete başladılar. Fakat bu komiteler Osmanlı Ermenileri'ni kışkırtmak konusunda beklenen etkiyi sağlayamayınca, bu kez Rus Ermenileri'ne Osmanlı toprakları dışında kurulan ve adı ön plâna çıkan iki cemiyetten Hınçak komitesi 1887'de Cenevre'de, Taşnak komitesi ise 1990'da Tiflis'de faaliyete geçirildi. Belirlenen

¹¹ F. Armaoğlu, a. g. e., ss. 272-274.; 'Ermeni Sorunu: 10 Soru, 10 Cevap', Dışişleri Bakanlığı İAGM Dairesi Broşürü, ss. 7, 8.

hedef: Osmanlı Ermenileri'ni kurtarmaktı. Osmanlı Hükümeti ve Türkler hedef (düşman) olarak gösterildi. Hedefe uygun olarak Anadolu'da kışkırtma yoluyla isyanlar çıkarılırken, yöntem olarak teröre ağırlık verildi. Osmanlı ülkesine dışarıdan gelen komiteciler, bunları plânlamakla yetinmediler. Osmanlı Hükümeti için çalıştığını düşündükleri Ermeni veya Türkler'i başarabildikleri ölçüde öldürdüler. Bu isyan ve öldürme olayları Ermeni komiteleri, Batılı devletlerin konsoloslukları, Hıristiyan misyonerler ve Batı basını tarafından gerçeğin tam aksine, Hıristiyan Batı kamuoyuna: 'Hıristiyan masum Ermeniler, Türkler tarafından katlediliyor', biçiminde yansıtıldı. Bununla gerçekleştirilmek istenen önemli bir amaç ta Batılı büyük devletleri Osmanlı Devleti'ne karşı silâhlı bir mücadeleye çekmekti. Ayrıca; bu cemiyetler, yayınladıkları dergilerle, Avrupa ülkeleri kamuoyunda taraftar kazanmaya, bir Ermeni Problemi bulunduğu görüşünü yaymaya çalıştılar.¹²

Daha yakın tarihlere geldiğimizde, Fransa'nın, 1915-1916 yıllarında Osmanlı topraklarını paylaşma projesi kapsamında gerçekleştirilen gizli antlaşmalara dayanarak, Mondros Mütarekesi sırasında, bu gizli antlaşmalar gereği Suriye ile Suriye'nin bir parçası olarak gördüğü kuzey dağlık kesimde Kilikya olarak adlandırdığı (sınırı belirsiz bir bölgeye dahil ederek) Adana, Antakya Gaziantep, Şanlıurfa ve Kahramanmaraş taraflarını, askerî açıdan, doğal yapıya uygun gördüğü ve Suriye'yi savunmak için bu bölgeyi elinde tutmak istediği anlaşılmaktadır. Fransa, zengin bir tarım, ticaret ve maden bölgesi olan yöreden elde edeceği ürünü ihraç etmek düşüncesiyle, Şam, Halep, Bağdat Demiryolu, Toros Geçitleri ve İskenderun Limanı'nı da elde tutmak istemiştir. Hatta Fransa, bu nedenle, gizli antlaşmalar gereği elinde tutması gereken petrol bölgesi Musul'u, (yine petrol ihraç etmek istediği) İskenderun limanını almak isterken, İngiltere'ye kaptırmıştı. Fransa bu dönemde de, Haçlı Seferleri dönemindenberi ilgilendiği bölge üzerinde tarihî hakları olduğunu iddia etmeyi sürdürdü.¹³

¹² Bkz. *Ermeni Komitelerinin İhtilâl Hareketleri ve...* (Haz.: İ. Parmaksızoğlu), ss. 9-200.; Ahmet Hulki Saral, *Türk İstiklâl Harbi IV, Güney Cephesi*, (Ankara: Gn. Kur. Yay., 1966), s. 9.; Georges de Maleville, *1915, Sözde Ermeni Trajedisi*, Birinci Baskı, (İstanbul, 1991), ss. 93-97.; 'Ermeni Sorunu: 10 Soru, 10 Cevap', *Dışişleri Bakanlığı İAGM Dairesi Broşürü*, ss. 8-10.; Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, ?), ss. 16-19.; Sedat Laçiner, 'Ermeni İddiaları ve Terör', *Ermeni Sorunu El Kitabı*, (Ankara: Ermeni Araştırmaları Enstitüsü (ER-EN, ASAM), 2002), ss. 78-81.

¹³ E. Brémond, *La Cilicie en 1919-1920*, (Paris, 1921), s. 76.; P. Redan, *La Cilicie et Le Probleme Ottoman*, (Paris, 1921), ss. 114-138.; A. H. Saral, a. g. e., s. 37.; Y. Akyüz, a. g. e., ss. 175-177.; Y. Akbıyık, a. g. e., ss. 57-60.; K. Çelik, a. g. e., ss. 11, 12.

Ermeniler, Doğu Anadolu'yu 'Batı Ermenistan' Olarak Tanımlıyor Ve Kendi Toprakları Olarak Görüyorlar. Türkler'in, Topraklarını Aldığını İddia Ediyor, Türkiye'nin, Bu Bölgeyi Kendilerine Bırakmasını Mı İstiyorlar?

Yukarıda verilen bilgilerde görüldüğü üzere, Türkler, Doğu Anadolu topraklarını iddia edildiği gibi Ermeniler'den değil, Bizans'tan almışlardır. Selçuklu Türkleri, 1043 yılından itibaren Anadolu'ya geldikleri zaman, Ermeni Kral ve Prensları Bizans'la yaptıkları anlaşma gereği, Anadolu'nun iç kısımlarına yerleşmiş, Bizans'ın hakimiyetini kabul ederek krallık ve prenslik unvanlarından vazgeçmişlerdi.

'Sadık Millet (Tebaa)' Olarak Tanınan Ermenilerle İlişkiler Ne Zamana Kadar İyi Gitmiştir? Niçin Bozulmaya Yüz Tutmuştur?

Böyle bir süre vermek gerekirse, bazı küçük Ermeni ayaklanmaları dışında ilişkilerin 650-700 yıl kadar iyi gittiği söylenebilir. Fransa, Rusya, İngiltere ve A.B.D.'nin, yukarıda belirttiğimiz misyonerlik faaliyetleri, Osmanlı Devleti'nin eski gücünü kaybetmesi ve Ermeniler'in bundan yararlanıp, adı geçen devletlerin desteğini sağlayarak bağımsız devlet kurma isteği Türk-Ermeni ilişkilerinin bozulmasına yol açmıştır. İlişkilerin bozulduğu dönem XIX. yüzyıl sonlarıdır. Sadık Millet deyimini üzerinde de durmak yerinde olacaktır. İlişkiler iyi iken, Ermeniler devlete hizmet etmiş, Türk tarafı da bunu iyi karşılayıp güven duygusunu belirtmek için, 'Sadık Millet' olarak tanımladığı Ermeniler'e, Mebusluk, Paşalık gibi, devletin en üst kademesindeki görevleri vermekte bir sakınca görmemiştir. Ama, Osmanlı Devleti zayıflayınca, dışarıdan da destek sağlayan Ermeniler, Osmanlı topraklarında kendileri devlet kurmak istemiş, sadık denilen, güvenilen bu Ermeni mebus ve paşalar, Ermeni halkı silâhlendirilerek, isyana sürüklemiş ve Türk halkının katledilmesinde büyük rol oynamışlardır. Böylece, iki halk arasındaki güven duygusu, yerini güvensizliğe terketmiştir. Son zamanlarda ise; Ermeniler: Biz sadık ve masûm bir millettik, Türkler acımasızca bizi katlettiler, diyerek, 'sadık, mazlûm ve masûm-bir Millet' imajı yaratarak, Türkler'e karşı işledikleri cinayetlerin etkisini azaltmak, dünya kamuoyuna, kendilerinin sadık, uyumlu ve masûm bir topluluk oldukları, buna karşılık Türkler tarafından katledildikleri imajını vermek üzere bir koz olarak kullanmışlardır.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Ermeni Sorunu'na Etkileri Nelerdir?

Osmanlı Devleti, bu savaş sonunda büyük ölçüde toprak

kaybetti. Rus ordusu batıda Yeşilköy'e, doğuda Erzurum'a kadar geldi. Bu dönemde Ermeniler, Osmanlı Devleti ile savaşılan ülkelerle ortak hareket ederek, onlara gizli raporlar ulaştırdılar, casusluk, kılavuzluk yaptılar. Osmanlı Devleti'nin 1877-1878 savaşında yenilmesini ve zayıflamasını fırsat bildiler. Osmanlı'nın yıkılacağını, bölüneceğini düşünerek, kendilerine pay çıkarmak istediler. Rusya, 1877-1878 savaşını başlatırken, hedefini belirlemiş, Osmanlı'dan doğrudan doğruya toprak kazanmak yerine uydusu haline getirmeyi düşündüğü Slav Devletleri kurarak, bunlar arasından Akdeniz'e inmeyi planlamıştı. Rusya'nın Balkanlar'daki propaganda siyaseti bir kuşağın yetişeceği bir sürede yoktan bir halk yaratmaya yönelmişti. Bulgar dili yeniden canlandırılmaya çalışıldı. Fakat, Bulgar sosyal yapısı ayrılıkçı bir harekete hazır olmadığından isyanı başlatmakta zorluk çekildi. Türk çeteleri Bulgar İsyanı'nı 15 gün gibi kısa bir sürede bastırınca, Rusya, kısa bir askerî işgal dönemini takiben, Rus ordusu çekildikten sonra da Bulgar Prensiği'ni kendi başına yönetimi sağlayacak bir güce kavuşturmayı hedefledi. 1876'larda Bulgaristan, mevcut din ve ırk ayrımları nedeniyle ulusal bir devlet kimliği kazanmaktan uzaktı. Türk-Müslümanlar'ın nüfusu Bulgar nüfusuna eşitti. Bu nedenle, ulusal bir Bulgar Devleti'nin kurulması da güç görünüyordu. Bu dönemde, Ruslar tarafından kurulan ve Bulgar topraklarına taşınan Bulgaristan Millî İdare Teşkilâtı çözüm için iki temel ilke belirledi: 1) Nüfus Devrimi. 2) Toprak Devrimi. Bulgaristan'da, iki yıllık Rus işgali sırasında, Nüfus Devrimi'nin ne olduğu ve nasıl gerçekleştirildiği Bulgaristan Mülki İdare Teşkilâtı'nın başındaki Prens Çerkaşki'nin Rusya Harbiye Bakanı Milyutin'e yazdığı: 'Bu bir ırkı (burada Türk ırkını) yoketme savaşıdır', sözlerinde ifadesini bulmaktadır. Bu hedefe 4 aşamada ulaşılmıştı: 1) Önce, işgal edilen yerlerdeki Türk- Müslüman halk silâhtan arındırıldı. 2) Buna karşılık Bulgarlar silâhtan arındırıldı. 4) Silâhsız kalan Türk halkı üzerine Don Kazakları saldırıldı. 4) Rus ordusu Türk halkına saldırdı. Göçen Türkler'in boşalttığı köyler Ruslar tarafından işgal edildi. Bulgarlar göçmekte geç kalan Türkler'i kılıçtan geçirip, evleri yağmaladılar ve köyleri yaktılar. Böylece, nüfus dengesinde oluşan bu değişim, gelecekteki görüşmelerde Bulgarlar'a güç verecekti ve öyle de olmuştur. Rusya ve Ermeniler, Doğu Anadolu'da da aynı planı uygulamaya koydular. Ermeniler, 1894 yılından itibaren etkili isyanlar başlattılar. Türkler'den ileri gelen bazı kimseleri öldürerek, Türkler'i kışkırtıp karşılık vermelerini sağladılar. Avrupa'da, Türkler Ermeniler'i katlediyor haberleri yayıldı. Gerçekte, Ermeniler Türkler'i katlederek sayılarını azaltmaya ve kendi nüfus oranlarını yükseltmeye, azınlık olmaktan

çıkıp, çoğunluk olmayı düşündüler. Dış destek sağlayarak, Osmanlı topraklarında bağımsız bir devlet kurmaya çalıştılar.¹⁴

Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türk-Ermeni İlişkileri Nasıl Olmuştur?

Ağustos 1914'te başlayan I. Dünya Savaşı'na Osmanlı Devleti Ekim 1914'te Almanya'nın yanında katılmadan önce, Haziran 1914'te Erzurum'da, Ermeni Taşnaksütyun Partisi Kongresi sonunda: Osmanlı Devleti'ne mümkünse savaşta tarafsız kalması çağrısı yapılmış, savaş çıktığı takdirde de Ermeniler'in Osmanlı Devleti'ni destekleyeceği bildirilmiştir. Aslında, I. Dünya Savaşı başlamadan önce, Ağustos 1914'te, Enver Paşa başta olmak üzere Osmanlı yetkilileri, Ermeni ileri gelenleriyle görüşmüş, bir savaş halinde Rusya'ya karşı Osmanlı tarafında yer almalarını istemişti. Ermeni ileri gelenleri ise, tarafsız kalacaklarını bildirmişlerdi. Ama, Ruslar'ı desteklemek düşüncesinde oldukları anlaşılıyordu. Çar Nikola II.'de Kafkasya'ya gelerek, Ermeniler'e, Kafkasya ile Doğu Anadolu'daki Osmanlı topraklarında bağımsız bir devlet kurmak sözünü vermişti. Çar Nikola: 'Dünyanın her yerindeki Ermeniler, kanlarıyla Rus kuvvetlerinin zaferine hizmet etmek üzere, şanlı Rus ordusunun saflarına katılmaya koşuyorlar... Rus bayrağı Çanakkale ve İstanbul Boğazları'nda özgürce dalgalansın. Türk boyunduruğu altında yaşayan halklar hürriyetlerine kavuşsun. İsa'ya inandıkları için acı çektirilen Türk Ermenileri, Rus himayesi altında yeni bir hür hayata kavuşsun', açıklamasını yapmıştı. Bunu takiben, Tiflis'teki Ermeni Milli Bürosu, yayınladığı bir bildiri ile: 'Türkiye'de yaşayan ve dünyanın her yanından bölgeye akın eden Ermeniler'in, Rus zaferi için kanlarını akıtmaya hazır olduklarını, Türkiye'deki Ermeni halkın Rus himayesi altında özgürlük kazanacağı', inancını taşıyan bir bildiri yayınladı. Ermeni azınlık, Çar kuvvetlerine katılma ve Osmanlı ordusunu arkadan vurma plânları hazırladı.

I. Dünya Savaşı sırasında, Ermeni toplumu içinden özellikle din adamları, lider yöneticiler ve Ermeni komitelerinin bu görevi üstlenerek Osmanlı Devleti toprakları üzerinde bağımsızlık kazanmak umuduyla Rusya, İngiltere ve Fransa'nın yanında yer aldıkları ve Ermeni toplumunu Osmanlı Devleti yönetimine karşı

¹⁴ Bu Ermeni isyanları ve sonuçları için bkz. *Ermeni Komiteleri'nin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi* Haz. H. E. Cengiz),..., *Ermeni Komiteleri'nin İhtilâl Hareketleri ve Besledikleri Emeller*, (Haz.: I. Parmaksızoğlu),; E. Uras, a. g. e.; K. Gürün, a. g. e.; İsmet Binark, *Asılsız Ermeni İddiaları ve Ermeniler'in Türkler'e Yaptıkları Mezalim, Yazılı Arşiv Belgeleri ve Fotoğraflarla*, (Ankara: Ankara Ticaret Odası Yayını. No: 16, 2001); 'Ermeni Sorunu: 10 Soru, 10 Cevap', *Dışişleri Bakanlığı İAGM Dairesi Broşürü*, ss. 7, 8.; Y. Halaçoğlu, a. g. e.; K. Çelik, a. g. e., ve daha birçok kitap ve makalenin ilgili sayfeleri.

yönlendirip örgütledikleri ortadadır. Buna karşılık; Doğu Sorunu çerçevesinde, zaten Osmanlı topraklarını paylaşmak için aralarında anlaşmış olan Fransa, Rusya ve İngiltere, Birinci Dünya Savaşı sırasında yaptıkları gizli antlaşmalarla kendi aralarında bu paylaşımı plânlarırken, Osmanlı toprağından bir yer ayırmadıkları Ermeniler'i, kendi emellerini gerçekleştirmek yolunda maşa olarak kullanmışlardır. Bağımsızlık kazanmak konusunda bu savaşın kendileri için büyük bir fırsat olduğunu düşünen Ermeniler ise, yukarıda adı geçen devletlere gönüllü olarak hizmet etmişler, yukarıda da belirtildiği gibi, raporlar vermiş, casusluk, rehberlik yapmış ve hatta, Türk Milleti'nin kanıyla birlikte kendi kanlarını da dökmüşlerdir.¹⁵

1 Kasım 1914'te, Osmanlı Devleti savaşa girince; Doğu sınırındaki Osmanlı ordusunda görevli Ermeni subay ve erler, birliklerinden kaçarak Rus ordusuna katıldılar. Erzurum Milletvekili ve Ermeni Generallerinden Garo Pastırmacıyan ile Van Milletvekili Papazyan da bunlara katıldılar. Asker kaçağı Ermeniler'i silâhlendirdiler. Osmanlı ordusu arkadan vuruldu. Türk köyleri ateşe verilerek yakıldı. Ermeni kaçaklar, karşılaştıkları Türkler'i silâh, süngü, kama ve her türlü vasıta ile katlettiler. Erzurum, Van ve Doğu Anadolu'nun Rus-Ermeni saldırısına uğrayan diğer yerlerinde sokaklar Türk-Müslüman kadın ve çocuk ölüleri ile dolmuştu. Kadınların memeleri ve mahrem yerleri kesilmiş, duvarlara çakılmıştı. Karınları deşilen yarı çıplak kadın cesetleri yolların iki tarafına dizilmiş, telgraf tellerine çocuk başları asılmıştı. Rus subay ve erleri bile, Ermeniler'in Türk halkı katlederken sergilediği vahşetten dehşete kapılmışlardır. Osmanlı vatandaşı olan Ermeniler, devlete karşı da ayaklanıp, düşmanla işbirliği yaparak Türk kuvvetlerini arkadan vurdular. Nisan 1915 sonlarında, yukarıda anlatılana benzer şekilde, Türk halkını öldürerek Van'ı ele geçiren Ermeniler, şehri Rus ordusuna teslim ettiler.¹⁶

Birinci Dünya Savaşı Sırasında, Ruslarla Savaşan Osmanlı Kuvvetlerinin Ermeniler Tarafından Arkadan Vurulduğu Belirtildi. Bu Acaba Gerçek Midir Yoksa Türk Tarafınca Ortaya Atılan Bir İddia Mıdır?

¹⁵ Bu konu için de bk. Dipnot 13'teki kitaplara ek olarak; Azmi Süslü, *Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim*, (Ankara : Ankara Üniversitesi Basımevi, 1987) ve Yaşar Akbıyık, a. g. e.'de ilgili yerler.

¹⁶ A. Süslü, a. g. e., s. 10-82.; Cemal Anadol, *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası*, (İstanbul : Turan Kitabevi, 1982), ss. 262-286.; İ. Binark, a.g.e., ss. 48-52.; 'Ermeni Sorunu: 10 Soru, 10 Cevap', *Dışişleri Bakanlığı İAGM Dairesi Broşürü*, ss. 8-16.; Y. Halaçoğlu, a. g. e., ss. 37-46.

Bu bir iddia değil gerçektir. Başta Ermeni kaynakları olmak üzere, Rus ve Fransız kaynakları da bu gerçekleri kanıtlayan bilgiler vermektedirler. Yukarıda Erzurum Mebusu ve Ermeni Generali olduğunu belirttiğimiz Garo Pastırmacıyan, amaçlarını gerçekleştiremeyince gittiği Amerika'da, 1918'de yayınladığı anılarında Ermeni ordularını nasıl oluşturduklarını, savaşta Osmanlı kuvvetlerine ve sivil Türk halka karşı davranışlarını yazarak anlatmıştır. Agopyan ise; Ermeniler ve Savaş adlı kitabında Ruslar'a nasıl yardım ettiklerini belgeler vererek kanıtlamıştır. Osmanlı Devleti'nin Paşa rütbesi verdiği Boghos Nubar, I. Dünya Savaşı sonrasında Paris Barış Konferansı'na bir Ermeni Heyet Başkanı ve temsilcisi olarak katılmıştı. O sıralarda Fransa Dışişleri'nin 'olağanüstü yetkili' Bakanı Monsieur Gout'a yazdığı ve Fransız arşivinde bulunan mektubunda: 'Sayın Bakan... Ermeniler, savaşın başındanberi savaştılar...', diyor. Osmanlı Meclisi'nde Van Mebusluğu yapan Papazyan yayınladığı bildiri: 'Kafkasya'da gönüllü Ermeni alaylarının hazır bulundurulmasını, bunların Rus ordusunun öncüleri olarak Ermeniler'in yaşadıkları bölgelerdeki kilit noktaları ele geçirmelerini ve hemen Anadolu topraklarında ilerleyecek Ermeni alayları ile birleştirilmesini', istemiştir. II. Meşrutiyet'in ilanı nedeniyle Osmanlı ordusuna alınmış olan Ermeniler, silâhlarıyla firar ederek çete kurdular veya Rus ordusuna katıldılar. Bu amaçla Ermeni ve misyonerlerin ev, okul ve kiliselerde sakladıkları silâhlar ortaya çıkarıldı. Askerlik şubeleri basılarak yeni silâhlar sağlandı. Osmanlı kuvvetlerinin harekâtı engellendi ve arkadan vuruldu. Köprüler, yollar tahrip edilerek ikmal yolları kesildi. Yaralı konvoyları pusuya düşürüldü. 'Kurtulmak istiyorsan önce komşunu öldür', emri gereğince, yukarıda belirtildiği gibi, erkekleri cephede savaşan Türk şehir, kasaba ve köylerindeki savunmasız yaşlı, kadın ve çocuklar katledildi. Buradan çıkan sonuç şudur: Osmanlı vatandaşı Ermeniler, kendi devletleri durumundaki Osmanlı Devleti'ne ve Türk halkına karşı savaşmışlardır. Bırakalım geçmişi, bugün bir topluluk, vatandaşı olduğu bir devlete karşı savaşırsa ne olur? Buradan 'soykırma uğratılır', sonucuna varmak yanlış olur ama, yaptığının yanına bırakılacağını da kimse söyleyemez. Ermeniler'in bu davranışının amacı, galip gelen devletler yanında savaştıklarını belgelemek ve toprak talebinde bulunmaktı. Nitekim, bazı anı kitapları ile birlikte bir çok belgede de bu amaçlarını açıkça ifade etmişlerdir. Bir diğer Ermeni kaynağında Fransızlar'ın Ermeniler'e nasıl davrandığı, piyon olarak kullandığı şöyle anlatılmaktadır: 'Onların (Fransızlar'ın) tapındığı üç rengin (Fransız bayrağının renkleri olan mavi, kırmızı, beyaz) altında toplanmış şu

gönüllülerin... pek çoğu Amerika'daki rahatlarını terk etmiş, ailelerinden yaşayanları bulmak ümidiyle gelmişti. Fakat, şimdi bu gönüllüler, hain Fransız diplomasisinin alçakça emelleri için kurban ediliyorlar... Fransızlar, peşlerinden gelen Ermeniler'e engel olmamakla birlikte, açlıktan ölmek üzere olanlara ne ekmek verdiler ne de dönüp baktılar. Kâh sağa kâh sola ittiler, ya da onları isyana teşvik ettiler...'. Bir Fransız yazarın 1926'da Paris'te basılan kitabında ise: 'Savaş sırasında Ermeniler bizim söylediklerimizi yaptılar... Türkler, onların yerini değiştirmekte haklıydılar', satırları yer almaktadır.¹⁷

Ermeniler'in, I. Dünya Savaşı başlayınca, Osmanlı Ordusunu Arkadan Vurması ve Türk Halkını Katletmesi Karşısında Osmanlı Hükümeti Ne Gibi Bir Önlem Almıştır?

I. Dünya Savaşı sırasında, Osmanlı Devleti 3-4 cephede savaş içindeydi. Doğu Cephesi'nde Ermeniler'in eylemleri hakkında asker ve sivil yöneticiler başta olmak üzere, çeşitli kanallardan bilgiler geldiğinde Enver Paşa Başkomutan, Talat Paşa İçişleri Bakanı (Dahiliye Nâzırı) idi. Bu arada, Rus ordusu da, Kafkasya'dan harekete geçtiği andan itibaren, bir milyona (1.000.000) yakın Türk'ü önüne katmış, perişan bir halde Anadolu'ya sürmüştü. Enver Paşa, bu gelişme karşısında ne yapılabileceğini düşünmüş, Talat Paşa'ya: 'Türkler'in Kafkasya'da boşaltmak zorunda bırakıldığı yerlere Osmanlı'ya sadık kalmayan Ermeniler'i gönderip, bunlardan boşalan yerlere Türkleri yerleştirmenin mi, yoksa sadakatsiz Ermeniler'i başka bir bölgeye nakletmek mi gerektiğini', sormuştur. Bu şekilde başlayan yazışmalar, acil önlem alınması gerektiğini ortaya koymuş: 'Böyle devam edemez... Biz bu Ermeniler'den çok zarar görmeye başladık', aşamasına gelmiştir. Burada devletin ve milletin güvenliği sözkonusudur. İlk önlem olarak, 24 Nisan 1915'te, İstanbul'da yaşayan Ermeni liderlerle, Anadolu'da lider durumunda olup Ermeniler'i kıskırtan ve ihanete sürükleyen (235'i İstanbul'dan olmak üzere) 1327 Ermeni, Ankara ve Çankırı hapisanelerine gönderilmiştir. İşte Ermeniler, bunların tutuklandığı tarih olan 24 Nisan (1915)'i soykırım günü olarak ilân etmişlerdir. Gerçekte, bunların başka kimselerle görüşmeleri ve seyahat özgürlükleri kısıtlanmadığı için, bu bir sürgün özelliği taşııyordu.

¹⁷ Türkaya Ataöv, 'Soykırım Yalan, Ermeni Belgeleri Sahte', (Ermin Çölaşan'ın röportajı), *Hürriyet*, 23 Nisan 1989.; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, (Ankara, 1990), ss. 109-146.; *Talat Paşa'nın Anıları*, Yay. Hz. Alpay Kabacalı, (İstanbul: İletişim Yay., 3. Baskı, 1994), ss. 70-77.; İ. Binark, a. g. e., ss. 31-84.; 'Ermeni Sorunu: 10 Soru, 10 Cevap', *Dışişleri Bakanlığı İAGM Dairesi Broşürü*, ss. 14, 15.; Y. Halaçoğlu, a. g. e., ss. 31-84.

Hiç birine de zarar verilmemişti. Fakat, Ermeni hareketleri durulmayınca, Osmanlı yönetimi, isyan eden ve Türk kuvvetlerini arkadan vuran Ermeniler'i savaş bölgesinden topluca göçettirerek, devlete ait daha başka bir bölgeye yerleştirmenin gerektiğini anlamıştır. Osmanlı Parlamentosu, Eylül 1915'te, bununla ilgili Göçettirme (Tehcir) Kanunu'nu kabul etti.¹⁸

Göçettirme (Tehcir) Kanunu Çıkarıldığı Sırada Osmanlı Ülkesi'nin Durumu Nasıldı?

Daha önce belirtildiği gibi, Türk erkekleri 3-4 cephede savaşıyorlardı. Evlerde, köylerde eli silâh tutan erkek kalmamış, bıyığı yeni terleyen delikanlılar bile cephelere sevk edilmişti. Ermeniler, cephelerde Osmanlı ordusunu arkadan vurmuş, Rus ordusuna yardım etmişlerdi. Telgraf tellerini kesmiş, karakollara baskınlar düzenlemiş, isyan eden ve Ermeni halkı da isyana teşvik eden Ermeni çeteciler, yukarıda da verilen bilgilerdeki gibi erkeksiz Türk evlerine ve köyelerine baskınlar vererek, yaşlı, kadın ve çocuk demeden, karşılaştıkları Türkler'i hunharca katletmişlerdi. Ermeni komitelerinin, Batılı ülkelerden silâh isteklerine ait başvuru belgeleri bugün arşivlerde bulunmakta ve bilinmektedir. İşte, bu başvurular sonunda aldıkları silâhları, cephe gerisindeki masûm silâhsız Türkler'i katletmekte kullanmışlardır.¹⁹

Göç ettirmenin (Tehcirin) Anahatları Nelerdi?

Eylül 1915'te kabul edilen bu kanunun bazı maddeleri özetle şöyledir:

- a- Ermeniler, buldukları yerlere yakın şekilde belirlenen güzergâhlardan, demiryoluyla, karayoluyla (arabalarla) veya (uygun yerlerde) nehir yoluyla sevk edileceklerdi.
- b- Ermeniler, taşınabilir eşyalarını yanlarında götürebileceklerdi.
- c- Evlerini ve götüremedikleri eşyalarını isterlerse satabileceklerdi. Satmadıkları ev ve eşyaları, devlet koruması altında olacaktı.
- d- Ermeniler'in bıraktıkları evlerine ve eşyalarına elkoymak isteyenler şiddetle cezalandırılacaktı.

¹⁸ T. Ataöv, 'Soykırım Yalan, Ermeni Belgeleri Sahte', (E. Çölaşan'ın röportajı), *Hürriyet*, 23 Nisan 1989.; A. Süslü, a. g. e., ss. 109-146.; *Talat Paşa'nın Anıları*, ss. 82-85 ve 162.; 'Ermeni Sorunu: 10 Soru, 10 Cevap', *Dışişleri Bakanlığı İAGM Dairesi Broşürü*, s. 17.; I. Binark, a. g. e., ss. 31-84.; Y. Halaçoğlu, a. g. e., ss. 31-84.

¹⁹ T. Ataöv, 'Soykırım Yalan, Ermeni Belgeleri Sahte', (E. Çölaşan'ın röportajı), *Hürriyet*, 23 Nisan 1989.; A. Süslü, a. g. e., ss. 109-146.; 'Ermeni Sorunu: 10 Soru, 10 Cevap', *Dışişleri Bakanlığı İAGM Dairesi Broşürü*, ss. 14, 15.; Y. Halaçoğlu, a. g. e., ss. 78-81.

- e- Götüremedikleri eşyalar karşılığında, gerektiği takdirde, devlet, Ermeniler'e para, sermaye, âlet ve edevat verecekti.
- f- Göç sırasında Ermeniler'in can güvenliği sağlanacak ve eşyaları korunacaktı.
- g- Göç yolunda, Ermeniler'den rüşvet isteyen, mallarına elkoyan veya namuslarına tecavüzde bulunanlar olursa, Harp Divanı'nda yargılanacak, ağır cezalara çarptırılacaklardı.
- h- Gittikleri yerlerde Ermeniler'in yerleşimi devlet tarafından sağlanacaktı.

Bunlar devlet tarafından alınan önlemlerin ancak bir kısmıdır. Hepsini buraya yazmak uzun yer tutar. Göçettirme ile ilgili diğer bilgiler ve belgeler, hem Osmanlı arşivinde araştırmacıların incelemesine açıktır, hem de Batılı devletlerin ve A.B.D.'nin büyükelçilikleri tarafından kendi dillerine çevrilmiş halde, arşivlerinde yer alan belgelerde bulunmaktadır. Bu devletler, aslında gerçekleri çok iyi biliyorlar. Bir örnek vermek gerekirse: A.B.D.'nin Mersin Konsolosu Edward Natan, 30 Ağustos 1915'te, A.B.D. Büyükelçisi Hanry Morgenthau'ya gönderdiği bir raporda:²⁰ 'Tarsus'tan Adana'ya kadar bütün hat güzergâhının Ermenilerle dolu olduğunu ve Adana'dan itibaren bilet alarak trenle seyahat ettiklerini, kalabalık yüzünden sefalet ve çektikleri zahmete rağmen, Hükümetin bu işi son derece intizamlı bir şekilde idare etmekte olduğunu, şiddete ve intizamsızlığa yer vermediğini, göçmenlere yeteri kadar bilet sağladığını, muhtaç olanlara yardımda bulunduğunu', belirtmiştir. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Göçettirme (Tehcir) Nasıl Başlatılmıştır? Göçettirilenlerin Hepsini Savaş Bölgesinde Yaşayan Ermeniler Miydi, Bunların Hepsini Yer Değiştirmeye Tâbi Tutulmuşlar Mıdır?

Yukarıda belirtildiği gibi, göçettirilen Ermeniler, buldukları yerlere yakın güzergâhlara toplanıp, demiryolundan trenlerle, karayolundan arabalarla, nehir yoluyla sallar vasıtasıyla ve bir kısmı da yaya olarak nakledildiler.

Göçettirilenlerin çoğu savaş bölgesi içinden olanlardı ama, savaş bölgesine yakın ve uzak bölgelerden olanlar da vardı. Kesin olan şudur ki; Ermeniler'in hepsi göçe tâbi tutulmamıştır. O dönemde

²⁰ T. Ataöv, 'Soykırım Yalan, Ermeni Belgeleri Sahte', (E. Çölaşan'ın röportajı), *Hürriyet*, 23 Nisan 1989.; C. Anadol, a. g. e., ss. 348-355.; A. Süslü, a. g. e., ss. 109-146.; 'Ermeni Sorunu: 10 Soru, 10 Cevap', *Dışişleri Bakanlığı İAGM Dairesi Broşürü*, ss. 15, 16.; Y. Halaçoğlu, a. g. e., ss. 47-82.

Ermeniler, Hıristiyan dininin Gregorian, Katolik, Protestan ve belki biraz da Ortodoks mezheplerine mensuptular. Bunlardan Katolik ve Protestan mezhebinden olan Ermenilerle, demiryolu işletmesinde yararlanan Ermeniler, aileleriyle birlikte yaşadıkları yerlerde bırakıldılar. Dul kadınlar ve yetim Ermeni çocukları da göçettirilme-miş, köylerde veya yetimhanelerde koruma altına alınmış, bunlara devlet tarafından maddî yardım sağlanmıştır.²¹

Rusya da, göçettirme olayından yakın bir zaman önce, Kafkasya'dan bir milyona yakın Müslüman Türk'ü, aç ve perişan bir durumda Osmanlı topraklarına sürerken, bunlardan yüzbinlercesi yollarda Ermeniler tarafından katledilmiş veya çeşitli nedenlerle ölmüştür.

O Halde Savaş Bölgesi Dışında Kalan Ermeniler Niçin Göçettirilmiştir?

Çünkü, o sırada, yukarıda verilen bilgilerden anlaşılacağı gibi, Ermeniler, Anadolu'nun birçok yerinde 'Genel Bir Ayaklanma' başlatmış, Osmanlı ordusunu arkadan vurmuş, büyük kısmı yaşlı, kadın ve çocuklardan oluşan cephe gerisindeki Türk halkını katletmişlerdi. Savaş bölgesi dışındaki yerlerin de düşman eline geçmesi ihtimali vardı. Bu yerlerde de Ermeniler katliama girişebilirdi.²²

Göçettirilen Ermeniler Nerelere Gönderilmişlerdi? Ne Kadar Süre İçinde yerlerine Varmışlardı?

Bu Ermeniler'in çoğu, o dönemde Osmanlı toprağı olan Halep ve Musul başta olmak üzere, Bağdat, Şam, Filistin, Lübnan'a sevkedildiler. Bir kısmı İran ve Kafkasya'ya kaçtılar. Ermeniler'den bir kısmı ise, daha önce, katıldıkları Rus ordusuyla birlikte geri çekilmiş, bir kısmı da daha önce Kafkasya'ya kaçmıştı. Göçettirilenler aynı zamanda birden yola çıkarılmamış ve bu bakımdan göç süresi birkaç ay sürmüştür.

Ermeni Kafileleri, Gidecekleri Yerlere Varıncaya Kadar Bunları Korumak Üzere Herhangi Bir Önlem Alınmış mıdır?

Ermeni kafileleri, Osmanlı askerleri korumasında yola çıkarıldı. Buna karşılık; başlangıçta korumasız yola çıkarılan bazı kafilelerin,

²¹ 'Ermeni Sorunu: 10 Soru, 10 Cevap', Dışişleri Bakanlığı İAGM Dairesi Broşürü, ss. 15, 16.; A. Süslü, a. g. e., ss. 109-146.; Y. Halaçoğlu, a. g. e., ss. 47-84.

²² 'Ermeni Sorunu: 10 Soru, 10 Cevap', Dışişleri Bakanlığı İAGM Dairesi Broşürü, s. 15.; Y. Halaçoğlu, a. g. e., ss. 47, 48.

göç sırasında, yakınları Ermeniler tarafından öldürülen Müslüman halk, köylüler, Halep ve Deyri Zor kesiminde Kürt aşiretleri, Arap aşiretleri, bazı çeteler ve eşkiya tarafından, önceden düşünülmeyen bir takım saldırılara uğradıkları görüldü. Bunu takiben, kabilelerin korumasız yola çıkarılması yasaklandı. Yani iddia edildiği gibi Osmanlı askerleri, göçeden Ermeniler'e saldırıda bulunmamış, aksine göç yolu üzerindeki askerî ve sivil yetkililer: 'Bahsi geçen kasaba ve köylerde yerleşik ve nakli gereken Ermeniler'in yerleşme bölgelerine hareket ettirilmeleri ve yolculukları sırasında rahatları sağlanmalı, canları ve malları korunmalıdır' veya 'Falanca kabileye saldırı yapıldı... Saldırı yapılacağı haberi alındı...Biz 500 kişi göndermiştik, akibetini merak ediyorum... gelen habere göre, falanca kabileye yolda saldırı olmuştur...', ayrıca; 'Müslüman ve Ermeni gruplarının karşılıklı katliama girişimlerine yol açacak şekilde yerine getirilmesinden kaçınılmalıdır... Bunların yiyecek ve diğer ihtiyaçları karşılanacak, bu amaçla gerekecek harcamalar göçmenlere ayrılan hükümet tahsisatından karşılanacaktır... Bu kişilerin refahı için gerekli önlemler alınmalı, asayiş ve güvenlikleri sağlanmalıdır... Kamplarda veya yolculuk sırasında göçmenlere karşı bir saldırı vuku bulursa, bu saldırılar derhal püskürtülmelidir...', şeklinde, komutanlık, valilik ve mutasarrıflık gibi, üst makamlara yazılmış yazılar arşivlerde bulunmaktadır.²³

Burada dikkati çekmesi gereken bir yön de, bu Ermeniler'e sadece bir yer değişikliği yaptırıldığıdır. Bunlar 'Toplama Kamplarına' gönderilmiş değildir. Oysa, II. Dünya Savaşı başlayınca, A.B.D. Hükümeti daha savaşa girmeden önce, kendi ülkesinde yaşayan Japon asıllı kimseleri toplama kamplarına yerleştirmişti. Üstelik, Japon asıllı bu insanlar, A.B.D.'nin düşmanı olan Japonya ile bir işbirliği halinde değillerdi.

Göçettirilen Ermeniler'in Sayısı Hakkında Bir Bilgi Vermek Mümkün Müdür?

Göçettirilen Ermeni sayısı hakkında kesin bir rakam vermek son araştırmalarda ortaya çıkarılan Osmanlı Arşiv belgeleri öncesinde oldukça zordu ve nüfus istatistikleri ile tahminlere dayanmaktaydı. Yukarıda geçen, Boghos Nubar Paşa, 1919'daki Paris Barış Konferansı sırasında, Fransa Dışişleri Bakanlığı (fevkalâde yetkili) Bakanı Gout'a yazdığı (bir rapor hüviyetindeki) mektubunda

²³ T. Ataöv, 'Soykırım Yalan, Ermeni Belgeleri Sahte', (E. Çölaşan'ın röportajı), *Hürriyet*, 23 Nisan 1989.; 'Ermeni Sorunu: 10 Soru, 10 Cevap', *Dışişleri Bakanlığı İAGM Dairesi Broşürü*, ss. 15, 16.; Y. Halaçoğlu, a. g. e., ss. 59-69.

Kafkasya'da 250 bin, İran'da 40 bin, Suriye ve Filistin'de 80 bin, Musul ve Bağdat'ta 20 bin olmak üzere, 390 bin Ermeni'nin Türkiye'den sürgün edildiği, diğer yerlerdekiyle birlikte sürgüne gönderilenlerin toplam 600 bin - 700 bin kişiye ulaştığını bildirmektedir. Bunlardan Kafkasya ve İran'daki toplam 290 bin Ermeni göçettirme dışında Osmanlı topraklarını terkettiğine göre; geriye kalan 390 bin veya 400 bine yakın sayıda Ermeni'nin göçettirmeye tâbi tutulduğu söylenebilir. Yakın zamanda tehcire tâbi tutulan Ermenilerle ilgili araştırma ve incelemeler sonucu ortaya çıkarıldığını belirttiğimiz Osmanlı Arşivi Dahiliye Şifre ve Dahiliye Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne ait yeni arşiv belgeleri ve göçettirilen Ermenilerle ilgili kayıtlar da bunu büyük ölçüde doğrulamaktadır.²⁴

Ermeniler, Göçettirme (Tehcir) Sırasında Kesildiklerini, Soykırıma Uğradıklarını İddia Ediyorlar. Bu İddia Gerçek Midir?

Yukarıda Osmanlı sınırları içinde olup göçettirilen 390 bin veya 400 bin Ermeni sayısı ile, savaş sonrasında 1919'da, Ermeni delegasyonunun verdiği göçettirilenler sayısı Osmanlı sınırları dışına çıkmış olan Ermeni sayısı ile toplandığı zaman hemen hemen aynıdır. Osmanlı göçettirme belgelerinden çıkarılan rakamlarla da büyük ölçüde birbirine yakınlık göstermekte, Ermeniler'in katledildiği, soykırıma uğradığı iddialarını çürütmektedir. Ermeniler'in, bir Türk propagandası olarak nitelediği, fakat kesinlikle gerçek olan şudur ki: Sözkonusu 390 bin veya 440 bin kadar Ermeni'den bir kısmı başka bölgelerdeki Osmanlı topraklarına göçettirilirken; 9 bin-10 bin kadarı göç yolunda, az yukarıda da belirtildiği gibi, Kürt aşiretleri, Müslüman halk, köylüler tarafından, Halep ve Deyr-i Zor kesiminde de Arap aşiretleri, bazı çeteler ve eşkiya tarafından öldürülmüştür. 25-30 bin kadar Ermeni göçettirme (tehcir) sırasında gıda azlığı, tifo, dizanteri ve salgın hastalıklar nedeniyle ölmüşlerdir. Toplam 55 bin - 60 bin civarında bir kayıpları vardır. O dönemde, Devletin elinde hastahane yok, doktor yok, aşı yok, ilaç yok, erkekler cephede olduğundan üretim kıt, yiyecek içecek yoktu. O günkü şartlarda bu ölümler kaçınılmazdı. Bir kısım Ermeni de yola çıkmış olmakla birlikte göçettirmenin durdurulması üzerine, yakınında buldukları yerleşim merkezlerine iskân edilmişlerdir. Ayrıca, göçettirilmesi

²⁴ T. Ataöv, 'Soykırım Yalan, Ermeni Belgeleri Sahte', (E. Çölaşan'ın röportajı), *Hürriyet*, 23 Nisan 1989.; Y. Halaçoğlu, a. g. e., ss. 72-81.; Ş. Kantarcı, 'Tarih Boyunca Ermeni Sorunu', *Ermeni Sorunu El Kitabı*, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü (ER-EN, ASAM), s. 34.

gereken birçok Ermeni'nin de Rusya, İran, Batılı ülkeler veya A.B.D.'ye kaçtıkları veya kaçınıldıkları bir gerçektir. Bir diğer gerçek te I. Dünya Savaşı sırasında, iklim şartları, açlık, kıtlık ve salgın hastalıklar nedeniyle cephele dışında ölenlerin sayısı, cephede ölenlerden her zaman daha çok sayıda olmuştur. Meselâ, benzeri nedenlerden dolayı, I. Dünya Savaşı'nda Türk tarafının kaybı 2 (iki) milyondan fazladır. Resmî rakamlara göre: Rus askerlerinden 397 bin, İngiliz askerlerinden 108 bin, Fransız askerlerinden ise; 179 bin kişi salgın hastalıklardan ölmüşlerdir. Ayrıca; Ermeniler, 1914-1922 yılları arasında, Osmanlı Devleti, Ankara Hükümeti, Gürcüler ve Azeriler'e karşı 10-11 isyan, savaş ve silâhlı çatışmaya katıldılar. İşgal kuvvetleriyle de işbirliği yapan Ermeniler çok sayıda insanı öldürdüler, kendileri de epeyce kayıp verdiler. Sonra, bu savaşlarda hiç bir Ermeni ölmemiş gibi, ölenlerin hesabını bizden sormaya kalkıştılar. Halbuki, katıldıkları savaşlar ve kayıpları Ermeni belgeleriyle de doğrulanmaktadır.²⁵

Yukarıda Göçtirme (Tehcir) Sırasında 55 bin – 60 Bin Ermeni'den Bir Kısımın Öldürüldüğü veya Salgın Hastalık v.b. Nedenlerle Öldüğü Belirtili. Buna Karşılık; Ermeniler Birmilyon Üçyüzbin ile İkimilyon Beşyüzbin Arasında Ermeni'nin Soykırma Uğradığı İddiasındalar. Gerçek Nedir?

Ermeniler, ilk zamanlar göçtirme sırasında, 300 bine yakın sayıda Ermeni'nin soykırma uğradığını iddia ediyorlardı. Zamanla bu rakamı 750 bine, daha sonra 1 milyon 300 bine ve yakın zamanlara doğru da 2 milyon, 2 milyon 500 bine kadar yükselttikleri görülmektedir. Verdikleri ilk sayıyı artırma gayretleri bile yalanlarını ortaya koymaya yeter. Ayrıca; Osmanlı Nüfus İdaresi ve buna yakın rakamların yer aldığı İngiliz kayıtlarına göre; Osmanlı ülkesindeki Ermeni nüfus, 1885 yılı nüfus kayıtlarında 988 bin 887 kişi, 1914 yılı nüfus sayımında 1 milyon 161 bin 169 veya 1 milyon 300 bin kişi olarak geçmektedir. Şayet 2 milyondan fazla Ermeni soykırma uğradıysa, bu durumda, savaş sonunda sayıları 1 milyonu aşan Ermeni nüfus nasıl sağ kalmıştır? Ermeniler tarafından verilen soykırım rakamları ile sağ kalanlar toplandığında: Osmanlı

²⁵ T. Ataöv, 'Soykırım Yalan, Ermeni Belgeleri Sahte', (E. Çölaşan'ın röportajı), *Hürriyet*, 23 Nisan 1989.; A. Süslü, *Tehcir*., ss. 109-146.; 'Ermeni Sorunu: 10 Soru, 10 Cevap', *Dışişleri Bakanlığı İAGM Dairesi Broşürü*, s. 20'de de Ermeni kaybı 300 bin olarak gösterilmekle birlikte, sözkonusu broşürde Tehcir kayıtlarına ait yeni arşiv belgelerinin değerlendirilmediği anlaşılmaktadır. Daha önce yayınlanan bir kitabımda, göçtirme belgeleri ortaya konmadığı için, ben de, nüfus istatistikleri ve tahminlere dayanarak 300 bin Ermeni'nin ölmüş olabileceğini yazmıştım. Bkz. K. Çelik, *Millî Mücadele'de Adana ve Havalisi, (1918-1922)*, (Ankara : T.T.K., 1999), s. 21. Fakat bugün yukarıda yer alan yeni belgeler ışığında bunu düzeltiyorum.; Y. Halaçoğlu, a. g. e., ss. 78-84.; Ş. Kantarcı, 'Tarih Boyunca Ermeni Sorunu', *Ermeni Sorunu El Kitabı*, ss. 34, 35.

topraklarında yaşayan Ermeniler'in toplam sayısı yaklaşık 3 milyon 500 bin veya 4 milyona ulaşırdı. Bu sayı gerçek olsaydı, Batılı devletler ve A.B.D., Ermeniler'i o günkü Osmanlı nüfusuna göre küçük bir azınlık olarak görmez, kesinlikle, düşündükleri Ermeni devletini kurarlardı. Öte yandan; Ermeni nüfus, en yoğun görüldüğü Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'da bile 1896 tarihli bir Fransız belgesine göre nüfusun ancak % 13'ünü oluşturmakta idi. Bundan önce; 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda yenilen Osmanlı Devleti çok toprak kaybına uğramıştı. Kısa zaman sonra Osmanlı Devleti'nin bölüneceğini anlayan Ermeniler, kendilerine pay çıkarmak istediler. İstanbul'daki Ermeni Patriği, İngiliz Büyükelçisi'ne Ermeniler'in yaşadığı illeri kapsayan bir liste ile giderek, toprak talebinde bulunmuş, İngiliz Büyükelçisi'nden: 'İyi ama bu illerin hiç birinde sizin nüfus çoğunluğunuz yok ki... Ermenistan dediğiniz topraklarda siz azınlıktasınız', cevabını almıştı. Ermeniler, diğer devletlerin Büyükelçiliklerine de benzeri rakamlar getirmişler, bu rakamların abartmalı olduğu belirtilip iade edilince, sayıca azaltılmış yeni listeler getirmiş, bir tür pazarlığa girişmişlerdir.²⁶ O dönemde, bütün Batılı Büyükelçiliklerde, demografik yapıyı takip eden uzmanlar görevliydi. Bu gerçeklerin ışığında; istedikleri topraklara oranla çok az sayıda nüfusa sahip oldukları için, A.B.D. ve Batılı devletlerin, bir Ermeni Devleti kurmak yoluna gitmediği anlaşılmaktadır.

Bununla ilgili belirtilmesi gereken bir diğer gerçek de şudur: O dönemde, Ermeni propagandası etkisinde kalarak, bu söylentilere inanmış görünen A.B.D. Büyükelçisi Morgenthau bile, Protestan Ermeniler'in temsilcisi olan Zenop Bezciyan ile görüşmesiyle ilgili olarak, günlüğündeki kayıta;²⁷ 'Ermeni Protestanlarının vekili Zenop Bezciyan uğradı. Arshag Schmavonian, kendisini benimle tanıştırdı. Okul arkadaşımıyışlar. 'İçerilerdeki' şartlar hakkında bana çok şey anlattı. Zor'daki Ermeniler'in hallerinden oldukça memnun olduklarını söylemesine şaşırdım. İşlerini kurup hayatlarını kazanmaya başlamışlar bile. Bunlar ilk gönderilenler olup

²⁶ T. Ataöv (E. Çölaşan'ın röportajı), *Hürriyet*, 23 Nisan 1989; 'Ermeni nüfus hiçbir ilde çoğunlukta değildi... Anadolu'daki Ermeni nüfus yoğunluğu en yüksek yer olan Van'da bile Ermeni nüfusun toplam nüfusa oranı ancak yüzde 43'tü.' Bkz. G. Maleville, a. g. e., ss. 31-99; 'Ermeni Sorunu: 10 Soru, 10 Cevap', *Dışişleri Bakanlığı İAGM Dairesi Broşürü*, ss. 11 ve 20, 21.; İler Türkmen - Gündüz Aktan - Justin McCarty, 'ABD Temsilciler Meclisi'nin Gündemindeki SÖZDE SOYKIRIM İçin Ne Yapılmalı?', *T. C. İstanbul Kültür Üniversitesi 2000-2001 Panel ve Söyleşiler Dizisi-1*, ss. 10-54.; Ş. Kantarcı, 'Tarih Boyunca Ermeni Sorunu', *Ermeni Sorunu El Kitabı*, ss. 26-28.

²⁷ T. Ataöv, (E. Çölaşan'ın röportajı), *Hürriyet*, 23 Nisan 1989; Arshag K. Schmavonian, Morgenthau'nun Ermeni tercümanıdır ve önyargılı olmasında etkili olmuştur. Bkz. Y. Halaçoğlu, a. g. e., ss. 71-91.

katledilmeden oraya varmışa benziyorlar. Bana çeşitli kampların nerede olduğunu gösteren bir liste verdi ve Yarım milyon kişinin buralara nakledildiğini sandığını söyledi. Kış bastırmadan, onlara yardım edilmesi gerektiğini söyledi, yolunda verdiği bilgide, soykırma uğradıkları iddia edilen 500 bin kadar Ermeni'nin yaşadığını öğrenince şaşırıldığını saklayamamıştır. Buradan da soykırım iddialarının kendisini etkilediği, önyargılı hale getirdiği anlaşılmaktadır. Zaten, Ermeni belgeleri dahil hiç bir belgede, göçettirme sırasında 260 bin veya 390 bin Ermeni'nin öldüğü bile yazılı değildir. Daha fazlasının öldüğü iddiası ise, koca bir yalandır. Bütün bunlar göstermektedir ki ; 'Soykırım' iddiaları gerçek dışıdır.

Soykırım Ne Demektir, Nasıl Tanımlanabilir?

II. Dünya Savaşı sonunda Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 9 Aralık 1948 günlü kararıyla onaylanan ve 11 Ocak 1945'de 'Soykırımın Önlenmesine ve Cezalandırılmasına İlişkin Sözleşme' olarak yürürlüğe giren ve Türkiye'nin de onayladığı uluslar arası 'Soykırım Sözleşmesi'ne göre: Soykırımın tanımlanması üç unsura dayandırılmıştır:

- 1- Çok sayıda devlet tarafından imzalanan 'Soykırım Sözleşmesi'nde', herşeyden önce ulusal, etnik, ırkî veya dinî bir grup bulunmalıdır.
- 2- Belirli bir 'grup mensuplarının öldürülmesi' eyleminden 'bir grubun çocuklarının başka bir gruba zorla nakledilmesi' ve bu grubun fizikî varlığını sona erdirecek yaşam koşullarına tâbi tutmak' eylemini de içeren bazı işlemler uygulamak.
- 3- Söz konusu grubu 'kısmen veya tamamen yok etme kastı taşımak'. Üçüncü ve önemli madde, savaşlar, isyanlar ve adi adam öldürme suçları ile soykırımı birbirinden ayırır. Adam öldürme eylemi ulusal, etnik, ırkî veya dinî bir grup üyeleri sadece bu grup üyesi oldukları için açık veya örtülü olarak yokedilmek istenirse, bu eylem soykırma dönüşür.

1998 Roma Sözleşmesi'nde de benimsenen ve aynen kabul edilen bu tanım gereğince; Uluslararası Ceza Mahkemesi kurulmuştur. Buna karşılık; 1915 olaylarında, Ermeniler'i sistematik şekilde öldürme girişimi söz konusu değildir. 1948 Soykırım Sözleşmesi kapsamına giren bir durum yoktur. Dolayısıyla, asıl olarak Ermeni soykırımından söz etmek hukuka uygun düşmez.²⁸

²⁸ 'Ermeni Sorunu: 10 Soru, 10 Cevap', Dışişleri Bakanlığı /AGM Dairesi Broşürü, s. 13.; İbrahim Kaya, 'Ermeni Sorunu'nun Hukuksal Boyutları: Ulusal ve Uluslararası', Ermeni Sorunu El Kitabı, ss. 58, 59.

Peki, Osmanlı Yetkilileri Ermeniler'i Yoketmeyi Plânlamış ve Göçettirme (Tehcir) Sırasında Uygulamaya Koymuşlar mıdır?

Yukarıda verilen bilgilerde Osmanlı yetkililerinin, göçettirmeyi hangi nedenlerle uygulamaya koyduğu belirtildi. Ermeniler'in tek tek veya topluca öldürülmesi ve soykırıma tâbi tutulmaları konusunda verilmiş bir emir kesinlikle yoktur. Tam tersine, göçettirme uygulaması sona erdikten sonra, Sorumlu olduğu kafileye yapılan saldırılara karşı koymakta yetersiz kalan, yiyecek yokluğu v.b. konularda gerekli önlemi almadığı iddia edilen, ihmali görülen yüzlerce askerî ve sivil görevli yargılanmış ve bazıları (bir kısmı da İtilâf devletlerinin baskısı üzerine haksız şekilde) idam edilmişlerdir. Yargılananlardan bir kısmı da fırsatçı yağmacılar ve ırz düşmanlarıdır. Bunlar da Osmanlı Devleti tarafından cezalandırılmıştır.²⁹ Burada şöyle bir soru sormak yerinde olacaktır: Soykırım kararı alan bir devlet, bunu uyguladığı için kendi görevlisini yargılar ve idam eder mi? Buna karşılık, göçettirme öncesinde Ermeniler'in, Türkler'e karşı giriştiği cinayetler, Türk nüfusu katlederek azaltmayı, böylece kendilerini çoğunluk hale getirmeyi amaçlayan, gerçek anlamda ve plânlı bir soykırımdı. Ermeniler'in yaptığı ırza geçme ve yağmacılığın ölçüleri de çok daha fazladır ve bunlara ait yazılı resmi belgeler Osmanlı arşivlerinde bulunmaktadır.³⁰

Osmanlı Arşivi'nde, Göçettirme (Tehcir) Bahanesiyle Ermeniler'in Yokedilmesi Konusunda Bir Belge Var mıdır?

Osmanlı Devleti'nin, soykırımı bir politika olarak benimsediği propagandası yapan Ermeni çevreleri, Talat Paşa tarafından gönderildiği ve General Allenby kuvvetlerince ele geçirildiği ileri sürülen birkaç telgraf örneği ortaya attılar. Bu telgrafların, Naim Bey adında bir Osmanlı memurunda bulunduğu ve İngiliz işgali beklenenden daha kısa sürede gerçekleştiği için imha edilemediği iddia edildi. Bu telgraf örnekleri 1920'de Paris'de Aram Andonian adlı bir Ermeni yazar tarafından yayınlanmış ve Berlin'de Talat Paşa'yı katleden Soghomon Tehlirian'ı yargılayan mahkemeye sunulmuştu. Mahkeme, ortaya konan 5 adet 'sahte' belgeyi delil olarak kabul etmediği gibi, orijinal bir belge olup olmadıkları konusunda da bir karar vermemiştir. Öte yandan; Talat Paşa'nın, Ermeniler'in katledilmesi isteğiyle yazdığı ileri sürülen telgrafıyla, yakın tarihlerde gönderdiği telgraflarda iddia edilenin aksine tehcir

²⁹ T. Ataöv, (E. Çölaşan'ın Röportajı), *Hürriyet*, 23 Nisan 1989; Y. Halaçoğlu, a. g. e., ss. 85-87.

³⁰ 'Ermeni Sorunu: 10 Soru, 10 Cevap', *Dışişleri Bakanlığı İAGM Dairesi Broşürü*, ss. 15, 16; Y. Halaçoğlu, a. g. e., s. 87; Ş. Kantarcı, 'Tarih Boyunca Ermeni Sorunu', *Ermeni Sorunu El Kitabı*, ss. 36-38.

sırasında suç işleyecek görevlilerin cezalandırılmasını istediği görülmektedir. Talat Paşa'nın, bir emirle Ermeniler'in katlini isterken, aynı tarihlerde böyle bir katliamı gerçekleştirecek görevlilerin cezalandırılmasını istemesi mantıkla bağdaşmaz. Yine aynı tarihlerde, Osmanlı Devleti, bir Amerikan yardım kuruluşu olan Nearest Relief Society'nin, tehcir edilen Ermeniler'e yardım amacıyla Anadolu'daki faaliyetine izin vermişti. A.B.D., İtilaf devletleri tarafında Osmanlı Devleti'ne karşı savaşa girdikten sonra da, Anadolu'daki çalışmalarını sürdürmesine izin verilmiştir. Katliam emri veren devlet veya yetkilisi, bir bakıma soykırım iddialarını da inceleyen bu Amerikan cemiyetinin sözkonusu katliama tanık olmasına izin verir miydi? İstanbul, Batı Anadolu ve Trakya Ermeniler'i tehcir kapsamı dışında bırakılmış ve hatta İç Anadolu'da Ermeniler'den bir kısmı yerlerinde bırakılmıştı. Bu gerçek doğrultusunda: Ermeniler topyekün tehcir edilmediğine göre 'topyekün katliama uğratıldıkları' iddiası da gerçek dışıdır. Bu bilgiler doğrultusunda; şayet Osmanlı Hükümeti, Ermeniler'i topyekün yoketmek niyeti taşısa ve böyle bir karar almış olsaydı, A.B.D. ve Batılı devletlerin dikkatini çeken tehcir uygulaması ile değil, özellikle cephelere yakın bölgelerde ve Ermeniler'in yaşadığı yerlerde ve dikkati çekmeyecek şekilde gerçekleştirirdi. Bütün bunlar dışında, aşağıda Andonian belgelerinin niçin 'sahte' oldukları geniş biçimde açıklanacaktır. Ama, öncelikle belirtmek gerekir ki, böyle bir soykırım niyeti ve uygulaması varsa, Osmanlı Devleti'nin, Ermeniler hakkındaki tutumunu en iyi şekilde ortaya koyacak belgeler, Osmanlı Arşiv Belgeleri arasında bulunurdu. Çünkü, böyle bir soykırım niyeti ve uygulamayla ilgili yazışmalar, gizli de olsa, ancak Osmanlı resmî yazılarında bulunabilir. Osmanlı belgelerinde ise, soykırım niyeti taşıyan ve soykırım uygulaması ile ilgili herhangi bir belge kesinlikle yoktur. Bugüne kadar böyle bir belge ortaya çıkmamıştır.³¹

Osmanlı Arşivi'nde Tasnif Çalışmaları Devam Etmektedir. Göçettirme (Tehcir) Bahanesiyle Ermeniler'in Soykırıma Tâbi Tutulmasını İsteyen Bir Osmanlı Belgesi Çıkmış Olsaydı Veya İleride Çıkarsa Bu Belge Yok Edilebilir Mi?

Yerli araştırmacıların olduğu kadar, yabancı araştırmacıların da istedikleri zaman çalışabildiği Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bugüne kadar soykırımın iması hakkında bile bir belge

³¹ 'Ermeni Sorunu: 10 Soru, 10 Cevap', Dışişleri Bakanlığı İAGM Dairesi Broşürü, ss. 16-19.; Y. Halaçoğlu, a. g. e., s. 88; S. Laçiner, a. g. m., *Ermeni Sorunu El Kitabı*, s. 82.

bulunamamıştır. Böyle bir belge ortaya çıksaydı gizli tutulamazdı. Çünkü, arşivde çalışanlar bilirler ki, bu birbirini takip eden bir resmi yazışmalar dizinidir. Böyle bir tek belge bile ortaya çıkması yeterlidir. Bu belgelerden birinin veya birkaçının muhakkak devlete bağlı bir yerlere ve özellikle Ermeniler'in göçettirildiği veya göçtükleri yerlere ulaşmış olması gerekirdi. Bundan sonra çıkarsa da örtbas edilmesi imkânsızdır. Osmanlı Devleti'nin bir takım belgeleri gizlemesi mümkün değildi. Hele hele savaştan yenilerek çıkmış bir devlet olarak!.. Hitler Almanyası, bütün becerisine rağmen, Yahudi soykırımını konusundaki onbinlerce belgeyi gizleyememiştir.

Ermeniler Soykırımına İlgili Belgelerden Bir Kısmını Elde Ettiklerini Söylediler ve Yayınladılar. Bu Belgeler Gerçek mi?

1920 yılında, Aram Andonian adındaki bir Ermeni, İngilizce, Fransızca ve Ermeni dilinde yayınladığı bir kitapta bazı belgelere yer vermişti. Fakat, Türk ilim adamları, bu belgeleri inceleyerek hepsinin sahte olduğunu ispat ettiler. Ermeni belgeleriyle karşılaştırılmalı olarak, gerçek belgeleri yine çeşitli dillerde yayınladılar.³² Ermeni tarafı, bugüne kadar Türkler'in bu yalanlamasına cevap veremedi, mevcut belgelerle ve elindeki sahte belgelerle vermesi de mümkün değildir.

Ermeni Tarafı Neden Cevap Vermiyor veya Veremez. Ermeni Belgelerinin Sahte Olduğu Nereden Belli?

Ermeniler'in buna cevap vermesi mümkün değil. Çünkü, bu belgelerin sahte olduğunu kendileri de biliyor. Yapılan incelemeler sonucu, Ermeni tarafının hazırlamış olduğu belgelerin sahteliği şu şekilde ortaya konmuştur:³³

a- Aram Andonian'ın yayınladığı sahte belgelerdeki imzalar sahtedir. Andonian, söz konusu belgelerde çok sayıda Ermeni'nin göç ettirildiği bir yer olan Halep'de valilik yapan Mustafa Abdülhalik Bey'in imzasını kanıt olarak kullanmıştır. Ancak; Mustafa Abdülhalik Bey'in imzasını taşıyan arşiv belgeleri incelendiğinde, Andonian belgelerindeki imzasının sahte olduğu anlaşılmıştır.

b- Ayrıca; Andonian belgelerine karşılık, dönemin İçişleri Bakanlığı ile Halep Valiliği'nin gerçek yazışma belgeleri

³² Şinasi Orel-Süreyya Yuca, *The Talat Pacha-Telegrams-Historical Fact or Armenian Fiction*, (Kıbnis: K. Rüştü and Brother, 1983), ss. 35-99.; T. Ataöv, (E. Çölaşan'ın röportajı), *Hürriyet*, 23 Nisan 1989; G. Maleville, a. g. e., ss. 60-64.; İ. Binark, a. g. e., ss. 76-78.; Y. Halaçoğlu, a. g. e., s. 71.

³³ Ş. Orel-S. Yuca, a. g. e., ss. 35-99.; G. Malville, a. g. e., ss. 60, 61 ve 85.; 'Ermeni Sorunu: 10 Soru, 10 Cevap', *Dişişleri Bakanlığı İAGM Dairesi Broşürü*, ss. 17-19.; İ. Binark, a. g. e., ss. 76-78.

incelendiğinde, sahte belgelerden birindeki tarihte Halep Valisi'nin Mustafa Abdülhalik değil, Bekir Sami Bey olduğu görülmüştür. Andonian'ın, bilmediği veya unuttuğu için, belgeleri hazırlarken yaptığı bu tarihlendirme hatası ve diğerleri ileri sürdüğü belgelerin sahte olduğu konusundaki kanaati kesinleştirmiştir.

- c- Andonian belgeleri, İngilizler'in, yargılamak üzere tutukladıkları Türkler'i mahkûm etmek için belge aradıkları bir dönemde yayınladıkları halde, İngilizler'in bu belgelere dayanmaması ve mahkûmiyet kararı vermemesi dikkat çekicidir. Çünkü; söz konusu sahte telgraflar 1922'de, İngiltere'de Daily Telegraph gazetesinde yayınlanınca, İngiltere Dışişleri Bakanlığı bir soruşturma yaptırarak, telgrafların General Allenby tarafından bulunmadığını, bir Ermeni teşkilatı tarafından hazırlandığını, dolayısıyla sahte olduklarını ortaya çıkarmıştı.
- d- Andonian'ın yazmış olduğu 18 Şubat 1331 (2 Mart 1916) tarihli mektup, 'Bismillah' ibaresiyle başlamakla birlikte Müslüman biri tarafından yazılmayacak biçimde kaleme alınmış, ancak, Andonian en büyük hatayı Osmanlı Rumi takvimini Gregorien takvimine çevirirken yaparak, iki takvim arasındaki 13 günlük farkı dikkate almadığı gibi, tarih atarken de şaşırarak 1330 (1915) tarihi yerine, 1331 (1916) yazmıştır.
- e- Andonian'ın yayınladığı bazı belgeler, şifreli yazışmalardı. O tarihte, savaş nedeniyle Osmanlı Devleti de şifreli yazışma yapmıştır. Fakat, dönemin İçişleri Bakanlığı 'giden şifre' kayıt tarih ve numaraları ile Andonian'ın sahte belgelerinde görülen tarih ve numaralandırma sistemi arasında da hiçbir benzerlik olmadığı anlaşılmıştır.
- f- Belgelerin şifreleme sistemi de farklıdır. Andonian'ın 'sahte şifreli' telgrafları, dönemin gerçek Osmanlı şifreli yazışmaları ile karşılaştırıldığında, kullanılan şifre sistemleri arasında da bir benzerlik görülemez. Osmanlılar, 2 ayda bir şifre değiştirme zorunluluğu getirmişken, Andonian'ın sahte belgelerinde 6 ay boyunca aynı şifreleme metodu kullanılmıştır ki, bu mümkün değildir.
- g- Andonian, sahte belgelerinde çok sayıda, cümle yapısı ve gramer yanlışları bulunmaktadır. Bu yanlışları bir Osmanlı görevlisinin yapması mümkün değildir.
- h- Andonian'ın sahte belgelerinde, iki adet belge herhangi bir Osmanlı postanesinden alınabilecek boş matbu telgraf kağıtlarına yazılmış, bir belgenin Osmanlılar tarafından özel

yazışmalarda bile kullanılmayan çizgili kağıda yazıldığı, diğerlerinin ise üzerinde Osmanlı bürokrasisi tarafından kullanılan resmi sembollerin bulunmadığı düz beyaz kağıda yazıldığı görülmüştür.

- i- Andonian tarafından hazırlanmış belgeler gerçek olsalardı, 'çok gizli' ibaresi taşıdıkları için telgrafla değil kurye kanalıyla gönderilmeleri ve dosyalarda üç yıl kadar bekletilmek yerine, okunur okunmaz imha edilmiş olmaları gerekirdi.
- j- Andonian'ın hazırlanmış olduğu sahte iki belgede de 'Besmele' acemice yazılmış -gayrimüslim Osmanlı tebasının Osmanlıca bilseler de yazışmalarında hiç besmele kullanmadıkları için olacak- gerçek Osmanlı belgeleriyle karşılaştırılınca Andonian belgelerinin sahte olduğu anlaşılmıştır.
- k- Ayrıca, belgelerin asılları ile bunları inceleyen bilirkişi raporları, 'bu sahteliğin anlaşılmasını istemeyen', Ermeniler tarafından yokedilmiştir. Andonian'ın kitabında İngilizce ve Fransızca baskılarında tercüme yanlışlıkları veya baskı farkından kaynaklanmış olamayacak kadar önemli farklılıklar vardır.

Bu gerçeklerin bir sonucu olarak; Ermeniler'e yakın ve Ermeni sözcüsü imişçesine davranan bazı çevreler ve yazarlar bile, bu 'sahte' belgelere itibar etmemişlerdir.

Soykırım Konusunda Türkler'i Suçlayan Başka Belgeler ve Yayınlar Var mıdır?

1914 yılında Londra'da, İtilâf devletleri tarafından, İngiltere Dışişleri Bakanlığı (Foreign Office)'nin denetimi altındaki resmî ilân kurumu, propaganda amacıyla, 1916 yılında, Ermeniler'in Türkiye'de uğradığı sözde soykırıma, yine 'sözde' tanıklık edenlerin anlatımına yer veren ve askerî propaganda aracı olarak Mavi Kitap hazırlanmıştır. Kitabın yazarlarından biri olan Arnold Toynbee'dir. İngiltere Hükûmeti'ne, Sévres Antlaşması sırasında, Türkler'in Ermeniler'e karşı davranışını koz olarak kullanmasını öneren Toynbee, daha sonra yazdığı: 'The Western Question in Greece and Turkey', adındaki kitabında, Mavi Kitap'ın bir savaş propagandası kitabı olduğunu kabul ve itiraf etmiştir.³⁴ Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Şunu özellikle belirtmek gerekir ki; Ermeniler ve

³⁴ T. Ataöv, (E. Çölaşan'ın röportajı), *Hürriyet*, 23 Nisan 1989; G. Maleville, a. g. e., ss. 63, 64.; Y. Halaçoğlu, a. g. e., ss. 71-73.

Ermeni Patrikhanesi yanında, Hristiyan misyonerler ve bunların etkisindeki Batılı yazarların birçoğu da, Doğu'da Hristiyanlığın bir 'uc beyi' olarak gördükleri Ermeniler'i, sözde himaye etmek gayesiyle, mazlum ve masûm göstermek peşindedir.

Bu Türk karşıtlarının gayreti sonucu; Mondros Mütarekesi'ni takiben Anadolu'da, İngiliz İşgal Komutanlığı ve emrinden çıkamayan İstanbul Hükümetleri tarafından bir 'insan avı' başlatıldı. Mart 1919-Kasım 1920 tarihleri arasında, Sadrazamlık, Meclis Başkanlığı, Genelkurmay Başkanlığı, Harbiye Nazırlığı, Şeyhülislamlık, Ordu Komutanlığı yapan Paşalar, valiler, tanınmış, gazeteci ve düşünürler ve profesörler dahil, asker-sivil seçkin Türk şahsiyetlerinden 144 kişi sorgusuz sualsiz İngilizler tarafından Malta'ya sürüldüler. İngilizler, daha sonra, aralarında Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa, Kazım Karabekir Paşa ve Ali Fuat (Cebesoy) Paşa gibi Milli Mücadele önderlerinin de bulunduğu 174 kişilik bir liste daha hazırlayarak, bunları da sürgüne göndermek ve yargılamak istediler. Fakat, milli hareketin başarılı seyri nedeniyle, bu arzularını gerçekleştiremediler. Malta sürgünleri, İngiltere Başsavcılığı tarafından:

- 1- Mütareke şartlarına uymayanlar.
- 2- Mütareke hükümlerinin tatbikini önleyenler.
- 3- İngiliz subaylarına hakaret edenler.
- 4- Savaş esirlerine kötü davrananlar.
- 5- Ermeniler'e ve diğer ırklara zulüm edenler.
- 6- Yağma, imha v.b. suçları işleyenler.
- 7- Diğer savaş kanun ve kurallarını bozanlar olmak üzere 7 gruba ayrılmışlardı.

Başka bir gruplandırmaya göre de:

- 1- Siyasî suçlular.
- 2- Sürgün, yağma ve (soy)kırım suçluları.
- 3- İngiliz savaş tutsaklarına kötü davranmaktan sanık olanlar, şeklinde 3 grupta toplandılar.

Sévres Antlaşması'nın 230. maddesi de, savaş sırasındaki katliamlardan sorumlu kişileri yargılamak yetkisini İtilâf devletlerinden biri olan İngiltere'ye vermiş, Osmanlı Hükümeti de kovuşturma konusundaki bütün bilgileri vermeyi taahhüt etmişti.

İngilizler, işgal ettikleri yerlerde Osmanlı arşivlerine elkoymuş, fakat herhangi bir soykırım emri bulamamışlardı. Sürgünleri suçlayan ve 'kara listeler' hazırlayan Ermeniler, durum ciddiyet kazanınca, bu suçlamaları konusunda mahkemeye delil sunamadılar. İttihatçı düşmanı Damat Ferit Paşa ve Hükümeti de, işlenmeyen böyle bir suçun belgelerini çok aramış ama bir delil elde edememişti. Zenginliğiyle ünlü İngiliz arşivinde de böyle bir belge yoktu. İngilizler, Ermeniler'i katlettikleri iddiasıyla tutuklanan Türkler'e karşı, son ümit olarak Ermeni koruyucusu görevini üstlenen ve muhtemelen soykırımın kaydını tutan A.B.D.'ye yöneldiler. Amerika'ya çok sayıda '(soy)kırım artığı' olarak tanımlanan Türkiyeli Ermeni gelmişti. Bunlarla birlikte; Ermeni koruyucusu Amerikan misyoneri, öğretmenleri ve ajanları için mahkeme önünde iddialarını ispatlama fırsatı doğmuştu. Amerikan Hükümeti'nden de istekte bulunan İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a, İngiltere'nin Washington Büyükelçiliği'nin verdiği cevap: '... Üzülerek arz edeyim ki, (bize sunulan) belgelerin içinde yargılanmak üzere Malta'da tutuklu bulunan Türkler aleyhinde delil olarak kullanılacak hiçbir şey yoktur... Korkarım ki, bu konuda yeniden Amerikan Hükümeti'ne başvurulmasından herhangi bir şey elde etme umudu yoktur', şeklindedir. Malta'da hapsedilmiş olan Türkler'i suçlayacak bir delil elde edemeyen İngiliz mahkemesi savcısı sonunda: 'Şu ana kadar tutuklulara yöneltilen suçlamaların doğruluğunu kanıtlayan hiçbir yazılı tanıklık elde edilememiştir ve bu çeşitten tanıklıklar elde edilmesi de kesin değildir', diyerek, men'i muhakeme kararı almıştır. Bu karar alındığında, Andonian'ın sahte belgeleri bir yıl önce (1920'de) yayınlanmıştı. Mahkeme Heyeti'nin de bu aldatmacaya itibar etmediği anlaşılmaktadır. Sonunda, Malta tutuklusunu Türkler, 25 Ekim 1921 tarihli Türkiye-İngiltere Esir Değişimi Sözleşmesi gereğince, 31 Ekim 1921'de, Ankara Hükümeti yetkililerine teslim edildiler.³⁵

I. Dünya Savaşı'nın Bitmesi ve Mondros Mütarekesi'ni Takiben Ermeniler'in Tutumu Nasıl Olmuştur?

I. Dünya Savaşı'nda yenilen Osmanlı devleti, Mondros Mütarekesi'ni imzaladı. Bunu takiben, İngiliz, Fransız, İtalyan ve daha sonra Yunan işgalleri geldi. Savaş propagandası olarak ortaya atılan Ermeni göçü ve soykırım iddiaları, bu kez işgallere gerekçe olarak gösterildi. Savaşın sonlarına doğru, Ermeni ileri gelenleriyle

³⁵ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Bilal N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, (Ankara: İkinci Basım, Bilgi Yayınevi, 1985), ss. 9-248.; K. Gürün, a. g. e., ss. 238-247.; G. Maleville, a. g. e., ss. 84, 85.

bir sözleşme imzalayan Fransa, Ermeniler'in eski yerlerine dönebileceğini bildirdi. Ermeniler, Fransız işgaline uğrayan Güney Anadolu'da, bu dönemde de işledikleri cinayetler ve zulümleriyle nasıl bir topluluk olduklarını kanıtladılar. Fransa, bu davranışı ile, işgal ettiği yerlerde, Ermeni zulüm ve cinayetlerine ortak oldu. İşgal kuvvetleri arasında Fransız askeri üniforması giymiş dört tabur legionerden oluşan Ermeni alayına yer vermişti.³⁶ Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra, göçettirilen Ermenilerle, Rusya, A.B.D. ve dünyanın diğer yerlerinden, Fransız işgal bölgesi olan Adana ve çevresine gelen 120 bin kadar Ermeni yanında, bunlara gönüllü olarak katılan veya tehdit edilerek katılmak zorunda kalan yerli Ermeniler, Süryaniler ve Rumlarla, Türk geçinen bazı soysuzlar, yani bütün Türk ve Türklük karşıtları, işgalle birlikte, Fransız işgal kuvvetleri komutanına başvurarak, Türkler'i yoketmek amacıyla kurulan müfreze ve karakollara gönüllü kaydolmuş, çeteler oluşturmuş, ellerinde silâh, içlerinde büyük bir kin ve nefretle, baskınlar vererek silâhsız savunmasız Türk evlerini ve köylerini soymuş, yakmışlardı. Bu gözü dönmüş komiteci çeteciler; ele geçirdikleri Türkler'e, yaşlı-çocuk, kadın-kız ayırmaksızın hakaret edip, para ve değerli eşyalarını gasp etmiş, karakollarda süründürmüş, değişik işkence usulleri uygulamış, para ve hapis cezaları vermiş, daha da ileri giderek ırza tecavüze girişmiş, çok sayıda Türk'ü akla hayale sığmayacak hunharca usullerle öldürmüşlerdi. Ermeniler, hak iddia ettikleri Doğu Anadolu'da da bütün acımasızlık ve hunharlıklarını gösterdiler. Mütareke şartları gereğince, terhis edilen Osmanlı kuvvetleri, Ocak 1919 başlarından itibaren, Kars, Ardahan ve Batum dolaylarından çekildi. Osmanlı kuvvetlerinin boşalttığı bölgeyi işgal eden İngilizler, Osmanlı ordusu Kars'tan çekildikten sonra, Nisan 1919'da, Türkler tarafından oluşturulan Millî Şûra'yı basarak, üyelerini Malta'ya sürdüler ve yönetime el koydular. Daha sonra, Gümrü'den gizlice getirdikleri Ermeni kuvvetlerinin, bölgenin her tarafına yayılmasını sağladılar. Osmanlı askerlerinden alarak Batum ve diğer yerlerde depoladıkları silâhları Ermeniler'e ve Rumlar'a dağıttılar. İngilizler himayesinde Kars, Kağızman, Sarıkamış ve Ardahan'a yerleşen, Iğdır taraflarında da etkili olan Ermeniler, bundan cesaret alarak her gün daha çok sayıda Türk'ü, buldukları yerlerde nüfus çoğunluğunu da sağlamak düşüncesiyle ve daha feci işkencelerle katlettiler. Türkler'i keseceklerini, yeryüzünden sileceklerini ilân etmekten

³⁶ M. Asaf, a. g. e., ss. 17-45.; Salâhi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, (Ankara: 2. Baskı, C. I., T. T. K., 1987), ss. 39-51.; S. J. Shaw, a. g. m., ss. 198, 199.; K. Çelik, a. g. e., ss. 24-75.

çekinmediler. Bir taraftan da Batılı ülkelerde, gerçeklerin tam aksine, Türkler'in Ermeniler'i katlettiği propagandaları yapıldı. O dönemde, genel olarak işgalci düşmana ve özellikle Ermeniler'e göre; en büyük suç Türk olmaktı. Gerek kendi aralarındaki konuşmalarda, gerekse karşılaştıkları Türkler'in yüzüne karşı, hemen her ortamda sık sık: 'Yaşasın Fransızlarla Ermeniler', 'Artık burası Türkler'in değildir', 'Yaşasın Kilikya Ermenistan'ı, kahrolsun çekemeyenler', 'Yaşasın Fransızlarla Ermenistan, kahrolsun Türkler', 'Türkler'i öldürüp, kadınlarını alacağız', 'Artık Türklük bitmiştir, Türklük ölmüştür. Artık Türklük yok olacaktır, Türklük yokedilecektir', 'Biz Hükümet kurduk. Türkler'in malı ve canı bizimdir, istediğimizi yaparız', diyerek, önlerine çıkan her Türk'ün kanını döktüler, gerçekte Ermeniler, Türkler'e karşı soykırıma yöneldiler.³⁷ Bu arada, kendileri de kayba uğradılar. Doğu Anadolu'da İngilizler'den, Kilikya adı verilen Adana Cephesi'nde ise Fransızlar'dan aldıkları desteğe rağmen: 'Büyük Ermenistan' veya 'Kilikya Ermeni Cumhuriyeti' devleti kurarak bağımsızlık kazanmak hayaliyle giriştikleri geniş çaplı bir Türk katliamı sonrasında bile, nüfusları ve güçleri yetmediği için başarılı olamadılar.

Ermeniler, Bu Başarısızlığı Takiben Yakın Zamanlarda Türk devlet Adamı ve Diplomatlarını Katlederek Sorunu Yeniden Canlandırmak ve Türkiye Cumhuriyeti'ni Uluslar arası Kamuoyu Önünde Suçlamak, Mahkûm Ettirmek Yoluna Gittiler, Bunu Nasıl Değerlendirebiliriz?

Türk devlet adamı ve diplomatlarının katli konusu daha geriye gider. Soghomon Tehlerian adlı Ermeni, 15 Mart 1921'de Berlin'de bir caddede Talât Paşa'yı katletti. 1921'de cinayetler serisi devam etti ve 6 Aralık 1921'de, Sait Halim Paşa Roma'da Arshavir Shirakian tarafından katledildi. 17 Nisan 1922'de, İttihat ve Terakki ileri gelenlerinden Bahattin Şakir Roma'da, Cemal Azmi Bey ise Berlin'de, Arshavir Shirakian ve Aram Yerganian tarafından katledildiler. 21 Nisan 1922'de, göçettirme sırasında askerlerinin

³⁷ M. Asaf, a. g. e., ss. 17-45.; Damar Arkoğlu, *Hatıralarım*, (İstanbul, 1961), ss. 78, 79; Şeref Genç 'Yılmaz Efe', 'İstiklâl Savaşında Mersin'i Kurtarma Savaşı', *Kuva-yı Milliye*, Sayı 59, 60, (Mersin 1965), ss. 10-12.; *Kurtuluş Savaşında İçel*, (Anonim), Türkiye Kuva-yı Milliye Mücahit ve Gazileri Cemiyeti Mersin Şubesi Yayını 1, (İstanbul, 1971), ss. 46-53.; K. Karabekir, a. g. e., ss. 292-319.; Ali Neşri Atlay, 'Millî Mücadele'de Mut', *Kuva-yı Milliye*, Yıl: 9, Sayı: 105, Mersin (Mayıs) 1969, ss. 15, 16.; Rus Generali Mayevski ile Ruslar'ın, Ermeniler'in Türkler'e yaptıkları mezalim ve sahte Ermeni belgeleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. A. Süslü, *Mezalim...*, s. 92 v.d.; Y. Akyüz, a. g. e., ss. 127-129.; C. Anadol, a. g. e., ss. 150-209.; S. R. Sonyel, a. g. e., s. 23.; S. J. Shaw, a. g. m., ss. 198, 199.; K. Çelik, a. g. e., ss. 19-24.; İ. Binark, a. g. e., s. 53.; Kemal Çelik, *Mut Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Karar Defteri ve Millî Mücadele'de Mut*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2001), ss. 97, 98.

yemeğini Ermeniler'e yediren, Adana'da Ermeni evlerini onartan ve yetimlerine sahip çıkan Cemal Paşa, Tiflis'te, yaverleri Binbaşı Nusret ve Teğmen Süreyya Beylerle birlikte öldürüldü. Ermeniler, 4 Ağustos 1922'de, Orta Asya (Doğu Buhara)'da mitralyözle taranarak öldürülen Enver Paşa'yı da intikam amacıyla kendilerinin katlettiği iddiasındalar. 3 Aralık 1920'de Ankara Hükümeti ile Gümrü Antlaşması'nı imzalayan Ermeniler, buna göre Sévres Antlaşması'nın geçersiz olduğunu ve Türkiye'den toprak talepleri olmadığını kabul ettiler. 13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması ile de Türkiye-Ermenistan sınırını tanıdılar. Böyle olmakla birlikte, 1922-1923 yıllarında Lozan'da İsmet (İnönü) Paşa'ya suikast girişiminde bulundular. 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması ise, Ermenilerle ilgili özel bir karar almadı ve Ermeniler'e Türkiye toprakları üzerinde bir hak tanımadı. Talepleri yerinde olsaydı, o dönemde bir hak tanınması gerekirdi. Ama, Ermeniler durmadılar. Mustafa Kemal (Atatürk)'e de suikastlar düzenlediler. Bunlardan ilki 5 Mayıs 1925'te gerçekleştirilecekti. Ermeni komiteci Manok Manokyan ve iki işbirlikçisinin girişimleri, Manokyan'ın yakalanarak cezalandırılması sonucunda başarısız olmuştur. Atatürk'e karşı ikinci suikast girişiminde: 14 Eylül 1927'de, Mercan Altunyan ve çok sayıda teröristin Dolmabahçe Sarayı'na düzenlediği saldırıda, iki terörist ve polislerimizden ikisi öldü. Suikastın arkasında Sovyet Rusya'nın olduğu iddia edildi. Bu cinayetleri takiben, 1973'e kadar ciddi bir Ermeni terörü yaşanmadı ama, buna karşılık; geçmişte yaşanan başarısızlıklar Ermeni milliyetçilerini yeni hedefler belirlemeye zorladı. II. Dünya Savaşı sonunda, Ermeniler'in yoğun yaşadığı Orta Doğu ülkelerinde milliyetçiliğin öne çıkması, Ermeniler'in Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'ya yeni bir göç dalgası başlatmasıyla sonuçlanınca, Ermeni kilisesi ve siyasi partileri, ilk olarak 'Ermenilik' bilincini yeniden yayarak geniş, dağınık bir coğrafyada farklı diller konuşan Ermeniler'e 'etnik kimlik aşısı' yapmaya çalıştılar. Ermenistan da devlet olarak bu faaliyetlere destek verdi. Bunu oluşturabilmek için de, geçmişte yaşanan olayları abartarak, yeni nesillere Türk karşıtlığı ve daha doğrusu Türk düşmanlığı aşıladılar. Türkler, bir insan topluluğu değil de 'her türlü kötülüğü yapabilecek birer yaratık' olarak tanıttı. Asimilasyon tehlikesi arttıkça bu kampanyaya hız verildi. Bu faaliyetler bireysel ilk kez bir eylemle patlak verdi. Türkiye'nin, A.B.D. Los Angeles Başkonsolosu Mehmet Baydar ile yardımcısı Bahadır Demir, 27 Ocak 1973'te, kendilerini Türkiye'ye tarihi eserler hediye etmek istediğini bildirerek davet eden, Geourgen Yanikian adlı 78 yaşındaki bir Ermeni tarafından vurularak

öldürüldüler. Sovyetler Birliği'nin de gizli desteği ve Ermeni diasporasının çabasıyla bir Ermeni Terör Örgütü olan: Ermenistan'ın Kurtuluşu İçin Ermeni Gizli Ordusu (ASALA) ortaya çıktı. Adalet Komandoları (JCAG) olarak tanınan sağ görüşlü ırkçı örgütün 1976'da kurulduğu tahmin edilmektedir. Nemesis üyeleri ve Taşnakçılardan oluşmaktadır. S.S.C.B. tarafından kurdukları iddia edilen ve sol görüşlü bir terör örgütü olan ASALA ise, 20 Ocak 1975'de, tahminen Lübnan'da kurulmuştur. ASALA'nın temel hedefinin Doğu Anadolu Bölgesi'ni Türkiye'den kopararak (o zamanki) S.S.C.B. ne katmak veya Ermeniler'i, S.S.C.B. önderliğinde toplamak olduğu söylenebilir. ASALA ilk terör eylemini 22 Ekim 1975'te Viyana'da Türkiye'nin Viyana Büyükelçisi Daniş Tunalıgil'i öldürerek başlattı. Bu şekilde başlattıkları Türk diplomatlara yönelik cinayetler serisinde, 1994'te, Ermeni Terör Örgütleri'nin katlettikleri Türk diplomatları ve görevlilerin sayısı 40'ı geçmiştir.³⁸

Ermeniler, Bu Cinayetleri İşlemekle ve Günümüzde Sözde Soykırım'ı Gündemde Tutmakla Neyi Amaçlıyorlar?

Yukarıda, geçmişte Ermeniler'in, Türk halkını katlederek, kendilerinin Türkler tarafından katledildiği propagandasını yaptıklarını belirttik. Öncelikle belirtmek gerekir ki; bu yazıda, Ermeniler'den kasıt elbette bu cinayetleri düzenleyenler, gerçekleştirenler, geçmişte ve günümüzde bunlara destek verenlerdir. Cinayetler işleyen Ermeniler'in o zamanki amaçları Türk nüfusu azaltmak, toprak sahibi olmak gayesiyle, bir Ermeni Sorunu olduğunu gündemde tutmaktı. Ermeniler, geçmişte olduğu gibi, yakın zamanlarda da bunu cinayetler işleyerek gerçekleştirdiler. Bir süredenberi de, dünya kamuoyu karşısında, Türk Milleti'ni işlemediği bir suçla itham ediyorlar. Onlara göre: Ermeni Sorunu, sözde 'Batı Ermenistan' olarak tanımladıkları Doğu Anadolu'nun bazı yerlerinin kendilerine bırakılması ve Türkiye'nin sözde soykırım iddiasını ve (belki de hayal ettikleri) tazminatı ödemeyi kabul etmesidir. Kars'ta, Adana'da toprağı olduğunu ve bir gün geri alacağını ileri süren Ermeniler var. Bizim de Orta Asya'da ve Balkanlar'da ve başka yerlerde terkettiğimiz topraklar var. Bir gün bunları geri almayı düşünmedik, düşünmüyoruz da. Yine, bu yazıdaki iddiamız, Ermeni Sorunu hakkında her ne varsa yazmak

³⁸ Kandemir, *ATATÜRK'e İzmir Suikatından Ayrı 11 Suikast*, (İstanbul: Tarih Yayınları, 1955), ss. 110-113.; Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya ENVER PAŞA (1914-1922)*, Cilt: 3, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1972), ss. 683-686.; *Ermeni İddiaları ve Türkiye*, (Bilal N. Şimşir'in konuşması), (Ankara: Kocaeli Üniversitesi, 2001), ss. 49-64.; Ş. Kantarcı, S. Laçiner, 'Ermeni İddiaları ve Terör', *Ermeni Sorunu El Kitabı*, ss. 39 ve 82-93.

değildir. Zaten bu sorun böyle dar bir kapsama sığdırılmaz. Sadece, bu haksız ve muhtemel taleplere karşı devlet adamlarımıza, gençliğimize ve topyekün Türk Milleti'ne bu kadarcık da olsa temel bir takım bilgiler vermek, bu bilgiler ve bilinç doğrultusunda, uzun vadede, tarihi sapıran asılsız, haksız Ermeni iddialarını etkisiz kılacak cevapların verilebilmesini sağlamaktır.

İDEOLOJİ OLAN TERÖRİZM*

Doç. Dr. Birsen KARACA**

Bu yalnızca Amerika'ya (vurulmuş) bir darbe değil, demokrasiye (vurulmuş) bir darbedir. Bu, tüm medeni dünyaya (vurulmuş) bir darbedir." Bu sözler Dışişleri Bakanı Vartan OSKANYAN'ın 12 Eylülde (yaptığı) konuşmadan (alınmıştır). Aynı gün benzer bir beyanat da Ermeni Devrimci Federasyonu (ARFD) Partisi verdi. Devlet Başkanı Robert KOÇARYAN Amerikan halkına taziyelerini bildirdi... Hepsi sözde... Pekiyi gerçekte neler yapılıyor?

2001 Mayısı başında Erivan'daki ilk basın toplantısı için salona girdiği zaman gazeteciler onu alkışlarla karşıladılar. Ertesi gün onu Ermenistan Başbakanı kabul etti. Bu yetenekli bir sinema sanatçısı veya tanınmış bir politikacı değildi, ünlü bir sporcu veya popüler bir şarkıcı da değildi. Bu **bir terörist ve Ermeni Gizli Ordusu (ASALA) üyesi olan Varujan KARAPETYAN idi...** Bu örgüt onlarca insanın ölümüne neden olan Fransa'daki, Kanada'daki, Portekiz'deki terörist eylemleriyle ünlü ve kökleri ARFD'den çıkarak nasyonal sosyalistlere kadar uzanan bir organizasyondur. Özellikle 1983 Paris Orly havaalanındaki terör eyleminin ardından KARAPETYAN, iştirakçi olarak 03 Mart 1985 tarihinde Fransa'nın Kert Şehri Cinayet Mahkemesi tarafından ömür boyu hapse mahkum edildi. Fakat, Fransız yargısında bir şeyler değişti. 23 Nisan 2001 tarihinde Fransa Temyiz Mahkemesi hemen Ermenistan'a gitmesi koşuluyla KARAPETYAN'ı affetti. Mahkeme kararında Erivan Belediye Başkanının teröriste daire ve iş sağlamakla, Ermenistan Yönetiminin (!) ise sığınma hakkı vermekle yükümlü olduğu söyleniyordu... Sözde "Türk diplomatlarına" yönelik olarak yapılan Orly'deki terörist eylem hiçbir suçu olmayan sekiz (bazılarına göre ise 19) sivilin yaşamını aldı. Bomba teröristlerin hesapladığı gibi uçakta değil de havayolları ofisinde patladığı için, rakam böyle sınırlı kalmış. KARAPETYAN parmaklıkların ardında 18 yıl geçirdi,

* Bu yazı Mikael Danielyan'ın 13 Eylül 2001 tarihli Rusça makalesinden çevrilmiştir. (www.prima-news.ru/news/articles/2001/9/13/15705.html)

** Ankara Üniversitesi, D.T.C.F., Öğretim Üyesi, Ankara.

şimdi ise Ermenistan'da bir kahraman gibi kabul görüyor. Hatta "siyasi mahkum" olarak adlandırılıyor. Eski bir siyasi mahkum olan başbakan A.MARGARYAN onu öpücüklerle karşılamak için "değerli" iş zamanından bir saatini ayırdı ve karşılama sırasında "kahramanın" ülkesine yaptığı hizmetlere çok değer verdiğini beyan etti ve teröristin tıbbi rehabilitasyon sorununu bizzat çözmesi için Sağlık Bakanına emir verdi. Ermeni makamlarının 1988 yılında Fransız makamlarına başvuruda bulunmuş olmaları dikkate değer bir gerçektir. O dönemde, değişik suçlardan dolayı cezaevlerinde bulunan, aralarında terörist eylem hazırlamakla suçlananlarının da dahil olduğu ARFD temsilcileri, Ermenistan Devlet Başkanı R.KOÇARYAN'ın emriyle hapishanelerden salıverildi. **Bugün ARFD, yalnızca politik bir güç değil, kendi oyun kurallarını dikte eden bir iktidar partisidir! Terörizm ise Ermenistan için bir devlet ideolojisi.** Kucağını açarak teröristleri kabul eden bir ülke haline geldik. İran ve Çin ile dostluk kuruyoruz. Irak ile dost olmaya çalışıyoruz. Diktatörlere cesaret veriyoruz ve demokrasiyi yargılıyoruz... A. Saharov Adalet Kurumu Başkanı ve İnsan Hakları Komisyonu üyesi, Devlet Başkanının da bulunduğu bir ortamda "... Televizyonda insanların olay yerinden nasıl korku içerisinde kaçtıklarını gördüm. Neden bu insanlar Amerikalılar Yugoslavya'yı, Irak'ı... bombaladıkları zaman karşı çıkmadılar," diyor. **Bizim toplumumuz tehlikeli boyutlarda hasta. Bize Batı'nın değerleri değil, Batı'nın psikiyatristleri gerekli.**

KİTAP TAHLİLİ

ERMENİLERİN YEŞİLYAYLA'DAKİ TÜRK SOYKIRIMI (11 - 12 MART 1918)

Yazar: Prof. Dr. Enver KONUKÇU

(Ankara: Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 1990),
No. 674, Birinci Baskı, İçindekiler, Metin, Anekdöt ve Hatıralar,
Gazete Haberleri ve Belgeler, Haritalar, Arkeolojik
Değerlendirme Sonucu, Notlar, 106 sayfa. ISBN 9751902223.

Dr. Enis ŞAHİN*

Türk-Ermeni ilişkilerinin tarihçesine bakıldığında, münasebetlerin 19. yüzyılın son çeyreğine kadar genelde iyi bir seyir takip ettiği, ancak bu tarih itibarıyla ciddi problemlerle karşılaştığı anlaşılmaktadır. Öyle ki, Osmanlı literatüründe o ana kadar 'millet-i sadıka' olarak adlandırılan bu topluluk, bundan böyle 'millet-i zalime' olarak kabul ve telaffuz edilmeye başlanacaktır. Bu tarihten sonra Ermeniler tarih literatüründe 'mesele' kelimesi ile yan yana yazılacaklardır. Osmanlı devletine ve Türkiye Cumhuriyeti'ne büyük devletlerin bir 'eser-i nişanesi' olarak intikal eden Ermeni meselesi, aslında Rusya, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri ve Fransa'nın çıkar oyunlarına dayalı politik manevralarından başka bir şey değildir. Bu devletlerden İngiltere ve Rusya, bu meselede özellikle ön plandadır. Ermenilerin de böyle bir projeye dünden hazır oldukları malumdur. Zira öteden beri gerçekleştirmek istedikleri tarihi hülyaları olan 'Büyük Ermenistan' fikri nedeniyle, kendilerini bir anda mezkûr devletlerin kollarına bırakacaklardır. Ermeniler malûm hülyalarını gerçekleştirmek için, Berlin Barışı'ndan beri birçok yol denediler. Bunların hepsinde hüsrana uğradıkları halde, bugün bile hala tuttıkları bu yanlış yolları hiç terk etmediler. Oysa bu yanlış yol, onların hep daha büyük problemlerle karşılaşmasına neden olmuştur.

* Sakarya Üniversitesi, Fen - Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi ve Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Müdürü, Sakarya.

Ermenilerin Türklere karşı giriştikleri projelerden birisi de, nüfus problemlerini halletmek için Türkleri az, kendilerini fazla gösterme gayretidir. Bilindiği gibi Ermeniler hiçbir Osmanlı vilayet veya kazasında çoğunluk teşkil etmedikleri gibi, Osmanlı devletinin genel nüfusuna oranları da % 7 dolaylarındadır. Bu azlıklarını çok iyi bildikleri için, gerek doğudaki ilk isyan hareketlerinde ve gerekse Birinci Dünya Savaşı içerisinde ve sonrasında, kendilerin, sun'î olarak fazla göstermek için birtakım yollara müracaat etmişlerdir. Bunun birkaç şekli vardı: bölgeye yeni Ermeni göçlerinin gelmesini sağlamak, Rusları da yanlarına almak suretiyle doğudaki yerleşim yerlerinde sakin yerli Türk vatandaşlarını korkutup kaçtırmak, onları göçe zorlamak, masum vatandaşları öldürmek suretiyle sayısal çoğunluğa ulaşmak. Ermeniler bu illegal ve gayr-i meşru yolların hepsini denemişler ve Türklere karşı cinayet ve öldürme olayları tertip etmişlerdir. Öyle ki, onlar bu faaliyetlerinin sonucunda, Cemal Paşa'nın da ifadesiyle bir buçuk milyon kadar masum Türk vatandaşını katletmişlerdir.

Bugün Doğu Anadolu'nun birçok şehir, kaza ve köylerinde, Ermeni zulmüne uğrayarak hayatlarını kaybeden insanların oluşturduğu birçok şehitlik ve toplu mezar bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi de, Erzurum'a bağlı Yeşilyayla'da yapılan katliamdır ki, Ermeniler birçok Anadolu köyünde olduğu gibi, bu köyde de, yukarıda izah edilen projelerini sahnelemişlerdir. Bu küçük Anadolu köyünde, 11-12 Mart 1918 tarihinde yüze yakın masum Türk vatandaşı, çocuk, yaşlı, kadın, erkek demeden Ermeniler tarafından katledilmiştir. Bu toplu mezara ait kazı, 7 Ekim 1988, Cuma günü saat 07-16 saatlerinde, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Başkanı Prof. Dr. Enver Konukçu başkanlığında yapıldı. Kazıya Erzurum Müze Müdürlüğü ve Atatürk Üniversitesi'nin Sanat Tarihi ve Arkeoloji Bölümü öğretim elemanları ve birçok vatandaş ve köy sakini katılmıştır.

'Ermenilerin Yeşilyayla'daki Türk Soykırımı (11-12 Mart 1918)' adlı eser, işte bu kazı ve kazıya sebep olan hadiselerin incelenmesinden ortaya çıkmıştır. Eserin yazarı Prof.Dr. Enver Konukçu, Erzurum, Iğdır, Van ve Kars'ta benzer kazılarda bulunan tanınmış bir bilim adamıdır. Ermeni meselesi, Doğu Anadolu tarihi, şehir tarihleri, biyografiler ve Milli Mücadele ile ilgili çalışmalarıyla tanınmaktadır. Bu konularla ilgili sayısı hatırlanamayacak kadar makale kaleme almış, konferans ve seminer vermiştir. Yine aynı konularla ilgili birçok kitabın da yazarıdır. Üstelik bu konularla ilgili olarak yine birçok yüksek lisans ve doktora çalışması yaptırmıştır ve

halen yaptırmaktadır. Ermenilerin yaptıkları mezalimlere ev sahipliği yapma talihsizliğine uğramış birçok noktada araştırmalarda bulunmuş ve bu katliamlarla ilgili olarak vaktiyle Kars'ta düzenlenen Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu'na bir bildiri de sunmuştur. Özetle ifade etmek gerekirse, kitabın yazarı, bu konunun uzmanı bir bilim adamı olarak dikkat çekmektedir.

Eserin içindekiler kısmına bakıldığında, 16 ana başlık dikkat çekmektedir. 'Yeşilyayla' adını alan ilk kısımda, Yeşilyayla'nın kısa bir tarihçesi ve Ermenilerin oradaki durumları hakkında bilgiler mevcuttur. Tasvir-i Efkâr'ın 'havadis-i dahiliye' adı altında Yeşilyayla hakkında verdiği bilgiler ise son derece ilginçtir.

'Yeşilyayla'nın Kara Günleri' bölümünde, Ermenilerin 1914 sonrası Türklerle ilişkilerini gerginleştirip, savaşın başlamasıyla birlikte nasıl Rusların tarafını tuttukları ve nasıl onların amaçlarına yönelik hareket ettikleri izah edilmektedir. 1918 yılı geldiğinde ise, Ermeniler, amaçlarına ulaşmak için artık Rusları da dinlemeyen ve tamamen kontrolden çıkmış bir kuvvet olarak hareket etmekteydiler. Ve 'Ermeni İşgali' adlı kısım, Ermenilerin Doğu Anadolu ve özellikle Erzurum vilayeti içerisinde Türk ahaliye karşı acımasız bir şekilde harekete geçişlerinin ve mezalime girişmelerinin hazin öyküsünü dile getirmektedir. Bu mezalimlerde özellikle birkaç isim dikkat çekmektedir ki, Ruslar tarafından kendisine Tuğgenerallik rütbesi verilen birçok Türk'ün katili Antranik, Albay Morel, Torkom, Dr. Zavriyev bunların en önemlileridir. Öyle ki, bu kişilerin önderliğinde hareket eden Ermeniler, Türk kuvvetlerinin 12 Şubat 1918'de Doğu vilayetlerini kurtarmak amacıyla harekete geçtikleri bir dönemde, Türk ordusuyla adeta bir kovalamaca oynamışlardır. Türk kuvvetleriyle aralarında 2-3 günlük mesafe bulunan bu Ermeni çetecileri, geçtikleri birçok noktada hemen hemen canlı hiçbir Türk bırakmamak için var gayretleriyle çalışmışlardır. Sadece Erzurum'da Yeşilyayla'nın yanısıra, Tazegül, Aşkale, Evreni, Cinis, Alaca, Ilıca, Haydari, Özbek, Kümbet, Sakalikesik, Mahanda, Tepeköy, Hanege, Duzcu, Gez, Karasu, Umudum, Dumlu, Karaz ve Erzurum merkezinde Ermeniler büyük oranda öldürme hareketine girişmişler ve kısa zaman içerisinde gerçekleştirilen bu katliamlardan çok az sayıda Türk insanı kurtulabilmiştir.

'Yeşilyayla'da Soykırım' bölümünde ise, Ermenilerin sadece bu köyde yaptıkları katliamı anlatmaktadır. Yazar, Rus çekilişinden sonra Türk ordusunun da arkadan yetişmekte olduğu bir dönemde,

Ermenilerin burada girişmiş oldukları öldürme faaliyetleri hakkında şu bilgileri sunmaktadır: 'Erzurum'da yangınlar başlamış, cephane infilakları Yeşilyayla'dan görünür olmuştu. Ermenistan rüyasının yok olduğunu gören ve Yeşilyayla'yı elinde tutan Ermeni çete reisi şu emri verdi: 'herkesi öldürün!'. Önce kadın ve çocuklar bir eve, erkekler de başka bir binaya kapatıldılar. Sonra Caferoğlu Ömer veya Kâhyaoglu mereğinde (samanlık) herkes öldürüldü. Bir anda yüze yakın can ruhunu teslim etti. O günlerin korkunç havasını hatırlamak istemeyen bir Yeşilyaylalı 'koyun kuzuya karışmıştı' diyor. 12 Mart 1918 sabahı Yeşilyayla'nın insanı yok olmuştu...' Yazar bu kısmın sonuna, Ermenilerce öldürülen Türklere isimleri tespit edilebilenlerin bir listesini de eklemiştir.

'Sorumlular' bölümünde ise, yukarıda isimleri zikredilen Ermeni çete reisleri hakkında biraz daha ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Burada yukarıdaki isimlere ilaveten Muradyan, Canpoladyan, Dolukhanov ve Armen Garo gibi başka isimlere tesadüf edilmektedir. Bu sonuncusunun diğerlerine oranla biraz daha farklı bir özelliği vardır. Armen Garo veya nam-ı diğerle Karekin Pastırmacıyan Erzurum'da ileri gelen bir Ermeni ailesine mensuptu ve II. Meşrutiyet döneminde Erzurum milletvekili olarak Meclis-i Mebusan-ı Osmaniye'ye girmişti. Sıkı bir Taşnaksütyun taraftarı ve faal üyesi olan Pastırmacıyan, Birinci Dünya Savaşı başlar başlamaz, ailesinin muhalefetine rağmen Rus tarafına geçti ve Armen Garo adını alarak, Ermeni milisleriyle birlikte Türk köylerine ölüm yağdıran en önemli çetecilerden birisi oldu. 1916'da, mebusu olduğu şehre Çarlık kuvvetlerinin eşliğinde bir çeteci olarak giren Garo, aynı şehirdeki Türk katliamının en önde gelen sorumlularından birisi oldu. Birçok milletdaşı gibi, Ermenistan rüyasının gerçekleşmediğini görenek, önce Avrupa'ya, sonra da Amerika Birleşik Devletleri'ne gitmiştir.

Müteakip bölüm 'Şöhret Ana: Yeşilyayla'ya Hayat Veren Türk Kadını' adını taşımaktadır ki, bu aslında hazin bir hikâyeden başka bir şey değildir. Zira erkek nüfusun kalmadığı bu ve benzeri köylerde, o zor şartlar karşısında tüm işleri kadınlar görmekteydi. İşte Şöhret Ana bu kahraman 'Osmanlı kadınları'ndan birisiydi. Yazar bu durumu, yaptığı bir alıntıda şu şekilde kaydediyordu: 'Bu köylerde bir sene kadar sadece kadınlar imâme ve muhtar görevi ile Erzurum'a, hükümete gelip işlerini görmüşlerdi. Çünkü bir tek erkek olsun kalmamıştı'

'Soykırım Şahitleri' bölümünde, 15. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir, dönemin Erzurum emniyet müdürlüğü görevini yürüten Kantarcızâde Hacı Mustafa ve Mustafa Kemal Paşa'nın Ermenilerle

İlgili sözlerine yer verilmiş, müteakiben Yeşilyayla kazısının yapıldığı dönemde hükümet ve devlet erkânının önde gelen kişilerinin konuyla ilgili yaptığı açıklamalar aktarılmıştır.

'Türkler... Ermeniler... Neler Denilmişti?' adlı bölümde, Türkler ve Ermeniler hakkında yerli ve özellikle yabancı devlet adamları, gazeteciler ve konsoloslarının neler söylediğine yer verilmiştir. 'Soykırım Yıllar Sonra Basında' kısmında ise, yaşayanların dilinden Yeşilyayla soykırımı anlatılmıştır. 'Yeşilyayla Soykırımının Kamuoyuna Duyurulması' başlığı altında, dönemin Erzurum Valisi'nin 28 Eylül 1988 tarihinde yaptığı basın açıklamasına yer verilmiştir ki, bu açıklamalar bir gün sonraki basın-yayın organlarında yayımlanmıştır. Prof. Dr. Konukçu, kitabının bu bölümüne, bu gazete kupürlerinden birkaç örnek koymayı ihmal etmemiştir. Bir sonraki başlık 'Yeşilyayla'da Basın Toplantısı' adıyla verilmiştir. Burada yine kazı yapıldığı dönemin Erzurum Valisi tarafından, Yeşilyayla'daki durum, yerli ve yabancı basın mensuplarına bir kez daha ilan edilmiştir. Validen sonra söz alan ve soykırım yapıldığı anda 7-8 yaşlarında olan Asaf Kotan adında Yeşilyaylalı bir köylü, olaylara şahit birisi olarak hadiseleri ileri gelenlere ve basın mensuplarına ifade etmiştir. Kitabın bundan sonraki sayfalarında, bu basın toplantısına ait gazete kupürlerine geniş ölçüde yer verilmiştir.

'Yeşilyayla Kazısı' adlı müteakip başlık altında ise, kazı raporu yayınlanmıştır. Bu kısımdan kazının nasıl ve ne şartlarda yapıldığı anlatılmaktadır. Burada ifade edildiğine göre, 7 Ekim 1988, Cuma günü saat 07 ile 16 saatleri arasında gerçekleştirilen kazı sırasında, Prof. Dr. Enver Konukçu'nun tavsiye ve yönlendirmeleriyle hareket edilmiş, 1-2 metre derinliğe inilmiş ve Türklere ait önemli bulgulara tesadüf edilmiştir. Eserin bu kısmının müteakip sayfalarında, yapılan kazıya ait kazı anı görüntüleri, çıkartılan buluntuların fotoğrafları ve kazı sonrası vatandaşlarla ileri gelenlerin buluntularla birlikte çekilmiş fotoğrafları yer almaktadır. Bu bölümün son kısmında ise, Yeşilyayla kazısının ulusal basındaki yansımalarından kopyalar sunulmuştur.

Yeşilyayla kazısını müteakiben oradan ve Alaca köyünde yapılan kazıdan çıkartılan buluntular, Erzurum Müzesi dahilinde düzenlenen 'Soykırım Seksiyonu'nda sergilenmiştir. Bu seksiyon, başta dönemin Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı ve Başbakanı'nın da katıldığı bir törenle açılmıştır. 'Erzurum Müzesi'nde Soykırım Seksiyonu'nun Açılışı' adlı kısımda, bu açılışa ait bilgiler, buluntulara ve iştirak edenlere dair fotoğraflar yayımlanmıştır. Bu bölümün son kısmına ise, Yeşilyayla köyünün Erzurum, Türkiye ve

Dünya üzerindeki yerini gösteren haritalar ilave edilmiştir. Kitabın bundan sonraki kısmında, Atatürk Üniversitesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi öğretim üyelerinden Doç. Dr. Cevat Başaran'ın Yeşilyayla toplu mezar kazısının arkeolojik değerlendirmesine yer verilmiştir. Bu değerlendirmenin son kısmında, Ermenilerin Yeşilyayla'da gerçekleştirdikleri katliamın masum kurbanları hakkında şu bilgiler mevcuttu: '...Buluntulardan üzeri ay yıldızlı işlemeli bir tütün tabakası, deri kemer parçaları, sigara kâğıdı parçası ve oldukça oksitlenmiş bir çakı, olasılıkla yaşlı erkeklere ait gereçler olmalıdır. Sonuç olarak, Oba köyü ve Alaca köyü katliamlarında olduğu gibi Yeşilyayla'da da özellikle savunmasız yaşlı, erkek, kadın ve çocuklar topluca katledilmiştir.' Bu değerlendirmeyi müteakiben, kitap bibliyografik notlarla sona ermektedir.

İşte Ermeni'nin, doğu vilayetlerinin birçoğunda olduğu gibi masum Türk vatandaşlarına yaptığı buydu. Bunların yapıldığı yetmiyormuş gibi, Ermeniler dün olduğu gibi bugün de dünya kamuoyunu yanıltmak için türlü türlü yollar denemektedirler. Vaktiyle Türk diplomatlarına karşı önemli miktarda cinayetlere kalkıştılar. Basın-yayın yoluyla hareket geçerek, 1915 Tehcir uygulamasını bir 'katliâm' olarak dünyaya takdim ettiler ve halen etmektedirler. Büyük devletlerin aralarındaki çıkar ilişkileri de onların desteklenmesini gerektirdiğinden, Ermeni meselesi bugün içinden çıkılmaz bir hal olarak kronikleşmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin bu gelişmeler karşısında uygulaması gereken politikası, sadece bu Ermeni faaliyetlerine karşı değil, genel olarak bir Ermeni politikası belirlemesi ve uygulamasından geçmektedir. Sadece politikaya karşı politika yapılmamalı, Ermenilerden herhangi bir tepki yükselmese de, Türkiye'nin bu alanda her zaman için esaslı bir politikası olmalıdır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin bu alanda yapması gereken en önemli çalışmalardan birisi de, Ermenilerin katlettiği Türk vatandaşlarının yattığı yerleri belirlemek, kazı yaptırmak, bunları basın-yayın yoluyla dünyaya duyurmaktır. Bu, Ermeni meselesinde doğru ile yanlış birbirinden ayırabilecek en iyi metotlardan birisi olarak dikkat çekmektedir. İşte 'Ermenilerin Yeşilyayla'daki Türk Soykırımı' kitabının amacı da budur. Prof. Dr. Konukçu'nun bu değerli çalışması, bu yönüyle Türkiye'de bir ilki gerçekleştirmiştir. Arşiv belgeleri araziyle çalışmasıyla birleştirilip, gerçekler ortaya çıkartılmıştır. Ermenilerin yaptığı Türk soykırımı bu eserle ilk defa kitaplaştırılmıştır. Türkiye'ye ve dünyaya takdim edilmiştir. Ermenilerin katliam yaptığı bilinen tüm bölgelerin, bu tür

çalışmaları ortaya çıkarılmalı ve kitaplaştırılmalıdır. Gönül isterdi ki, bu eser Türkiye tarafından önemli yabancı dillere tercüme edilsin ve ilgili ülkelerde dağıtılabilsin... Zira bu tür çalışmalar, Osmanlı devleti içerisindeki Ermenilerin gerçek durumlarını ortaya koyacağı gibi, malûm meselede Türklerin haklılığını da teslim edebilecektir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti her türlü imkânlarını kullanarak, Ermeni meselesindeki tüm bilimsel çalışmaların yanısıra, Ermenilerin katliâm gerçekleştirdikleri tüm yerleri tespit ettirmeli, bilimsel kazılar yaptırmalı, bunları canlı yayınlarla dünya televizyonlarına ve internette yayımlamalı, bulguları açacağı soykırım müzelerinde sergilemeli, bu konuya ait çalışmalarını kitap olarak yayımlamalı, çeşitli dillere çevirerek konuyla ilgili propagandasını yaptırmalı, konunun uzmanlarını dünyanın önemli merkezlerine göndermek ve konferanslar verdirmek suretiyle, Anadolu'da Ermenilerin Türkleri katlettiklerini uzman ağızlarından dünyaya takdim etmelidir. Ancak ve ancak bunlar yapıldığı takdirde bu malûm meselede birtakım ilerlemeler sağlanabilir. Alanında ilk olan bu değerli eserin, konuyla ilgili çalışmalara örnek olması ve onun başlattığı yolda benzer çalışmaların yapılması dileğiyle...

EN SON KİTAPLAR

Hasret DİKİCİ*

Hosk Srdis Hed
(Abrunner yev Huser)
Stepan BALABANYAN
İstanbul: Murad Ofset, 2004
175 sayfa
Ermenice
ISBN ...

Çuri Baden Ver
ZAHİRAN
İstanbul: Murad Ofset, 2004
96 sayfa
Ermenice
ISBN ...

Sadece Dört Dize
Vart SİGAHER
İstanbul: Murad Ofset, 2004
124 sayfa
Türkçe
ISBN ...

**Osmanlı İmparatorluğu'nda
Sosyalizm ve Milliyetçilik
1876-1923 Türkiye'de
Sosyalizmin Oluşmasında ve
Gelişmesinde Etnik ve
Dini Toplulukların (Makedon,
Yahudi, Rum, Bulgar ve
Ermeni Anasır'ın) Rolü**
Erik Jan ZÜRCHER
Çev. Mete TUNÇAY
Türkçe
İstanbul: İletişim, 2004
ISBN 9754704872

**15. Anadolu'nun Fethi Türk
Ermeni İlişkileri ve Kilise
(1018 - 1923)**
Mevlüt OĞUZ
İstanbul: Bayrak Yayınları, 2004
ISBN 97527000365

**Osmanlı Devleti'nde Ermeni
Anayasası'nın Doğuşu
1839-1863**
Vartan ARTINIAN
İstanbul: Aras, 2004
Türkçe
ISBN ...

Son Ermeni
Peter NAJARIAN
Çeviren: Ece EROĞLU
200 sayfa
İstanbul: Aras, 2004
ISBN 9757265667

**Ermeni Soykırımında
Kurumsal Roller**
Vahakn N. DADRİAN
çeviren: Attila TUYGAN
İstanbul: Belge Yayınları, 2004
329 sayfa
ISBN ...

**Dr. Bahattin Şakir:
İttihat ve Terakki'den Teşkilatı
Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni**
Hikmet ÇİÇEK
İstanbul: Kaynak, 2004
ISBN 9753433964

* ASAM, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Asistan, Ankara. E-posta:hdikici@eraren.org

**Türk-Ermeni İlişkileri
Bibliyografyası / Bibliography of
Turco-Armenian Relations**

Erdal İLTER
Türkçe/İngilizce
Ankara: Türk Tarih Kurumu
Basımevi, 2004
XII. Dizi-Sayı 14
Genişletilmiş 3. Baskı
342 sayfa
ISBN 9751617146

**Gerçek Bizi Özgür Kılacak:
Ermeni ve Türk Barışması**

George JERJIAN
İstanbul: Belge, Eylül 2004
ISBN 9753443056

**Kafkasya Jeopolitiğinde Rusya,
İran, Türkiye, Rekabetleri ve
Ermeni Faktörü**

Dr. Emin Arif (ŞİHALİYEV)
Ankara: Natürel Yayınevi, 2004
ISBN 9756422122

**Ağrı'da İki Mevsim: Bir
Coğrafyanın Kanayan Yüzü**

Mustafa AKGÜN
İstanbul: Neden Kitap, 2004
Türkçe
256 sayfa
ISBN 9789752540125

**XIX. ve XX. Yüzyılda
Osmanlı Latin Amerika İlişkileri**

Yrd. Doç. Dr. Mehmet TEMEL
İstanbul: Nehir, Ekim 2004
130 sayfa+ekler
Türkçe
ISBN 9756711655

Salomon Teilirian Davası

**-Talat Paşa Suikastı-
(Berlin, 2-3 Haziran 1921)**

Prof. Dr. Şeref ÜNAL
Ankara: Ufuk Üniversitesi Yayınları
Yayın No: 4, 2004
91 sayfa
ISBN 9756273003

**Dış Basında Ermeni Meselesi
(1999-2003)**

Yusuf SEKİ
Ankara: Başbakanlık Basın-Yayın
ve Enformasyon Genel Müdürlüğü,
Temmuz 2004
239 sayfa
ISBN 9751935911

**Tarih Boyunca Batı Ermenileri
Cilt 1-2**

Prof. Dr. Pars TUĞLACI
İstanbul: Pars, 2004
794 sayfa
ISBN 9757423041

**Vilayat-ı Şarkiye Mültecileri:
Unutulmuş Bir Göç Trajedisi**

Tuncay ÖGÜN
Ankara: Babil Yayınları, Temmuz
2004
289 sayfa
ISBN 9756360097

**Anadolu'dan Yeni Dünya'ya:
Amerika'ya İlk Göç Eden**

Türklerin Yaşam Öyküleri
Rifat N. BALI
İstanbul: İletişim Yayınları, 2004
368 sayfa
ISBN 9750502493

DİZİN

Hasret DİKİCİ*

Ermeni Araştırmaları Dergisi'nin 10-13. Sayılarında Yayınlanan Yazıların Listesidir.

Makaleler

AKKUŞ, Turgay, '1909 Adana Olaylarına İlişkin Yargılama Süreci', Cilt 3, Sayı 10, ss. 26-44.

AYDOĞAN, Erdal, 'Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti ve Nizamnamesi', Cilt 3-4, Sayı 12-13, Kış 2003-İlkbahar 2004, ss. 33-48.

BABACAN, Hasan, 'Yurt Dışına Kaçan Ermenilerin İkinci Meşrutiyet'in İlanı Üzerine Geri Dönme Çabaları', Cilt 3, Sayı 10, Yaz 2003, ss. 45-57.

BİLGİN, Mustafa Sıtkı, 'Belgeler Işığında Türk-Ermeni Münasebetleri: Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenilere Karşı Takip Ettiği Siyaset: (1914-1918)', Cilt 3, Sayı 10, Yaz 2003, ss. 58-81.

BUDAK, Leyla, 'Ermenistan'da Medya: Bağımsızlık Sonrası Dönem, Gelişmeler ve Genel Sorunlar', Cilt 3-4, Sayı 12-13, Kış 2003-İlkbahar 2004, ss. 49-58.

GÜRBÜZ, M. Vedat, 'Karabağ Savaşı ve Azerbaycan Politikaları: 1988-1994', Cilt 3, Sayı 10, Yaz 2003, ss. 82-108.

HALAÇOĞLU, Ahmet, '1895 Trabzon Ermeni Olaylarının Başlangıcında Ermeniler Arasındaki Muhabere ve Olaya Karışan Ermenilerin Muhakemeleri', Cilt 3, Sayı 11, Sonbahar 2003, ss. 28-46.

KALAFAT, Yaşar, 'Türk-Ermeni İlişkilerinde Siyasi ve Kültürel Boyut', Cilt 3-4, Sayı 12-13, Kış 2003-İlkbahar 2004, ss. 59-92.

* ASAM, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Asistan

KARACA, Taha Niyazi, 'Yozgat'ta Ermeni Ayaklanmaları: Birinci Yozgat Ayaklanması (6 Ocak 1893)', Cilt 3-4, Sayı 12-13, Kış 2003-İlkbahar 2004, ss. 93-120.

KARACAKAYA, Recep, 'İngiltere'de Ermeni Propagandası ve Osmanlı Devleti'nin Buna Karşı Aldığı Önlemler (1878-1900)', Cilt 3, Sayı 11, Sonbahar 2003, ss. 47-59.

KESKİNKILIÇ, Erdoğan, 'Ermeni Memurların Duyun-I Umumiye İdaresindeki İstihdam Meselesi', Cilt 3, Sayı 11, Sonbahar 2003, ss. 60-66.

KILIÇ, Davut, 'Ermenistan'ın Kuruluşunda Çarlık Rusyası'nın Rolü', Cilt 3, Sayı 11, Sonbahar 2003, ss. 67-83.

KOLTUK, Nuran, 'Adana'da Fransız İşgalinde Ermenilerin Rolü, İdari Mekanizmaya Etkileri ve Bir Sürgün Hikayesi', Cilt 3, Sayı 11, Sonbahar 2003, ss. 84-102.

KUTALMIŞ, Mehmet, 'Arap ve Ermeni Harfli Türkçe Hüdâvendigâr Gazetesi', Cilt 3-4, Sayı 12-13, Kış 2003-İlkbahar 2004, ss. 121-133.

LÜTEM, Ömer E., 'Olaylar ve Yorumlar', Cilt 3, Sayı 10, Yaz 2003, ss. 7-25.

LÜTEM, Ömer E., 'Olaylar ve Yorumlar', Cilt 3, Sayı 11, Sonbahar 2003, ss. 7-27.

LÜTEM, Ömer E., 'Olaylar ve Yorumlar', Cilt 3-4, Sayı 12-13, Kış 2003-İlkbahar 2004, ss. 7-32.

TERZİ, Arzu, 'Bir Ermeni'nin İtirafı', Cilt 3-4, Sayı 12-13, Kış 2003-İlkbahar 2004, ss. 134-140.

ULU, Cafer, 'Türk Ermeni Teali Cemiyeti ve Nizamnamesi', Cilt 3-4, Sayı 12-13, Kış 2003-İlkbahar 2004, ss. 141-158.

URAL, Selçuk, 'Rusya'daki Ermeni Propagandasından Bir Kesit: Tiflis Konferansı'

Kitap Tahlilleri

DEVECİ, Yıldız, 'Ermeniler: Sürgün ve Göç', Cilt 3-4, Sayı 12-13, Kış 2003-İlkbahar 2004, ss. 159-163.

DİKİCİ, Hasret, 'Sadettin Paşa'nın Anıları, Ermeni-Kürt Olayları (Van, 1896)', Cilt 3, Sayı 11, Sonbahar 2003, ss. 114-115.

KANTARCI, Şenol, 'Türkiye ve Mavera-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)', Cilt 3, Sayı 10, Yaz 2003, ss. 109-118.

En Son Kitaplar ve Diğer Bölümler

DİKİCİ, Hasret (Derleyen), 'En Son Kitaplar', Cilt 3, Sayı 10, Yaz 2003, ss. 119-120.

DİKİCİ, Hasret (Derleyen), 'En Son Kitaplar', Cilt 3, Sayı 11, Sonbahar 2003, ss. 116-118.

DİKİCİ, Hasret (Derleyen), 'En Son Kitaplar', Cilt 3-4, Sayı 12-13, Kış 2003-İlkbahar 2004, ss. 164-165.

KANTARCI, Şenol, 'Dizin', Cilt 3, Sayı 10, Yaz 2003, ss. 121-125.

YAZARLAR İÇİN BİLGİ NOTU

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Üç Aylık Bilimsel, Hakemli Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

Ermeni Araştırmaları çalışmanın teslimi anında başka bir yayın kuruluşu tarafından değerlendirmeye alınmamış bilimsel çalışmaları kabul eder. Makalelerin ilke olarak 8500 kelimeyi, kitap tahlillerinin ise 3500 kelimeyi geçmemesi gerekir. Çalışmalar mümkün olduğunca anlaşılır bir dilde, fakat bilimsel standartlar ve derginin koymuş olduğu kurallar göz önünde bulundurularak hazırlanmalıdır. Özel olarak talep edilmemiş çalışmalar yayınlanmasın iade edilmez. Bu nedenle gönderilen her çalışmanın yazarı tarafından bir örneğinin elde tutulması tavsiye edilir. Bu konuda yayıncı kuruluş hiçbir sorumluluk kabul etmez. Yayınlanmak üzere gönderilecek yazılar şu adrese gönderilmelidir: Ermeni Araştırmaları, Konrad Adenauer Cad., No. 61, Yıldız, Çankaya, Ankara. Çalışmalarını e-mail ile gönderecek araştırmacıların bu konuda öncelikle editör ile temasa geçmesi, çalışmasını daha sonra göndermesi beklenir. Ayrıca e-mail ile yazı gönderen yazarlar çalışmalarını gönderdikten sonra alındı teyidini aldıklarından emin olmalıdırlar. E-mail adresi: info@eraren.org

Teslim Normları: Yazarlar editör ve hakemler tarafından incelenmek üzere çalışmalarını dört kopya olarak göndermeli, bunun yanında çalışmanın floppy disk kopyasını da eklemelidirler. Diskin üzerine yazının kayıt şeklinin açıkça belirtilmesi özellikle tavsiye edilir. Ayrıca makale taslaklarına çalışmanın içeriğini ve amaçlarını açıklayan geniş bir özet eklenmelidir. Özetler İngilizce yazılar için Türkçe, Türkçe çalışmalar için ise İngilizce beklenmektedir.

Makale taslakları bir buçuk ya da iki aralıklı olarak yazılmalı, hakemlere inceleme yapabilme kolaylığı sağlayabilmek amacıyla kağıdın her iki tarafından yeteri miktarda boşluk bırakılmalıdır. Sayfalar sıralı bir şekilde numaralandırılmalı, kağıdın sadece bir yüzü kullanılmalıdır. Çalışmanın kapağında yazarın tam adı, unvanı, kurumu ve çalışmanın tam adı yer almalıdır. Uzun başlıklardan kaçınılmalıdır. Ayrıca iletişim adresi, mümkün olduğu durumlarda telefon, faks ve e-mail adresleri de kapak sayfasında belirtilmelidir. Katılımcılar bölümü için yazının kısa eğitim ve iş geçmişi en fazla 30 kelime olarak belirtilmeli, yapmış olduğu bilimsel çalışmalar listelenmelidir.

Dipnotlar ve Kaynakça: Çalışmanın sonunda kullanılan kaynaklar belirtildiği şekilde verilmeli, dipnot kullanılması halinde yazar, kitap adı, (Basım yeri: yayınevi, tarih) sırası izlenmelidir.

Örnek:

1. Yusuf Hallaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler, 1914-1918*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2001)
2. Hallaçoğlu, *Ermeni....*, s. 23.
3. Justin McCarthy, 'I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu', içinde Hasan Celal Güzel (ed.), *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Ankara: Yeni Türkiye, 2001), ss. 21-37.
4. Bilal N. Şimşir, 'Amerika'da Ermeni Lobisi ve Lozan Anlaşması Kavgası (1923-1927)', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt 1, No. 3, Eylül-Ekim-Kasım 2001, ss. 34-66.

Düzeltilme: Yazarlar, gerekli görülmesi halinde hakem kurulu ya da editörlerce yapılmış olan düzeltmeleri en geç 48 saat içinde gerçekleştirip dergiye tekrar göndermelidirler. Editörler'den yazınızı tekrar yazmalarını, düzeltmelerini vb. beklemeziniz.

ERMENİ ARAŞTIRMALARI
ABONE FORMU

Yıllık Yurtiçi Abonelik
TL. 30.000.000,-

BANKA ARACILIĞI İLE ÖDEME:

Lütfen formu doldurup banka dekontu ile birlikte faks veya posta ile bize ulaştırınız

-Banka Hesap Numarası: TL- 304400-2001540 Döviz DTH- 4001541 Vakıflar Bankası - Yıldız Şubesi / Ankara

POSTA ÇEKİ İLE ÖDEME:

Lütfen formu doldurup dekont ile birlikte faks veya posta ile bize ulaştırınız.

-Posta Çeki Hesap Numarası: 100 80 63 Avrasyabir Vakfı - Ankara Şubesi.

Adı Soyadı: .....

Adres: .....

İl - Ülke: .....

Telefon - Faks: .....

Elektronik Posta Adresi: .....

İş bu imzama yukarıdaki bedelin kredi kartı hesabımdan çekilmesini kabul ediyorum.

ERMENİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ: Konrad Adenauer Cad. No: 61 Yıldız-Çankaya /ANKARA
Tel: +90 312 491 60 70 Faks: 0 312 491 70 13 E-Mail: info@eraren.org

*Cumhuriyet'le
büyüdük...*

...büyümeye devam ediyoruz.

ÜLKER

www.ulker.com.tr

1944'den beri

ISSN: 1303-068X

